

Jog

történeti szemle

2005
2. szám

BUDAPEST · GYŐR · MISKOLC

A TARTALOMBÓL

A Mindszenty-per
és Esterházy Pál

Az Országgyűlés
funkciói a magyar közjogi
hagyományban

Kinevezési ceremóniák
a Bizánci Birodalomban

De matrimonio
cum manu

A duális médiarendszer
jogi megalapozása
Magyarországon

Kórház vagy fogház?
(Foucalt
a bolondságról)

Kitionich János

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Izsák Lajos:

A Mindszenti-per és Esterházy Pál1

Szente Zoltán: Az Országgyűlés funkciói a magyar közjogi hagyományban9

Varsányi Péter István: Országgyűlési választás Hódmezővásárhelyen 872-ben22

Révész T. Mihály: A duális médiarendszer jogi megalapozása Magyarországon27

MŰHELY

Bódiné Beliznai Kinga: A párválasztástól az eljegyzésig a régi Magyarországon41

Kelemen Miklós: Kinevezési ceremóniák a Bizánci Birodalomban45

Nótári Tamás: De matrimonio cum manu52

Pálvölgyi Balázs: A borhamisítás kérdésének kezelése Magyarországon
a filoxerától az 1908-as bortörvényig65

ÉLETRAJZ

Hamza Gábor: Farkas Lajos, a római jogász 1841–192178

FORRÁS

Koi Gyula: Egyetemi jogirodalmi könyvkiadás 1775–180081

Egyed Ákos: A „székely örökség” és a „fiú-leány” intézmény93

SZEMLE

A köztársaság és a XX. századi Magyarország – Egy konferencia margójára – Davidovics Krisztina95

Elpusztult és pusztuló falvak – Pafféri Zoltán96

Országos Tudományos Diákköri Konferencia Győrben97

Directio methodica – András Dorottya97

Kórház vagy fogház? – A párizsi hôpital g  n  r  l történetéből – Mezey Barna98

Magyar történeti dokumentumok 1944–2000 – Magyar Attila Istv  n100

Szőlőhegyek története – Völgyesi Levente101

P  ly  zat102

HÍREK

E s  munk s  r  z  i104

Magyar Tud  m  nyos Akadémia Eötvös Loránd Tud  m  nyegyetem Jogtörténeti Kutatócsoport

C  mlap  p: *Kitonich János*, horvát s  armaz  s  , magyar jogtudós.

1560 körül Magyarors  z  n született. Moson megye alispánja, királyi   gyigazg  t   és koronaügyész volt.

Meghalt 1619. december 20-  n. Legfőbb műve Directio Methodica (1619).

Jog

történeti szemle

Szerkesztő bizottság:

Dr. Máthé Gábor, Dr. Mezey Barna

Dr. Izsák Lajos, Dr. Révész T. Mihály, Dr. Stipta István

Szerkesztő: Dr. Tóth Béla

Szerkesztőség címe: 1053 Budapest, Egyetem tér 1-3. II. em. 211. Tel./Fax: 411-6518

ISSN 0237-7284

Kiadja az Eötvös Loránd Tud  m  nyegyetem Magyar   llam- és Jogtörténeti Tans  ke, a Széchenyi István Egyetem Jogtörténeti Tans  ke és a Miskolci Egyetem Jogtörténeti Tans  ke

Felelős kiadó: Dr. Mezey Barna

Nyomda: GB K  t. 2000 Szentendre, Pátriárka u. 7.

XII. Pius pápa 1945. augusztus 16-án nevezte ki Mindszenty Józsefet esztergomi érsekké. Programnak is beillő első beszédét 1945. október 7-én mondta el az esztergomi intronizáció alkalmából. Ebben nyíltan megvallotta és a jövőre nézve is kilátásba helyezte a „közéleti szerepvállalást”, amit „Emlékirataim”, című könyvében, így indokolt: „Az esztergomi érsek személyéhez kötött primási méltóság, mely a magyar katolikus egyház hierarchiájának is záróköve, az egyetlen hivatal hazánkban, melyben egyházi és állami jogkör egyesül.”¹ Ezt támasztják alá az 1945–1948 közötti levelei, memorandumai, amelyeket Tildy Zoltán államfőhöz, Miklós Béla, Nagy Ferenc, Dinnyés Lajos miniszterelnökhöz, Keresztury Dezső, Ortutay Gyula miniszterekhez, más külföldi, pl. VI. György angol király, H. S. Truman amerikai elnökhöz, valamint az egyházi hierarchia hazai és külföldi tagjaihoz intézett.

1945 őszén és 1946 tavaszán többször is fellépett a „német kérdés emberies rendezése” érdekében, számos pásztorlevelében általában is elítélte a telepítéseket, mindenekelőtt a német nemzetiségű lakosság kitelepítését. Tiltakozott a felvidéki magyar nemzetiségű lakosság Csehországba történő kényszer-kitelepítése, deportálása miatt.² Felemelte szavát a politikai rendőrség sorozatos túlkapásai ellen. Az 1947–1948-as Mária év alkalmából az országban található számos, igen népszerű és sűrűn látogatott Mária-kegyhelyekre, vezetésével százezres tömegek zarándokoltak. Ezek nemcsak azt jelezték, hogy a magyar lakosság igen jelentős része aktív hitéletet él és ezt meg is vallja, hanem alkalmat szolgáltat Mindszentynek arra, hogy bejárja az országot és szentbeszédeiben, prédikációiban, bibliai idézetek felhasználásával „elemezze” az ország sanyarú helyzetét és a kommunisták egyre erősödő hatalmat kisajátítani akaró törekvéseit. 1947 tavaszán Mindszenty pásztorlevelében hívta fel a híveket a fakultatív vallásoktatás bevezetése elleni tiltakozásra. A felhívásra országszerte mozgalom indult meg, amelynek hatására a fakultatív vallásoktatás ügye május végén, június elején, még mielőtt döntés született volna a kérdésben lekerült a napi-rendről, vagyis az egyház győzött. Az első, 1945 októberi választási körlevele nagymértékben hozzájárult a kommunisták „gyenge” választási szerepléséhez (16,95%) és a nemzeti függetlenséget, polgári demokráciát megvalósítani akaró Független Kisgazdapárt abszolút többséget elérő (57,03%) eredményéhez. Hasonlóan az 1947 augusztus végi országgyűlési választások előtt kiadott „bizalmas körlevélnek” is jelentős szerepe volt abban, hogy a polgári tábor (a hat ellenzéki párt és a kisgazdapárt együtt – I. L.) 55%-os eredményt ért el, a választók többsége a „polgári életforma” mellett voksolt, illetve állt ki.³ 1948 nyarán, az egyházi iskolák államosításának törvénybeiktatása előtt, közvetlenül javaslatára a püspöki kar úgy határozott, hogy „egyház-megyei pap, szerzetes és szerzetesnő” az esetleg most államosításra kerülő iskolákban igazgatói, tanári, tanítói állást nem vállalhat. Ez a rendelkezés a hitoktatókra természetesen nem vonatkozik.⁴ Az e döntést június 12-én nyilvánosságra hozó körlevélben közölték azt is,

Izsák Lajos:

A Mindszenty-per és Esterházy Pál

hogy a 2334. kánon értelmében mindazok magukra vonják az exkommunikációt, akik az államosítási törvényre szavaznak vagy annak végrehajtásában közreműködnek. A törvénytervezet tárgyalásának napján pedig könyörgő szentmisét kellett bemutatni az iskolák szabadságáért.⁵ Mindezek a tények és események jelzik, hogy Mindszenty hercegprímás 1945 őszétől, „hivatalba lépésétől” kezdve fontosnak érezte és kötelességének tartotta felszólamlásait hazája, egyháza, nemzete és Istene előtt. Tudták ezt róla az új hatalom birtokosai is, mindenekelőtt a kommunista vezetők, különösen pedig Rákosi Mátyás, aki kezdettől fogva nagy figyelmet szentelt Mindszenty személyének és tevékenységének. A szovjet közreműködéssel és tapasztalatok alapján megszervezett politikai rendőrség, a Belügyminisztérium Államvédelmi Osztálya (ÁVO, majd 1948 őszétől Államvédelmi Hatóság: ÁVH), illetve annak 1946 elején felállított egyházügyi osztálya folyamatosan figyelte a prímás minden lépését, nem utolsósorban közvetlen környezetének beszervezett emberei segítségével. Gyűjtötték a nyilvánosan megszerezhető dokumentumokat, beszédeket, cikkeket stb., és operatív titkos adatgyűjtést is folytattak. Az egyházügyi osztály a megismert információkat az ÁVO főnökének, Péter Gábor altábornagynak jelentette, aki ezeket Rákosi Mátyáshoz juttatta el. Rákosi nemcsak összefoglaló jelentéseket, hanem egy-egy eseményre vonatkozóan részjelentéseket is kapott.⁶ Rákosiék készültek a Mindszenty elleni eljárásra, a koncepció per megrendezésére. A dokumentumokat célirányosan gyűjtötték, és már 1947 végétől 1948 elejétől tervezték a kivitelezést. Erre ösztönözték őket a szovjet vezetők, illetve a Magyarországon lévő tanácsadók, akik elégedetlenek voltak az egyház elleni harccal. „A pártvezetésnek nincs pontosan meghatározott, világos irányvonala a reakciós katolikus papsággal folytatandó harchoz – olvasható a J. V. Sztálin részére készült 1947 decemberi összefoglalóban – pedig a papságnak óriási befolyása van az ország lakosságának minden rétegére.” Egyúttal „testvéri, segítségnyújtást” ígértek az ilyen ügyekben még kevésbé jártosnak tekintett „magyar elvtársak részére”.⁷

Az MKP Politikai Bizottsága 1947. november 8-i ülésén határozta el, hogy megbízza a Gerő Ernő, Rajk László, Révai József és Horváth Márton alkotta bizottságot, amelyhez szabadságról való visszatérése után – december elején – Rákosi Mátyás is csatlakozott, hogy vizsgálják meg a katolikus egyház és szervezeteinek működését és dolgozzanak ki a jövőbeni tennivalókról javaslatot. Ennek lényegét, a várható magatartást és in-

tézkedéseket illetően, Rákosi Mátyás az MKP funkcionáriusainak 1948. január 10-i értekezletén a következőkben foglalta össze: „A demokrácia ez évi feladatai között ott van az egyház és a népi köztársaság viszonyának rendezése. Meg kell szüntetni azt a tarthatatlan állapotot, hogy a magyar nép ellenségeinek zöme az egyházak, elsősorban a római katolikus egyház palástja mögé búvik... A fiatal magyar demokrácia három esztendőn keresztül mindent megtett azért, hogy a katolikus egyházat is bevonja a nemzet talpra állításának nagy munkájába. Meg kell állapítani, hogy siker nélkül. A magyar katolikus egyház vezetőinek többsége, Mindszenty Józseffel az élen, még ma sem ismeri el a köztársaságot. Vissza kívánja állítani az úri nagybirtokot, ellenzi a hároméves tervet és a demokrácia minden egészséges kezdeményezését... A magyar demokrácia eddig minden problémát, mely elé a történelem állította, megoldott. Amikor napirendre tűzi, végezni fog azzal a reakcióval is, amely az egyház köntöse mögé búvik.”⁸ 1948 februárjában Ortutay Gyula kultuszminiszter tárgyalásokat folytatott a keresztény egyházak vezetőivel az állam és az egyházak viszonyának „rendezéséről”, amelynek végcélja a két fél közötti egyezmények megkötése lett volna és ennek segítségével később az egyházak államosítása. A megbeszélések a protestáns egyházakkal előrehaladtak, de Mindszentyvel elakadtak. Az MKP Politikai Bizottsága ezután 1948. április 15-én úgy döntött, hogy „támadásba kell átmennie” a katolikus egyházzal szemben.⁹ A támadás fontos mozzanata volt az iskolaállamosítást megelőző úgynevezett pócspetri rendőrgyilkosság (1948. június 3.), amely egy szerencsétlen balesetet gyilkosságnak minősített, és felbujtóként a helyi plébánost és jegyzőt vonták felelősségre. A megrendezett per és a megindult propaganda-hadjárat a katolikus egyház és Mindszenty ellen irányult, célja az iskolaállamosítás keresztülvitele volt.

Az országgyűlés 1948. június 16-án 230:63 arányban elfogadta az 1948:XXXIII. tc.-t a nem állami iskolák fenntartásának az állam által való átvétele, az azokkal összefüggő vagyontárgyak állami tulajdonba vétele és személyzetének állami szolgálatba való átvétele tárgyában.¹⁰ Az egyház és iskola elválasztásáért folyó küzdelem ezzel lezárult. Az iskolai harc lezárása után, 1948 nyarán meg egyértelműben megtörtént az irányvétel a Mindszentyvel való leszámolásra. Ennek egyik újabb jeleként értékelhető Rákosi Mátyás 1948. augusztus 20-ai kecskeméti beszéde, ahol a mezőgazdaság szocialista átalakításának a meggyorsítását és a „klerikális reakcióval” való leszámolást ugyanazon feladatok közé sorolta, amelyek szorosan összefüggenek.¹¹ Mindszenty és a „klerikális reakció” ellen ezután nagyerejű kampány bontakozott ki. A tömegakciók során nemkívánatos túlzásokra és atrocitásokra is sor került, amelyek túllépték a primás politikai tevékenységének elítélését és egyúttal sértették a hívők lelkiismereti szabadságát.

1948 őszén a kormány és a baloldali pártok támogatásával kibontakozó Mindszenty-ellenes támadások várható súlyos következményeivel számolva, a Vati-

kán, pontosabban XII. Pius pápa szuverén jogainak egy részét Mindszentyre ruházta, és így a magyar bíboros abban a különleges helyzetben volt, hogy minden intézkedést megtehetett, amit egyházi téren szükségesnek látott, anélkül, hogy előbb Róma jóváhagyását kellett volna kérnie. A november 3-án tartott püspöki értekezleten Grösz József kalocsai érsek bejelentette: a primás személye elleni „koncentrált támadásokkal szemben a püspöki kar nem lehet közömbös.” Az értekezletről kiadott nyilatkozat leszögezte: a püspöki kar „megütközéssel és szomorúsággal látja – a katolikus hívek tömegeivel együtt – azokat a méltatlan támadásokat, amelyek Őt különösen újabban sajtóban, rádióban, gyűléseken rendszerességgel érik. Amikor a magyar püspöki kar a vallás és szabadságjogok nevében is felemeli szavát e támadások ellen, biztosítja Öminenciáját bizalmáról, együttérzéséről s az Egyház, haza és magyar népünk ügyéért folytatott munkájában teljes egészében összeforrvá vele azonosítja magát.”¹² A nyilatkozatot a püspöki kar valamennyi tagja aláírta.

Az MDP Központ Vezetőségének november 14-ei ülésén Farkas Mihály már bejelentette a bíboros elleni büntetőeljárás közeli megindítását. „A kormány nem is olyan sokat várhat itt magára, hogy népünk jogos kívánságának eleget tegyen... Aki a törvényt megsérti, akkor is megbűnhődik érte, ha bíbort visel.”¹³ November 20-án pedig a kommunista párt megalakításának 30. évfordulóján tartott ünnepségen Rákosi adta tudtul, hogy napirendre került a reakció maradványának felszámolása, különösen az „egyház mögé húzódtott reakció ügye.”¹⁴ „A primás körül bezárult a gyűrű, 1948 november 18-án – magát fogolynak tekintve – visszavonult az esztergomi érseki palotába, de tisztségéről nem mondott le,” az ÁVH a primási palotát állandóan megfigyelés alatt tartotta.¹⁵ November 19-én megfogalmazta utolsó pásztorlevelét, amit gépelt példányokban juttattak el az aulákba, egyúttal közölték azt is, hogy tartalmát a hívek tudomására kell hozni. Ennek szövege a következő volt: „A magyar katolikus hívek nagy lelki kínok között gyötrődnek. Minden lélek fájdalma az én lelkemnek is mérhetetlen szenvedés. Kegyetlen választás elé állít ma az élet sok katolikus lelket: választania kell az emberi lét fenntartásának lehetősége, és az emberi tisztesség, a keresztény becsület, a katolikus hűség között. Akinek megadatott a szent hősiesség kegyelme, menjen a keresztény katolikus jellem egyenes útján. Isten, az igaz Bíró megjutalmazza érte. Én magam a hívek lelkiismeretén szeretnék könnyíteni. Kijelentem: nem kívánom azt, hogy személyem miatt egyetlen egy hívő is kenyerét veszítse. Ha a katolikus Hívek ellenem tiltakozó ívet aláírnak, abban a tudatban tehetik, hogy azt nem szabad elhatározásukból teszik. Imádkozzunk szeretett Egyházunkért és édes magyar hazánkért.”¹⁶ A bíboros tehát készült a letartóztatásra. November végén írt, majd letartóztatása után Grösz József kalocsai, Czaplak Gyula egri érsekhez Shvoy Lajos székesfehérvári és Pétery József váci megyéspüspökhöz, valamint Drahos János esztergomi általános érseki helynökhöz eljuttatott levelében előre leszögezte, ha kényszer alatt tesz vallo-

mást, azt eleve érvénytelennek kell tekinteni, ha pedig lemondásra bírnák rá, az sem érvényes, mert kényszer alatt történe. ¹⁷

1948 novemberében Rákosi és az ÁVH Mindszenty ügyben „illetékeseinek” koncepciója alapján már a konkrét elképzelések is megvoltak a félreállítás módjáról és kivitelezéséről. November 19-én letartóztatták Mindszenty bíboros titkárát, Zakar Andrást. Gerő Ernő november 21-ei, még inkább Rákosi Mátyás november 27-ei, az MDP KV ülésén elmondott beszédében már a vádirat tételeit is megfogalmazta, amikor bejelentette: „a katolikus egyház reakciós fasiszta vezetőivel, elsősorban Mindszentyvel szemben ... annak a türelmi politikának, amely elnézőbben kezelte a papi vagy bíbornoki talárban garázdálkodó kémekeket, árulókat, valuta-csempészeket és a Habsburgok visszahívóit, a fasisztákat és a régi reakciós rend híveit – ennek a politikának vége”. De egyúttal azt is hangsúlyozta: „Hogyha Mindszentyvel az egyház nem csinál valamit a legközelebbi hetekben, akkor majd csinálunk mi, és ha egyszer kézbe vesszük a fiatalembert, akkor Róma kapálózhat, mert a magyar demokrácia stabilitásának a jele, hogy mit csinál azzal az emberrel. És nekünk meg kell mutatni, hogy ez a rendszer stabil, nem lehet velünk tréfálni.” ¹⁸

Dobi István miniszterelnök Rákosi beszédét 1948. december 14-én már kormányprogram szintjére emelte: „A magyarországi reakció elsősorban Mindszenty bíboros fekete zászlaja alá gyülekezik – mondotta Dobi, aki december elején került Dinnyés Lajos helyére. – Mindszenty a reakciósok, a fasiszták, a háborús bűnösök legfőbb patrónusa és szervezője. Ezért utasította el már annyiszor a megegyezést a demokráciával, és ezért igyekszik a katolikus egyházból illegális politikai pártot formálni a népi demokráciával szemben. Kormányom továbbra is óhajtja a megegyezést a katolikus egyházzal, ugyanakkor azonban arra a belátásra jutott, hogy mindaddig, amíg a katolikus egyház élén Mindszenty áll, minden megegyezés kilátástalan.” ¹⁹ Dobi egyúttal nem hagyott kétséget afelől sem, hogy Mindszentyvel szemben a kormány el fog járni. Ezt erősíti meg a volt NOT (Népbírószágok Országos Tanácsa) elnök, Major Ákos is, amikor visszaemlékezéseiben azt írja, hogy „az utolsó három hónap fejleményei a koalíciós sajtó kampánya és a felelős személyek megnyilatkozásai után nem szolgált meglepetéssül Mindszenty letartóztatása.” ²⁰

Mindszenty József bíboros érseket – Rákosi Mátyás utasítására – 1948. december 26-án (karácsony másnapján) vették őrizetbe, addig 13 személy őrizetbe vételére került sor: Zakar András prímási titkár, Nagy Miklós Actio Catholica (AC) titkára, Ispánki Béla lelkész, Beresztóczy Miklós az AC budapesti igazgatója, P. Várady János S. J., P. Vid József S. J., Endrédi Zoltán soproni káplán, Bóka Imre lelkész, a prímási pénztár kezelője, Fábián János lelkész, a prímási levéltáros, Horváth Gábor (Esterházy Pál herceg titkára), Esterházy Pál herceg, Wydler Tivadar bankigazgató, Baranyay Jusztin ciszterci szerzetes, egyetemi tanár. A népiügyszég 1948. december 29-én helyezte őket elő-

zetes letartóztatásba. ²¹ A többi gyanúsított: Földes Károly kereskedő, Nagy György, a Nemzeti Bank volt tisztviselője, Tolnay Dezső tisztviselő, Tóth László újságíró, Écsy Józsefné és Deutsch Zsigmond ügynök – 1949 január közepéig bezárólag került őrizetbe. ²² Valamennyiüket gyanúsítottként hallgatták ki, később vagy a Mindszenty-per vádlottai lettek, vagy egy szatelitperben vonták felelősségre. Tanúkihallgatási jegyzőkönyvek nem is készültek.

„1948. december 23-a, délelőtt fél tizenegy. Esterházy Pál és Melinda (Otrubay Melinda az Operaház korábbi prímabalerinája, Esterházy Pál felesége – I. L.) a József körút 41. szám alatti lakásuk nappalijában tartózkodnak. Csöngögtetnek. Rumpler Ilona házvezetőnő, aki harminc éve a herceg szolgálatában áll és a palotától ebbe a hámoszobás létbe is követte, ajtót nyit. Négy egyenruhás félrelöki az asszonyt, belépnek a nappaliba és megragadják Esterházy Pált. Az egyik feltűnően csinos arcú férfi Esterházy Melindához fordul: - A férjét magunkkal kell vinnünk, de nem sokára visszajön. Okot nem mond. Se Pál, se Melinda nem meri megkérdezni – írja forrásértékű dokumentumregényében Hanna Molden – Esterházy Pál eltökéltnek látszik, nyugodt hangon szólítja fel az egyenruhásokat, hogy igazolják magukat. A csinos arcú doktor Bárd [Károly] ÁVH-tisztként igazolja magát. Esterházy fölveheti a kabátját, de semmit sem vihet magával. Majd értesítjük Esterházyt – mondja Bárd, mielőtt Pált elvezetné. Senki sem mondja meg, hová viszik férjét. Ahogy Pál elment, Melinda gépiesen az órájára néz, még tizenegy sincs.” ²³ Esterházy Pált az Andrássy út 60-ba vitték, még aznap kihallgatták és ez letartóztatásáig – a hozzáférhető „kihallgatási jegyzőkönyvek” szerint – még háromszor ismétlődött meg.

A kihallgatásokra a nyomozók legtöbb esetben írásban elkészített szempontok birtokában ültek asztalhoz. A kihallgatók a perújítási nyomozás során előadták, hogy Rákosit naponta informálták, sőt megküldték neki a jegyzőkönyveket. Ezek alapján adott többször is utasítást, hogy milyen irányba kell terelni a „vallomásokat.” ²⁴ Egyébként a kihallgatásokat gyorsíró jegyezte, majd azt azonnal áttették gépírásba, másolatokkal együtt. „A kihallgatások lényegében akként történtek, hogy a vizsgálatot végzők beszélgettek a gyanúsítottakkal, kérdéseket tettek fel, melyre ők szóban válaszoltak, majd ezután azt velük kézírással leírták. A különböző témákról kézírással írt anyagot összegezték, azokból egyes bekezdéseket kiemelték és egymás mellé rakva egy olyan vallomást állítottak össze, mely valójában soha nem hangzott el ebben a formájában. Kétségtelen azonban, hogy ezek a jegyzőkönyvek a kihallgatott személyek vallomásából készültek.” ²⁵ Esterházy Pál ügyének dokumentációja is ezt igazolja. Az így összeállított „vallomás” minden egyes gépelt oldalát a gyanúsítottal aláírták. Minden egyes vallomás záradéka így hangzott: „Más előadni valóm nincs. Vallomásomat kényszer nélkül az igazságnak megfelelően tettem és a jegyzőkönyvet elolvasás után aláírom.” ²⁶

Esterházy Pál „minden kényszer nélkül” beismerte vallomást tett. Ma már tudjuk, hogy nem így volt, nem így történt. Neki is kellett túrni őreitől a kínzásokat és megaláztatásokat, vallatásaitól a pszichikai kényszert is. Mindezt ugyanolyan stoikus nyugalommal viselte el mint ahogyan letartóztatását fogadta. Ispánki Béla a sors és vádlott társ néhány hét közös szenvedés után közvetlenül a tárgyalások előtt így látta Esterházy Pált: „Herceg dr. Esterházy Pál a háború előtti Magyarország legnagyobb földesura. Művelt koponya, aki eredeti nyelven olvassa a görög és latin klasszikusokat. Modern herceg: egyetemi diplomát szerez, polgári családból nő-sül. Mintagazda. Takarékos és szerény. Mélyen vallásos. Gondolom, vádlott-társai szívesen vállalkoznak vele a bajtársi közösséget. Ez azonban mit sem változtat a tényen, hogy a herceg merő véletlen folytán került a Mindszenty-perbe. Magyar szállóigénk szerint: mint Pilátus a Credo-ba.”²⁷

Esterházy Pál már első kihallgatásakor – december 23-án – „beismerte”, hogy Horváth Gábor – nevelője, majd személyi titkára – segítségével 1946 végétől igyekezett pénzét idegen valutába fektetni, Horváth – Wydler Tivadar, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár igazgatója közvetítésével – érintkezésbe lépett Bóka Imre érseki tanácsossal, akitől több alkalommal vásárolt dollárt, illetve csekket. Az összegek és a csekkek értéke, illetve száma kihallgatásonként változott: 7500–30000 dollár, a sajtóközlemény szerint „negyedmilió forint értékű dollárcsekket vásárolt Mindszentytől” Esterházy.²⁸ Ezt az összeget juttatta ki Bécsbe ausztriai hitbizománya jogtanácsosához Werner Viktorhoz. 1948. december 29-ei vallomásában pedig azt is „kijelentette”, hogy „Én az említett dollárvásárlást azért eszközöltem, mert ezzel Mindszenty József esztergomi érseket, a magyar legitimista mozgalom elismert vezetőjét kívántam anyagilag támogatni. Úgy láttam, hogy Mindszenty Józsefnek a legitimizmussal kapcsolatos közismert elgondolásai szükségessé teszik, hogy én részére és az általa képviselt politikai irányvonal részére lehetőségeimhez képest mért anyagi támogatást juttassak. Érdekemben állt így cselekedni, mert a Habsburg dinasztia Magyarországon történő trónra ültetésétől én komoly anyagi előnyöket, elsősorban a földreform céljaira igénybevetett jelentős birtokaimnak visszaadását reméltem.”²⁹

Horváth Gábor vallomást tett arról, hogy tanácsára Esterházy Pál nem tett eleget a kormány felhívásának az aranykészletek és más értéktárgyak bejelentési kötelezettségéről. A háború vége felé, Budapest ostroma előtt ugyanis az Esterházy-család tulajdonában lévő kincsek egy része kb. hat ládára való ékszer, arany tálak, serlegek, kelyhek... stb. az Iparművészeti Múzeumból biztonságosabb helyre, a Tárnok utca 11. sz. ház pincéjébe került. Az ostrom idején a palotát bombatalálat érte, nagy része elpusztult, a pincébe csak ásatás útján lehetett bejutni, és így a kincsekhez hozzáférni. Az illetékes hatóságok a romeltakarítási munkát a palota környékén 1948 őszén kezdték meg, így az „elrejtett kincsek” csak 1949 januárjában kerültek elő. „Tekintet-

tel arra, hogy az Esterházy kincsek eltűnése és megke-rülése szoros kapcsolatban lehet az Esterházyak egyéb politikai tevékenységével, valószínűleg a most folyó Mindszenty ügygel is, szükséges, hogy a Belügyminisz-ter Úr (ekkor Kádár János töltötte be ezt a tisztséget – I. L.) azonnal rendelje el a vizsgálatot” – javasolta az ÁVH-s kihallgató, és egyúttal javaslatot tett a kihallga-tandók személyére is.³⁰ A vallomással szemben az igaz-ság az volt, hogy az Esterházy családi levéltár Fraknó (Forchtenstein) várában és Kismarton (Eisenstadt) kas-télyában volt, és így a Kelet-Ausztriát megszállva tartó szovjet csapatok, illetve szervek „kezelésébe” került. A Budapesten lévő értéktárgyakat a háború alatt az Ester-házy-pincékbe helyezték biztonságba, Esterházy ezt nem titkolta el és eleget tett bejelentési kötelezettségé-nek. A kincseket „biztonságba helyezés” végett beszo-lgáltatták.³¹

1949 január közepére elkészültek a legfontosabb jegyzőkönyvek. A január 14-ei utasításban Révai József azt javasolta, hogy Esterházy ügyét össze kell „amalgá-mozni” Mindszentyével, magyarul Esterházy Pál valu-taügyét együtt kell tárgyalni Mindszentyével.³² Tehát a koncepció érdekében kapcsolták össze a „Mindszenty-ügyet” – ami egy merőben politikai vádakra alapozódó pert jelentett volna – a herceg valutaügyével, azaz me-rőben gazdasági pert tételező váddal. A kettő között sem a vád, sem a népbíró-ság nem tudott tényleges kap-csolatot bizonyítani. A hercegprímás és a legnagyobb birtokkal rendelkező herceg korábban nem is ismerte egymást. Esterházy Pál herceggel „Mindszenty József egyetlen egyszer váltott néhány szót futólag, amikor még a főpap plébános volt egy vidéki városban.”³³ Mindszenty a húszas években zalaegerszegi plébános korában nagyarányú templom, plébániához és iskola-építéseihez fát, téglát, meszet és cserepet kapott Ester-házytól, akkor találkoztak. Esterházy Pál soha nem po-litizált, annyi „hivatalos” kapcsolata volt a közéleti ka-tolicizmussal, hogy 1944 elején, még a német megszá-lás előtt őt nevezte ki Serédi Jusztinián hercegprímás az Actio Catholica világi elnökének, de ezt a tiszttét 1945 tavaszától nem gyakorolta. Igaza volt, és a történelmi igazságnak megfelel, amikor Mindszenty bíboros me-moárjaiban azt írja: „A négy eredeti vádlott közül Ester-házy Pálnak nincs semmi köze az én összeesküvésem-hez. Azért fogták le, hogy az összeesküvési perben egy vagyonos mágán is szerepeljen. Amióta Esztergomba kerültem, nem láttuk egymást, nem leveleztünk, de még csak üzenetet sem váltottunk egymással.”³⁴

Esterházy Pál január 21-én népbügyészi kihallgató-sán, bűnösnek vallotta magát, beismerte, hogy a jegy-zőkönyvben felsorolt dollárokat és dollárcsekket meg-vásárolta, minden dollárt külföldre juttatott, és a „Mindszenty József által vezetett legitimista szervez-kedést támogatta, mert az általa vezetett szervezkedés révén remélte elkobzott, illetve szétszított birtokainak visszakapását.”³⁵ Ekkor került sor a vádlottak sorrend-jének a meghatározására is: I. rendű vádlott Mindszen-ty József, II. rendű Baranyay Jusztin, III. rendű Zakar András, IV. rendű Esterházy Pál, V. rendű Nagy Mik-

lós, VI. rendű Ispánki Béla, VII. rendű vádlott Tóth László lett. Ezt követően a jól bevált gyakorlatnak megfelelően az ÁVH ellenőrizte és minősítette a védőket, és így sor kerülhetett azok „kiválasztására.” Esterházy felesége Ottrubay Melinda miután többen nem vállalták az Esterházy-ügyet, dr. Kardos János mellett döntött, aki egy „rokonszenves protestáns ember, egy ügyvédi munkaközösség tagja, és nem ismert rendszerellenességről.”³⁶ Alapy Gyula³⁷ megkezdte a vádirat tényállási részének és jogi indokolásának megszerkesztését, a politikai indokolás Rákosi Mátyás, Farkas Mihály, Gerő Ernő és Révai József közreműködésével készült. Alapy az államvédelmisek „környezettanulmánya” – ami kiterjedt az illetők múltjára, politikai magatartására, jellemére, sőt intim kapcsolataira is – szerint azért volt alkalmas a fővádló szerepére, mert 1930 óta megbízható elvtársa a pártnak, nyugati beszervezettségének bizonyítéka, hogy „bár német, szlovák és angol nyelven is beszél, külföldön csak 1932-ben járt.” A vérbíróként emlegetett tanácsvezető Olti Vilmosról pedig megemlíti, hogy az 1930-as években Szegeden szélsőjobboldali kapcsolatai voltak, 1943-ban pedig Berlinben egy Hitler által alapított birodalmi ösztöndíjjal tanult. 1945-ben viszont belépett a Magyar Kommunista Pártba, vagyis Alapyhoz hasonlóan Olti is zsarolható volt.³⁸ Végül is a vádlottak padjára egy jól megkomponált tabló szerint kerültek a „klerikális reakció”, a politikai és gazdasági bűnügyek elkövetői és a „kémek”. A bíboros hercegprímás a legfelső státusban egy személyben mindezt reprezentálta a vád szerint. De a hercegprímás mellé kellett ültetni a volt leggazdagabb főurat, az Esterházy herceget, aki az egész összeküvést pénzelte. A két főszereplő köré álltak a szellemi és technikai kisegítők. A tudós szerzetes pap, egyetemi tanár Baranyay Jusztin, aki a „szellemi mozgató” lett volna; Zakar András, a szolgálatkész prímási titkár, aki azonban megbánta tettét. A további vádlottak között még két pap, akiknél az volt a fontos, hogy valamely egyházi intézmény élén állva követték el „tetteiket,” így az Actio Catholica és más intézmények is egyben kompromittálhatók. De mindkettőnek külföldi kapcsolatai is voltak, hiszen vagy Rómában tanultak, vagy ott szolgáltak (Nagy Miklós és Ispánki Béla). Így váltak alkalmassá a kémkedésre, a hírszerzésre. Végül a szinte emberi roncs, világi katolikus újságíró, Tóth László szerepe annak bizonyítása volt, hogy a „klerikális reakció” publicista kiszolgálói is milyen sorsra juthatnak...

Alapy Gyula 1949. január 25-én nyújtotta be a vádiratot,³⁹ amihez a jogszerűség kihangsúlyozása miatt szövetszerűen is csatolták a felhívott helyeket. Jogász szakértők szerint azonban a vád még így sem állt meg, és a korabeli hatályos törvényeket, rendeleteket sem a jognak megfelelően alkalmazták.⁴⁰ A vádiratot a vádlottak megkapták, majd védőikkel is tanácskozhattak. Kardos János védőügyvéd beszámolója alapján készült január 28-ai ÁVH-s jelentés szerint „Esterházy Pál beismerésben van és azt az álláspontját fejtette ki ügyvédjének, hogy amit tett azért vállalni akarja a felelősséget.

Kardos felvetette, hogy nem teljesen beszámítható voltával fogja védeni, ezt visszautasította.” Egyúttal felhívták Kardos figyelmét /a Révai József javasolta „amalgámozási” koncepciót követve – I. L./ arra, hogy védencének előnyös, ha Mindszenty-ügyével együtt, „nem mint elsőrendű terheltet tárgyalják, és így Kardos a politikai célt nem fogja vitatni. Esterházy egyébként ezt a valloását fenn fogja tartani, mert azt hiszi, hogy így enyhébb büntetést kap, mintha az uzsorabíróság előtt fővádlott lenne valutázásért.”⁴¹

Alapy a demokratikus államrend és köztársaság megdöntésére irányuló szervezkedés lényeges anyagi támogatásában való részesítésének büntette /1946:VII. tc. 1. §-ának /1/ bek./, valamint fizetési eszközökkel elkövetett bejelentés elmulasztása és folytatólagosan elkövetett üzérkedés /8.400/ 1946. ME számú rendelet 17. §, 1922:XXVI. tc. 1. § és a 8.800/1946. ME sz. rendelet 20. § (2) bek. büntetével vádolta Esterházyt. A vád leggyengébb láncszeme volt Esterházy Pál perbe fogása és az állítólagos legitimista szervezkedés anyagi támogatójaként való feltüntetése. A vád erre vonatkozóan egyetlen bizonyítékot sem tudott produkálni, kizárólag a letartóztatottak beismerő vallomásaira hivatkozott, ezek voltak az alapjai. A vádként említett dollárcekkvásárlási ügylet merőben titkára, Horváth Gábor által intézett gazdasági aktus volt, és nem politikai. Ezt próbálták annak beállítani.

A Budapesti Népbíróság Olti Vilmos vezette külön tanácsa előtt, Alapy Gyula néppügyész vádindítványa alapján, 1949. február 3–8. között a Markó utcai fogház II. emeleti ún. nagy esküdtzéki tanácstermében zajlott le a tárgyalás. A tárgyalás idejére az ÁVH rendkívüli intézkedéseket foganatosított. A Markó utca egy részét kiürítették, az épületben más tárgyalás nem lehetett, a környéket hermetikusan lezárták. A tárgyalás idején a vádlottak elővezetését, őrzését és a bejárati ajtók biztosítását 38 nyomozó végezte. Mindszentyt állandóan ugyanazok a nyomozók (16 fő) őrizték, a tárgyalás idején a főbejárat, a lépcsőház és a tárgyalóterem biztosítására 50 ÁVH-s, ezen kívül 50 főnyi tartalék készenlét volt szolgálatban. Fegyverzetük valamennyinek géppisztoly, marokfegyver és könnygázgránát. A biztosítást összesen 236 ÁVH beosztott intézte. A biztosítás legfőbb felelőse és parancsnoka Décsi Gyula alezredes, a karhatalmi részt Kajli József őrnagy és Princz Gyula őrnagy irányította. A tárgyalás egész tartama alatt az ÁVH központjában külön erre a célra létrehozott ügyelet működött, filmfelvételt nem lehetett készíteni, hasonlóan magnófelvételt sem, fényképezés tilos volt, kivéve az ÁVH egy megbízottját.⁴²

Igen nagy alapossággal válogatták meg és nyomozták le a tárgyaláson résztvevőket. A tárgyalóteremről rajz készült és ezen megjelölték a hallgatóság helyét és az ülésrendet. 163 ülőhely a földszinten és 60 az erkélyen. A „belépőigénylet listái” is többször módosultak. 23 külföldi újságíró, köztük 2 fő a TASZSZ-tól, néhány szocialista országbeli és 17 nyugati tudósító kapott lehetőséget a híradásra. A magyar sajtót 14 újságíró és a Magyar Rádió 5 fős stábjá képviselhette, pontosabban

szólva kaptak belépőt. A listán olyan nevek találhatók, akik már korábban is kivették részüket a Mindszenty elleni sajtókampányból: Gárdos Miklós, Fekete Gyula, Katona Jenő, Parragi György, Fehér Lajos, Gábor Andor, Vásárhelyi Miklós, Kende Péter, Hajduska István, Randé Jenő, Rajcsányi Károly, Tóbiás Áron, Vészi Endre, az MTI részéről Baló László, Nagy István, Gáti István, Bolgár István. Belépőt kapott Domonkos József legfőbb államügyész, Jankó Péter, a NOT tanácselnöke, Kiss Károly a Központi Ellenőrző Bizottság elnöke, Boldizsár Iván külügyi államtitkár, Mekis József a Vassas Szakszervezet főtitkára, dr. Kádár Miklós az Ügyvédi Kamara titkára, Esty Miklós pápai kamarás és Witz Béla érseki helynök, (akik már korábban be voltak építve – I. L.), Mihályfi Ernő a Magyar Nemzettől, Déry Tibor író, Ortutay Gyula kultuszminiszter és mások. A hozzátartozók közül Zakar András testvére, Ispánki Béla nővére, Tóth László felesége és Esterházy Ottrubay Melinda.⁴³

A második tárgyalási napon, február 4-én került sor Esterházy Pál kihallgatására.⁴⁴ Esterházy bűnösnek vallotta magát, elismerte „megbízta titkáromat dr. Horváthot, hogy részemre dollárvalutát vásároljon a fekete piacon azért, mert a magyarországi vagyonom nagy része elvészett és így anyagi biztosítékom itthon nem maradt. Feleségem jövőjét kívántam biztosítani. Tekintettel arra, hogy korom is eléggé előrehaladott /Esterházy akkor 48, felesége pedig 29 éves volt – I. L./ és az egészségi állapotom is eléggé gyenge.” Ám Olti minden fáradozása ellenére sem derült ki egyértelműen az összegek nagysága, hiszen ezekről a pénzekről és pénzügyi tranzakciókról a nyomozó hatóság sem tudott írásos dokumentációt feltalálni, hanem az érintettek „bevallásai”, emlékezete szerint alakultak az összegek. Esterházy Pál azt is elmondta, hogy a háború után nem beszélt Mindszentyvel, és határozottan állította, hogy a hercegprímás nevében „soha senki nem kért tőle legitimista célra anyagi támogatást.” Ismételtén érdemes megjegyezni, hogy a tanúvallomások nem igazolták a legitimista szervezkedés anyagi támogatásának tényét. Egyetértve Kahler Frigyes kérdésfeltevésével és véleményével sajnálatos és jogászokhoz méltatlan, hogy „Nem akadt védő, aki megkérdezze: Ha nem ismerte Esterházy Pál a primást és vele személyes, vagy levelezési kapcsolata sem volt, honnan tudott a céljairól és konkrétan milyen céljait kívánta támogatni? Továbbá, hogy kérje Mindszenty és Esterházy szembesítését e kiáltó – és lényegi – ellentmondás tisztázása érdekében. Az ellentmondás tisztázása azonban a per urainak nagyon is ellenére volt, tehát a kérdések és a szembesítés elmaradt.”⁴⁵

1949. február 5-én hangzott el Alapy Gyula vádbeszéde,⁴⁶ amely részben megismételte a vádirat tényeit, de ahhoz képest igen terjedelmes politikai fejtegetésekkel bővült. Ez az alpári hangvételű vádbeszéd a korabeli torz politikai mentalitást és még inkább a korabeli eltorzult történelemszemléletet tükrözi. Érveit nagyrészt a párt főideológusa Révai József, valamint Andics Erzsébet és Mód Aladár ekkori írásaiból merítette,

akik a „klerikális reakció” elleni harc elméleti-történeti „megalapozását” végezték el. Lényegében ez nem egy szakszerű ügyészi vádbeszéd, hanem annak ürügyén propaganda beszéd volt. Befejező mondatai így hangoztak: „Legyen a Népbíróság ítélete emlékeztető, és az ítélet a magyar nép elárulóit, kémeit, kufárjait adja át az enyészetnek. Mindszenty Józsefre, Baranyay Jusztinra, Esterházy Pálra halálbüntetés, a többi vádlottakra a legsúlyosabb fegyházbüntetés kiszabására teszek indítványt.”

A vádbeszéd elhangzása után következtek a védők beszédei, amelyek érdemi kifogásokat nem tartalmaztak a váddal és az eljárással szemben. A tárgyalás során a védelem formális volt, nem tudott, és nem is engedték hatékony működését. A védők csak ritkán kaptak szót, kérdéseik akkor sem mindig a vádlott javára, hanem esetenként éppen terhére váltak. A védelem tanúit nem hallgatták ki, az általuk kért dokumentumokat nem szerezték meg, vagy nem terjesztették elő. A perrendtartásnak megfelelően a vádlottak is szólhattak az utolsó szó jogán, de ezzel a lehetőséggel Esterházy Pál herceg nem élt.

Az ítélethirdetésre az utolsó tárgyalási napon, február 8-án került sor. Olti Vilmos felolvasta az ítélet rendelkező részét, az indoklást pedig tartalmilag ismertette.⁴⁷ A bíróság Esterházy Pált összbüntetésül 15 évi fegyházra, mint főbüntetésre, 10 év hivatalvesztésre és politikai jogai gyakorlásának ugyan ilyen tartamú felfüggesztésére és egész vagyonának elkobzására, mint mellékbüntetésre ítélte. Az ítéletből is kitűnően a „valu-tázást” érdemben nem tudták összekapcsolni a Mindszentyvel szembeni politikai vádakkal. Ezt ismerték el közvetve azzal, hogy a Mindszenty-perhez kapcsolódó gazdasági bűnügy tárgyalására 1949. február 28-án, Bíró Péter tanácsa előtt került sor. Ennek 14 vádlottja volt, többségében pénzügyi szakember. Bóka Imre, Várady János és Vid József mellett – akik egyháziak voltak – további 11 személyt ítéltek el, köztük Horváth Gábort Esterházy Pál személyi titkárát. „Bóka igyekezett a felelősséget gazdájára, a hercegprímásra hárítani. Horváth igyekezett a felelősséget gazdájáról, herceg Esterházy Pálról magára vonni – állapítja meg Ispánki Béla. A mai tárgyaláson az utolsó szó jogán beszédet mondott, amelyben kijelentette, hogy herceg Esterházy és ő közte a legideálisabb viszony állt fenn, ami a főnök és alkalmazott közt fennállhat. < Üzenem, – mondta – hogy síron túl is hű leszek gazdámhoz! > Ilyen alkalmazottak is vannak még a világban.”⁴⁸

Az ítélethirdetés után mind az ügyész, mind a vádlottak és védők a népbírósági eljárási jognak megfelelően, ún. semmisségi panaszt nyújtottak be az ítélet ellen. Érdemes megjegyezni – ami egyben az eljárást és a koncepciók kirakatpért is „minősíti” –, hogy az Alapy Gyula által benyújtott semmisségi panasz, másképpen „Végindítvány” dátuma 1949. február 5. /Alapy sajátkezű aláírásával/,⁴⁹ vagyis Alapy előre ismerte az ítéletet, hiszen az ítéletet zárt tárgyaláson csak két nappal később, február 7-én hozták meg, az ítélethirdetésre – ahogy korábban említettük – pedig február 8-án került

sor. A semmisségi panaszokat a védők állították össze a később kézhez kapott ítéletek alapján. Kardos Jánosnak, Esterházy Pál védőjének semmisségi panaszából az is kitűnik, hogy annak datálása idején (1949. február 28.) „a főtárgyalási jegyzőkönyv nem áll rendelkezésemre, mivel az mindeddig végleges formában még alá nem íratott és emiatt a védelem által betekintheső nem volt.”⁵⁰

A Mindszenty-per külföldön is – főleg az Amerikai Egyesült Államokban és Angliában – igen nagy visszhangot keltett. A tiltakozások a nyilvános főtárgyalás idején csak fokozódtak. A brit kormány 1949. február 4-én jegyzéket intézett a magyar kormányhoz, amelyben aggodalmát fejezte ki amiatt, hogy a budapesti követség részére nem biztosított helyet a Mindszenty-per tárgyalásán, és a perrel kapcsolatban a békeszerződés megszegésére utaltak. D. Acheson amerikai külügyminiszter február 8-ai nyilatkozatában azzal vádolta a magyar kormányt, hogy a magyar néptől lépésről lépésre megvonja az alapvető emberi jogokat és a szabadságjogokat. Bejelentette, hogy az Egyesült Államok kormánya a Mindszenty-ügyet és más magyarországi negatív fejleményeket az ENSZ elé kívánja vinni, majd erre 1949. április elején közös amerikai-angol javaslat született és elfogadták azt is, hogy Magyarországot hívják meg a közgyűlés Mindszenty-üggyel kapcsolatos vitájára. Truman amerikai elnök február 9-én azt nyilatkozta, hogy Magyarországon rendőrállam van és a magyar nép nem felelős kormányának tetteiért. Mindezek után a magyar kormány az ENSZ meghívását elutasította, végül olyan javaslatot fogadott el, hogy a Mindszenty-ügyet napirenden tartják és majd később foglalkoznak vele.⁵¹

A Magyar Dolgozók Pártja KV. Titkársága 1949. június 28-i ülésén döntött arról, hogy „A jövő héten tárgyalja le a NOT a Mindszenty-ügyet és hozzon helybenhagyó ítéletet.”⁵² A másodfokú tárgyalás 1949. július 6-án kezdődött, 1949. július 9-én hirdettek ítéletet. A tárgyaláson a bíróság és a védők vettek részt, a vádlottak nem voltak jelen. A Jankó Péter vezette NOT tanács a pártutasítást csak részben tette magáévá. A felső szintű határozat csak Mindszenty József, dr. Esterházy Pál, dr. Tóth László és Nagy Miklós esetében valósult meg, vagyis ítéletüket helyben hagyták. Baranyay Jusztinnál 15 évről 12 évre, Zakar Andrásnál 6 évről 4 évre, Ispánki Bélánál életfogytiglanról 15 évre csökkentették a fegyházbüntetést. Az Országos Büntetőintézetben fogvatartott elítéltek előtt 1949. augusztus 16-án Olti Vilmos ismertette az ítéletet, egyúttal közölte az elítéltekkel azt is, hogy „a kihirdetett ítélet ellen – újrafelvétel és jogegység érdekében használt jogorvoslaton kívül perorvoslatnak helye nincs.”⁵³ Az ítélet jogerőre emelkedett, végrehajtása megkezdődött.

Esterházy Pál először a Kozma utcai börtönbe került, felesége havonta egyszer meglátogathatta, nyugdórát „beszélgethettek”, levelezőlapot is válthattak. 1950 januárjától a börtönigazgatóság arról értesítette Ottrubay Melindát, hogy tovább nem engedélyezi a látogatást és a levélváltást. Esterházy a váci börtönben töltötte a következő hónapokat majd 1952 áprilisától a Gyűjtőfogház ügynevezett kisfogházában raboskodott, szigorított magánzárkán. 1954 márciusától felesége újra látogathatta a kőbányai börtönben. Évek telnek el a legkeményebb testi terheléssel, súlyos lelki megrázkódtatásokkal. 1956 márciusában Esterházy Pált a Gyűjtőfogházból átvitték az ÁVH Fő utcai nyomozó osztályára. Arra szerették volna rávenni, hogy mondjon le az Ausztria területén fekvő kb. 60.000 hektárnyi birtokáról a magyar állam, vagyis a kommunista párt javára, és ezzel visszanyeri szabadságát.⁵⁴ Esterházy ellenállt a kísértésnek. Igaz, Ausztriát 1955-ben elhagyták a szovjet csapatok és így az Esterházy-birtok zárgondnoksága megszűnt. Esterházy Pál herceg az érvényben lévő osztrák törvények szerint újból tulajdonosa lett birtokainak és más vagyontárgyainak. Az elképesztő ötlet ÁVH-s kiigazító ügy látszik nem tudták, hogy a magyar bíróságok illetékessége nem terjed ki Ausztria területére, illetve a hitbizományi birtokok ottani „kisajátítására.” Magyarországon az 1945-ös földreform végrehajtása során ezt rendelet, majd törvény biztosította. „Hogyan is tudná felfogni a családi hitbizomány öröklésének etikáját egy ávéhás – állapítja meg találóan Hanna Molden –, akinek a látóhatára az Andrássy út 60-nál kezdődik és ott is végződik.”⁵⁵

Ahogy több ezer politikai elítéltnak úgy a Mindszenty-per még börtönben lévő – köztük Esterházy Pál – vádlottjainak is az 1956-os forradalom hozta el a szabadságot. Esterházy Pál Ispánki Bélával együtt október 30-án szabadult. 1956. november 1-jén feleségével együtt Esterházy osztrák jogtanácsosa /dr. Kurt Werner/, a burgenlandi Esterházy-birtok gazdasági igazgatója /Anton Martinkovic/, az uradalom erdészeti igazgatója /dr. Hubert Haas/ és dr. Franz Strobi, az osztrák képviselőház burgenlandi képviselője – akik gépkocsival értük jöttek Budapestre – társaságában Bécsbe távoztak, majd néhány napi bécsi tartózkodás után Svájcba mentek és ott is telepedtek le.⁵⁶

Herceg Esterházy Pál a legnagyobb földbirtokokkal és vagyonnal rendelkező magyar főnemes 1945-ben meglehetett volna, hogy elhagyja hazáját és nyugatra távozik, ahol birtokai jövedelméből gondtalanul élhetett volna. A hazájához és nemzetéhez hű Esterházy ennek ellenére az ország területét nem hagyta el, sőt a második világháború kezdetétől nem volt az ország határain kívül. Magyarországi birtokainak kisajátítása és vagyonának elkobzása után, 1946 augusztusában feleségül vette az Operaház prímabalerináját Ottrubay Melindát, akivel szerény körülmények között élték a maguk polgári családi életét. Ismerősei és alkalmazottai előtt Esterházy Pál többször is kijelentette, hogy ha békében és a jólétben Magyarországon volt, itt is kíván maradni. Az egyeduralomra törő kommunista pártnak és vezetőinek a „leggazdagabb főúr” mégis útjában volt, ezért lett a Mindszenty-per egyik fővádlottja, és bebörtönözték. A Rákosi diktatúra börtönei testileg, lelkileg súlyosan megviselték és ezért kiszabadítása után, még a forradalom napjaiban eltávozott Ma-

gyarországról. A rendszerváltást és a Mindszenty-per felülvizsgálatát már nem érte meg. 1989-ben a perújítási nyomozás során feltárt adatok alapján megállapították, hogy a hercegprímás és társai elleni politikai per során „a vád és a bíróság nem tudta hitelt érdemlően bizonyítani a vádlottak szervezkedését, azaz az

összeesküvését”, Mindszenty József semmiféle kémközpont élén nem állt.⁵⁷ Esterházy Pál 1989. május 25-én meghalt, felesége, férje halála után egy évvel kapott értesítést a Magyar Köztársaság Legfelsőbb Bíróságától, hogy a Mindszenty-perben Esterházy Pál ellen hozott ítéletet semmisnek nyilvánítja.

Jegyzetek

- ¹ Mindszenty József: Emlékirataim. Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója. Bp., 1989. 81. p.
- ² Balogh Sándor: Magyarország külpolitikája 1945–1950. Kossuth Könyvkiadó, 1988. 88–92. pp. ill. 125. p.
- ³ Izsák Lajos: Rendszerváltástól rendszerváltásig 1944–1990. Kultúriroda Kiadó, 1998. 49–83. pp.
- ⁴ Püspökari értekezlet jegyzőkönyve, 1948. június 7. Közli: Dokumentumok a magyar közoktatás reformjáról 1945–1948. Szerkesztette Szinkovich Márta. Kossuth Könyvkiadó, 1979. 772. p.
- ⁵ Magyar Kurír, 1948. június 15.
- ⁶ Kahler Frigyes: A főcsapás iránya: Esztergom. Mindszenty bíboros pere. Magyarország Mindszenty Alapítvány, 1998. 37. p.; Szakács Sándor-Zinner Tibor: A háború „megváltozott természeté.” Adatok és adalékok, tények és összefüggések 1944–1948. Budapest, 1997. 425–426. pp.
- ⁷ Izsák Lajos-Kun Miklós: Moszkvának jelentjük. Titkos dokumentumok 1944–1948. Századvég Kiadó, Budapest, 1994. 244. ill. 252. p.
- ⁸ Rákosi Mátyás Válogatott beszédek és cikkek. Szikra. 1951. 266–267. pp.
- ⁹ Politikatörténeti Intézet Levéltára /PIL/ 274. PB. F. 644.
- ¹⁰ 1948. év hatályos jogszabályai. Budapest, 1949. Grill Károly Könyvkiadó Vállalata. 73–74. pp.
- ¹¹ Rákosi Mátyás: Építjük a nép országát. Szikra, 1949. 281–315. pp.
- ¹² PIL. 274/7-248. és Magyar Kurír, 1948. november 5.
- ¹³ Szabad Nép. 1948. november 14.
- ¹⁴ Szabad Nép. 1948. november 21.
- ¹⁵ Kahler Frigyes: i.m. 77. p.
- ¹⁶ Esztergomi Prímási Levéltár. 7820/1948.
- ¹⁷ A levelet közli: A Mindszenty-per. A dokumentumokat összeállította, az előszót, Mindszenty József életrajzát írta, jegyzetekkel és annotált névmutatóval ellátta Gyergely Jenő és Izsák Lajos. Reform Kiadó, 1989. 468 p. Lásd még: Kahler Frigyes i.m. 81–82. p. Csonka Emil: A forradalom oknyomozó története 1945–1956. München 1981. 249–250. pp. és Balogh Margit: Mindszenty József Elektra Kiadóház, 2002. 207–208. pp.
- ¹⁸ PIL KV. F. 94 és Szabad Nép, 1948. november 28.
- ¹⁹ Országgyűlési Napló. V. kötet. Budapest, 1949. 9–10. pp.
- ²⁰ Major Ákos: Népbíráskodás – forradalmi törvényesség. Egy népbíró visszaemlékezései. Minerva, Budapest, 1988. 392 p.
- ²¹ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára /ÁSZTL/ V. 700/4.
- ²² ÁSZTL V. 700/2, 3. és 4.
- ²³ Hanna Molden: Griff és Rózsa. Esterházy Pál és Ottubay Melinda, egy hercegi pár története. Elektra Kiadóház, 1999. 175. p.
- ²⁴ Kahler Frigyes i.m. 92. p.
- ²⁵ Legfőbb Ügyészség Büntetőjogi Ügyek Felülvizsgáló Osztálya. B. 18300/1989. sz. „Összefoglaló a Mindszenty József és társai bűnügyében lefolytatott perújítási nyomozás megállapításairól.” 1–44. pp. Idézi: Gyergely Jenő: A Mindszenty-per. Kossuth Kiadó, 2001. 32. p. Lásd még: Kahler Frigyes: i.m. 90–93. pp.
- ²⁶ ÁSZTL V-700/4.
- ²⁷ Ispánki Béla Az évszázad pere. Lämpás Kiadó, Abaliget, 1995. 181. p.
- ²⁸ Szabad Nép, 1948. december 29.
- ²⁹ ÁSZTL V-700/4. Megjegyzendő egy következő napi vallomásban a kihallgató Bárd Károly által összeállított jegyzőkönyvben már a földreformmal kapcsolatban „a földreform céljára igénybe vett több mint 200.000 holdas birtokunk visszaadását reméltem” szerepel. /ÁSZTL V-700/4./
- ³⁰ ÁSZTL V -77991.
- ³¹ Hanna Molden: i.m. 167. p.
- ³² Szakács Sándor-Zinner Tibor: i.m. 434. p.
- ³³ Hanna Molden: i.m. 182. p. A „vidéki város” Zalaegerszeg volt.
- ³⁴ Mindszenty József: i.m. 290. p.
- ³⁵ ÁSZTL V-700/4.
- ³⁶ Hanna Molden: i.m. 178. p.
- ³⁷ Alapy Gyula /1919–?/ Komáromi Katolikus családból származott, Pozsonyban szerzett jogi diplomát. 1948-tól a budapesti államügyészség vezetője, 1949-től a budapesti népbírószék tagja. 1951-től az államügyészség elnöke, 1953-tól a fővárosi ügyészség tagja 1956 májusáig. 1956 novembere és 1958 között Moszkvában tartózkodott, utána villany- és gázleolvasóként dolgozott, majd vállalati jogtanácsos. 1972-ben ment nyugdíjba.
- ³⁸ ÁSZTL. V-700/8.
- ³⁹ Közli: Gyergely Jenő-Izsák Lajos i.m. 49–71. pp.
- ⁴⁰ Varga László: A Mindszenty-per – jogi szempontból. In: Mindszenty József a népbíró előtt. Politikai perek 2. 1. U.S (Irodalmi Újság) kiadása Párizs. 1986. I-XIII p. és Kahler Frigyes: i.m. 104–131. p.
- ⁴¹ ÁSZTL.V.-700/49.
- ⁴² ÁSZTL.V.-700/8.
- ⁴³ ÁSZTL.V.-700/8. Lásd még: Ispánki Béla: i.m. 183–190. pp.
- ⁴⁴ Gyergely Jenő-Izsák Lajos: i.m. 118–142. pp.
- ⁴⁵ Kahler Frigyes: i.m. 120. p.
- ⁴⁶ Közli: Gyergely Jenő-Izsák Lajos: i.m. 147–189. pp.
- ⁴⁷ Első hiteles közlése: Gyergely Jenő-Izsák Lajos i.m. 220–275. pp.
- ⁴⁸ Ispánki Béla: i.m. 192. p. és Gyergely Jenő-Izsák Lajos: i.m. 433–434. p. Igaza volt Mindszentynek, amikor emlékiratában a következőket írta: „Sem a bíró, sem az ügyész nem kérdezte meg tőle (Esterházytól – I. L.), mikor adott át pénzt vagy kinek adta azt át. A saját beismerő vallomásából, valamint titkára és a vallomásából is csak az derült ki, hogy titkára dollárt és csekket vett az én számvetőimtől. Az az állítás, hogy nagyobb árat fizetett a csekkért s így támogatta az „összeesküvést”, ezért is tarthatatlan, mert az aktákból kiderül, hogy a kapott forintösszeget maradék nélkül a szegényeknek és ínségeseknek juttattuk az adományozók szándékának megfelelően. ... Nemcsak Esterházyra, hanem valamennyiünkre hasonló lelkiismeretlenséggel és a törvénytértek sorozatával szabták ki a súlyos fegyházbüntetéseket.” (Mindszenty József: i.m. 316–317. p.)
- ⁴⁹ Gyergely Jenő-Izsák Lajos: i.m. 277 ill. 485. p.
- ⁵⁰ ÁSZTL. V.-700/56.
- ⁵¹ Balogh Sándor: i.m. 308–315. pp.
- ⁵² PIL 276. f. 54/51.ö.e.
- ⁵³ NB IX. 254/1949/22. Jegyzőkönyv, Közli Gyergely Jenő-Izsák Lajos: i.m. 424–425. pp.
- ⁵⁴ Ispánki Béla: i.m. 447 és 462–463. pp. és Hanna Molden: i.m.: 205–207. pp.
- ⁵⁵ Hanna Molden: i.m. 206. p.
- ⁵⁶ Hanna Molden: i.m. 212–214. pp.
- ⁵⁷ Magyar Nemzet, 1989. május 11. Idézi: Szakács Sándor-Zinner Tibor: i.m. 442. p.

BEVEZETÉS

Amikor James Bryce a múlt század húszas éveiben a parlamentek hanyatlásának, a parlamenti hatalom és tekintély visszaszorulásának okait kutatta, sok egyéb ok mellett úgy találta, hogy a parlament szerepét veszélyeztetik a demokrácia szélesítésének jegyében megjelent közvetlen hatalomgyakorlási formák – mint a népszavazás vagy a népi kezdeményezés –, és az is, hogy ahogy szélesedett az állam szerepe, úgy erősödött meg a végrehajtó hatalom a törvényhozáshoz képest. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy olyan jelentős kihívások érték a parlament hagyományos funkcióit, amelyekben Bryce már magát az országgyűlés intézményét látta veszélybe kerülni. Valóban, az európai törvényhozások történetének legfontosabb fordulópontjai mindig összefüggésben álltak az országgyűlések funkcióinak gyakorlásával: vagy azért, mert a parlamenteknek szántak olyan új szerepet, melynek elfogadtatása ütközött nehézségbe, vagy azért, mert a törvényhozások már korábban kialakult funkcióit kérdőjelezték meg újra és újra.

Az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy áttekintsem az országgyűlési funkciók körét és alakulását a magyar közjogi hagyományban a parlamenti intézmény kialakulásától egészen a népképviselési alapon szervezett országgyűlés létrehozásáig. Ennek során a közjogi típusú funkciókat vizsgálom, és nem az országgyűlésnek a hatalomgyakorlásban betöltött szerepét értékelem. Bár a közjogi és a politikai funkciók mechanikus szétválasztása nem lehetséges és talán nem is szükséges, ezúttal az országgyűlés azon funkcióit tekintem át, amelyek alkotmányos kifejeződést nyertek, és közjogi intézményeken alapultak. A politikatörténet számára például a rendi alkotmány osztott szuverenitása a rendi dualizmust, vagyis a tényleges hatalomnak a fejedelem és a rendek közti megosztását jelenti,¹ míg a közjog-történet – legalábbis e tanulmány értelmezésében – annak intézményi kifejeződését vizsgálja, például a törvényhozó hatalom együttes gyakorlásának alkotmányos elvén keresztül.

Vizsgálódásom tárgyának fogalmi körülhatárolásakor érdemes utalni a parlamenti funkciók talán legklasszikusabb meghatározására, amely Walter Bagehot 19. századi angol újságíró és politikai író nevéhez fűződik, aki az angol alkotmányról írt híres könyvében az angol alsóház, a *House of Commons* fő funkcióiként a választási (*elective function*), a(z érdeke)kifejező (*expressive function*), a tanító (*teaching function*), a tájékoztató (*informing function*) és a törvényhozó (*function of legislation*) funkciókat jelölte meg.² A 20. századi közjogászok és politikai gondolkodók többnyire Bagehot nyomán, az általa említettekhez hasonló parlamenti funkciókat sorolnak fel. A legfontosabbak között szokták emlegetni a parlament törvényhozó, választási és legitimációs, politikai véleménykifejező és akaratképző, népképviselési, integratív és önkormányzati funkcióit.³ Mások kiemelik az országgyűlés ellenőrzési jogait, vagy egyes speciáli-

Szente Zoltán:

Az Országgyűlés funkciói a magyar közjogi hagyományban

sabb, de az adott közjogi rendszerben nagy fontosságú feladatcsoportokat is parlamenti funkciókként határoz meg (pl. szövetségi hatásköröket). Egy másik, ugyancsak hagyományosnak mondható meghatározás szerint a parlament legfőbb közjogi funkciói a törvényhozás és a végrehajtó hatalom ellenőrzése. Ezek jelentik a parlament rendeltetését, s e funkciók köré csoportosíthatók a törvényhozás egyes hatásköréi.⁴

Igen ám, de ha kutakodásunkat már az országgyűlés kialakulásának időszakára is ki akarjuk terjeszteni, akkor aligha megfelelőek a modern parlamenti funkció-meghatározások, hiszen miként talán minden más közhatalmi, alkotmányos intézmény, úgy a parlament is hosszú fejlődésen ment keresztül, míg mai formájában és rendeltetésének megfelelően beépült az állami hatalomgyakorlás rendszerébe. Ezért azt javaslom, hogy témánk fogalmi keretét az ún. „történeti országgyűlés” egy olyan definícióját alkalmazzuk, amely megfelelő lehet e szerv közjogi fejlődésének tanulmányozásához, vagyis kellően befogadó jellegű ahhoz, hogy általa értelmezhetők legyenek akár a korai országgyűlések funkcióváltozásai is.

Ez azonban újabb nehézséghez vezet, mivel a magyar közjog-történeti irodalomban a vonatkozó definíciók széles tárházával találkozhatunk, amelyek ráadásul sokszor nem csupán ugyanazon intézmény többé-kevésbé konszenzuson alapuló ismerveit foglalják össze különböző megfogalmazásban, hanem gyakran az intézmény lényegét illetően is alaposan eltérnek egymástól.

Miután a közjog történeti fogalmait azok tényleges minőségi jegyei alapján tudjuk megadni, definíciónk ezért előrevetíti a későbbi elemzés eredményét is. Mégis, konszenzusos vagy az alkotmánytörténetben azért időnként előforduló szabatos jogi fogalom híján ehelyütt nyilván csak hipotetikus definíciót lehet adni. Nos, én az alábbiakban többször hivatkozott „történeti országgyűlés” alatt az ún. szentistváni, „ezeréves” (vagyis az íratlan, történeti) magyar alkotmány állandó, és időben ugyan változó, de adott korszakban rögzített funkcióval és jogkörrel rendelkező, meghatározott összetételű, legalább korlátozott mértékben képviselési típusú, és többé-kevésbé rögzült eljárásrend szerint megalakuló és működő, országos illetékességű, tanácskozási és szabályalkotási jogú közhatalmi szervét értem. Ebben a fogalmi körben a „rögzített funkció és jogkör” az országgyűlés közjogi-lag elismert rendeltetését, ha úgy tetszik, hatalmi körét jelenti, ami nem feltétlenül járt együtt törvényi elismeréssel. Az előre meghatározott összetétel szintén

nem a ma használatos értelemben szerepel itt: az országgyűlés egyes összetevőinek meghatározottságát jelenti úgy, hogy az alkotórészek nem feltétlenül személyeket, hanem „karokat és rendeket” jelentenek, függetlenül attól, hogy azok személyesen vagy delegáltjaik útján vettek részt az országgyűlésen. A képviseleti jelleg ezúttal nem kizárólagos, mint a modern parlamentek legtöbbje esetében: azt jelenti, hogy az országgyűlés egyes tagjai, részei nem csupán saját nevükben működnek közre annak működésében, hanem valamely közösség (rend, osztály, korporáció) érdekében és nevében, amely kijelölte, megbízta és elküldte őket abból a célból, hogy ennek megfelelően tevékenykedjenek az országgyűlésben. A rögzített eljárásrend kritériuma sem foglal mást magában, mint hogy csak azt a testületet, szervet, gyűlekezetet tekintsük országgyűlésnek, melyet ilyenként, vagyis országgyűlési minőségében hívtak össze az alkotmány vagy a törvények mindenkor előírásainak megfelelően abból a célból, hogy az országgyűlés feladatát teljesítse és jogkörét gyakorolja. Ha nem ezt tennénk, már akár a 13. századtól kezdve igen nagy számú országgyűlést kellene számon tartanunk csupán azon az alapon, hogy valahol, valakik országos ügyeket tárgyaltak meg vagy döntöttek el. Tulajdonképpen ehhez kapcsolható az országgyűlés közhatalmi jellege, ami önmagában is megkülönbözteti a törvényhozás e szervét bármely más, akár hasonló célból összegyűlt magánjogi társulatoktól. Ugyanakkor e kritérium utal a parlament közjogi jogállására, és döntéseinek jogi kikényszeríthetőségére is. Az „országos illetékesség” arra utal, hogy csak olyan – az egyéb feltételeknek megfelelő – szervet nyilváníthatunk országgyűlésnek, mely országos jelentőségű, legalább a megjelent és képviselt rendek egyetemének érdekeit érintő, vagy ilyennek elismert ügyekkel foglalkozott. Végül, a tanácskozási és szabályalkotási jogra való utalás a parlamenti típusú szervek funkcióinak olyan általános, egyben azonban minimális követelményére vonatkozik, amely a felsorolt egyéb ismérvek mellett az országgyűlés egyedi jellegét biztosítja a közhatalmi szervek között.

Sajnos, még e gondosan összeállított fogalom-meghatározás sem teszi lehetővé számunkra, hogy – különösen közjog-történetünk kezdeti időszakaiban – minden egyes esetben egyértelműen állást foglalhassunk egy-egy országos ügyeket tárgyaló gyűlés természetét, közjogi besorolását illetően. De hát ez talán nem is szükséges. Hiszen történeti fogalmaink célja az, hogy általuk megfelelő elemzési kereteket biztosítsunk a történeti folyamatok megértéséhez.

A TÖRTÉNETI ORSZÁGGYŰLÉSEK KIALAKULÁSA ÉS KEZDETI FUNKCIÓIK

Az országgyűlés magyarországi intézményének gyökereit egyesek a 11. század végéig vezetik vissza, mert I. László és Könyves Kálmán idején alkalmanként már olyan országos gyűléseket tartottak, amelyeken

igazolhatóan egyházi és világi méltóságok is megjelentek, és ezáltal e gyűlések már „mintegy valóságos országos gyűlekezetként tűntek föl ..., döntéseket hoztak, szabályokat alkottak”.⁵ Az óvatosság – mely szerint a 11. századi ilyen gyűlések legfeljebb a magyar országgyűlés „előzményeinek” tekinthetők,⁶ – azonban feltétlenül indokolt. A történeti országgyűlés fenti meghatározása alapján ugyanis azokat a 11. és 12. századi formákat, amelyek kimutathatóan közvetlen elődei, kialakulásának esetleg feltételei, tevékenységüket illetően pedig előképei voltak az imígyen felfogott intézménynek, célszerű valóban csupán az országgyűlés intézménye előzményeinek tekinteni.

A bármilyen értelemben vett (korai) parlament kialakulásának természetes előfeltétele volt a közhatalom közjogiasodása, ami azt jelentette, hogy a királyság alattvalói feletti hatalom az uralkodó alapvetően magánjogi karakterű uralmából közjogi alapon nyugvó közhatalom váljon. Az államalapítás utáni uralkodói hatalom egészen a rendiség intézményének kialakulásáig ugyanis nagyrészt magánjogi alapú volt, ami azt jelenti, hogy e hatalmat „nem tisztán úgy fogják fel, mint egyetemes közjogi alapon nyugvó közhatalmat, melyet a király az összesség érdekében gyakorol, mely a királyra az összesség érdekében ruházott át, hanem inkább mint a király személyes hatalmát, mint az ő magánhatalmát.”⁷ A korai országos jellegű tanácskozó gyűlésekre azonban már nem egyházi és világi főurak alkalmi találkozóiént került sor, hanem expressis verbis mint a közös ügyekről, az „állam” dolgairól tárgyaló, illetve azokban a királynak tanácsot adó vagy akár döntést hozó gyűlekezetekként, amelyek rendszeres, évenkénti összehívásáról az 1222. évi Aranybulla rendelkezett.^{8,9} E korai tanácskozó szervek kialakulásában, azok összehívásában aligha az uralkodó(k) valamifajta középkori felvilágosultságát kell sejtünk – az természetes velejárója, vagy inkább egyfajta következménye volt a királyi hatalom már a 12–13. századtól megfigyelhető hanyatlásának, ami alatt azt értem, hogy az uralkodói hatalom mellett más magánhatalmak jöttek létre, amelyek egyes jogosítványai ráadásul – többnyire formális vagy valós királyi jóváhagyással – formalizálódtak, vagyis ha úgy tetszik, közjogi elismerést nyertek (mint pl. magánhaderő fenntartásának joga, földesúri bíraskodás).

A hazai jogtörténet-tudományban általánosnak mondható az az álláspont, amely szerint az országgyűlés a székesfehérvári törvénykezési napok intézményéből fejlődött ki. Mint láttuk, már az 1222. évi Aranybulla évenkénti törvénykezésről rendelkezett a király személyes részvételével. E törvénykező gyűlések tehát már legkésőbb a 13. századtól szokásban voltak, mivel a „szent király napján,” a koronázás helyén, Székesfehérváron országos jellegű gyűléseket tartottak a király személyes jelenlétében. Ennek során az uralkodó élt igazságszolgáltatási prerogatívájával, mely szerint ő a legfőbb bírói hatalom. A székesfehérvári törvénykezési napok intézménye ennek szimbolikus kifejezése és egyben gyakorlati megvalósítása is

volt, hiszen ez alkalommal a király ténylegesen is részt vett az üléseken, és hirdetett ítéletet. Az intézményesülést mutatja, hogy ha az uralkodó bármely ok miatt személyesen nem lehetett jelen, akkor helyettese, a nádor ítélkezett.¹⁰ Az országgyűlés kialakulása szempontjából fontos, hogy az ilyen alkalmakkor a királyi ítélkezés nem csak a szoros értelemben vett egyedi bíraskodásra terjedt ki, hanem olyan döntéshozatalra is, amit ma alighanem közigazgatási határozatok meghozatalának neveznénk, és – szükség szerint – ugyancsak szokássá vált a királyság egyes törvényeinek értelmezése, esetleg megerősítése is.¹¹ Minthogy itt a felgyűlt sérelmeket is előadhatták, a törvénykezési napokat a királyi hatalom ellenőrzése egyik eszközének is tekinthetjük.

Nem felejthetjük el azonban, hogy a székesfehérvári törvénykezési napokon a király meghívására, az ország egyházi és világi előkelőinek részvételével összeülő gyűlés kezdetben nem jogalkotó, hanem törvénykezési, vagyis jogszolgáltatási funkciójú testület volt. Amennyiben ugyanis az országgyűlés fogalmi elemévé a törvényalkotás, vagy legalábbis az országos ügyek megtárgyalásának funkcióját tesszük (márpedig ezt tettük), még az állandósult törvénykezési gyűlések is csak attól az időszaktól felelnek meg a törvényhozó gyűlések, történeti parlamentek egyik fő feltételének, amikortól kialakult, illetve elfogadottá vált azok szabályalkotó jogköre. Ez pedig csak a 13. század végétől dokumentálható, amikortól az ország törvényeinek létrehozásában az országos gyűléseknek immár a király által is elismert része volt.

Az országos tanácskozó szerv folyamatos létrejöttéhez követően számos bizonyíték van, hiszen az országgyűlés szerepe több királyi dekrétumban is megjelenik. Így például egy 1231. évi, valamint egy 1290. évi dekrétum¹² szerint a királyi tisztviselőket az országgyűlés előtt el kell számoltatni.¹³ De meg lehet említeni III. Endre 1298. évi dekrétumát, mely arról tanúskodik, hogy a királyi tanácsosok közül az országgyűlés választ két személyt.¹⁴ E rendelkezések jelentősége témánk szempontjából azért kiemelkedő, mert arról tanúskodnak, hogy az országos gyűlések funkciói az igazságszolgáltatás mellett folyamatosan bővültek, és terjedtek ki egyes „modern” parlamenti tevékenységi formákra, mindennekeltűn a kormányzással kapcsolatos bizonyos beszámoltatási-ellenőrzési, valamint személyi funkciókra. Ezért azt mondhatjuk, hogy az országgyűlések funkciói európai összehasonlításban is egészen korán megjelentek, még ha csak időlegesen is.¹⁵ Mindezzel a magyar közjogtörténet gyakorlatilag párhuzamos fejlődést mutatott a parlamenti gyűlések nyugat-európai kialakulásával. Mert ugyan a parlament intézménye Nyugat-Európa egyes államaiban is csak a rendi képviselő szervezetként jött létre a 12–14. században, az országgyűléseknek ott is a rendi államszervezet kialakulása előttre visszanyúló gyökerei voltak, hiszen számos országban a *curia regis* mellett vagy akár azáltal éppúgy egyfajta tanácskozó testületek jöttek létre, mint nálunk, és az is hasonló, hogy az ilyen országos

gyűlések létrejötté az egyházi zsinatok döntéshozatali mechanizmusára vezethető vissza leginkább.¹⁶ A parlamentek fejlődésében éppen az ehhez hasonló területi alapú szerveződés jelenthetett fordulópontot, amellyel a korábbi feudális királyi tanácsok mellett vagy azokból lényegében országos vagy nemzeti hatalmi intézmények jöttek létre azzal, hogy az egész ország előkelőit, majd rendjeit integrálták a gyűlésbe. A „parlament” elnevezést egyébként állítólag először egy 1183-ban íródott krónika használta,^{17,18} de ez a kifejezés – bár a 13. században már széles körben használták – csak később váltotta fel a rendi gyűlések változatos (latin) elnevezéseit (mint amilyen például a „kollokvium” volt).

Ahogy a törvénykezési gyűlés egyre inkább az országos közügyek megtárgyalásának fórumává vált, úgy került előtérbe összetételének kiterjesztése, tagjainak tudatosabb kiválasztása, illetőleg képviseleti jellegének megerősödése. Véleményem szerint az intézményi állandósulás (azaz a rendszeressé válás), az országos gyűlekezeti jelleg, a szabályalkotó, illetve az országos közügyek megtárgyalásának funkciója mellett a történeti országgyűlés kialakulásának utolsó feltétele annak képviseleti természetének kifejlődése volt. Egyes nyugat-európai országokban már a 12. századtól tartottak – viszonylagos rendszerességgel – törvényhozó gyűléseket, és kialakult az a felfogás, hogy bizonyos főuraknak, egyházi és világi méltóságoknak szerepet kell kapniuk az egész ország kormányzásában, és ebből a célból az uralkodónak bizonyos rendszerességgel tanácskoznia kell velük. Az első ilyen gyűlést minden bizonnyal valamelyik spanyol királyságban tartották, míg sokan az angol Simon Monfort 1265-ös parlamentjére hivatkoznak, mint a legelső „parlamentre.” Feljegyzések szerint azonban már 1162-ben Aragóniában, 1169-ben Kasztíliában, vagy 1188-ban Leonban tartottak olyan gyűléseket, amelyekre már nemcsak egyes főurakat, hanem a városok képviselőit is meghívták.¹⁹

Európában a magyar közjog-fejlődés bizonnyal az egyik legkorábbi, mely kifejlesztette országos tanácskozó szervének képviseleti jellegét. Az országos gyűlésben a főpapoknak már 1231-től kötelezően részt kellett venniük, egy 1267-es törvény pedig úgy rendelkezett, hogy minden vármegyének két-három nemeset kell az országgyűlésbe küldenie. A már említett 1290. évi dekrétum pedig végül minden nemes személyes megjelenését írta elő. Ennélfogva a kialakuló országgyűléseket már eleve „rendi országgyűlésnek” tekinthetjük,²⁰ hiszen a 13. század végi, immár törvényeket is alkotó országgyűlések kialakulásának idejére többé-kevésbé már létrejött a rendi tagozódás, és az éves országgyűlésekre már a kiváltságos rendek, a főpapok (*praelati*), főurak vagy bárók (*barones*) és nemesek (*nobiles*) kaptak név szerinti, vagy „testületi” meghívó levelet a királytól.

Figyelemre méltó, hogy e korai országgyűléseknek egyéb funkciói is kialakultak, amelyek később ugyan csak a parlamentek szokásos feladatköréivé váltak.

Ezek közül talán a legfontosabb a koronázás volt, mely ugyancsak a 12. század második felétől tömeges, külön e célra összehívott országgyűléseken történt. Ezen túl, egy 1231. évi dekrétum úgy rendelkezett, hogy kérni lehet a nádor elmozdítását, ha a király és az ország ügyeit rosszul intéznék, az 1290. évi dekrétum 25. cikke pedig a királyi főtisztek, különösen a vármegyei ispánok felelősségre vonásának jogkörét ruházta az országgyűlésre.

A magyar országgyűlés kialakulásával kapcsolatban fontos, eldöntendő kérdés még, hogy az vajon közvetlenül a királyi tanácsból származik-e, vagy genezise attól részben elkülönült.²¹ Annyi bizonyosnak tűnik, hogy a királyi tanács már a 13. század végén nem pusztán az uralkodó egyszerű kormányzati eszköze, hiszen részben kötött, a királyi akarattól független összetétele mellett az uralkodónak kötelessége volt meghallgatni véleményét a fontosabb államügyek²² intézése során, különben döntésének alkotmányossága megkérdőjelezhető volt.²³ A *curia regis* azonban egyértelműen megőrizte önállóságát azt követően is, hogy az országgyűlés évente már kifejezetten az országos ügyek, a királynak szóló panaszok, petíciók vagy javaslatok megtárgyalására összeült. Valójában a törvényhozó gyűlés kifejlődésével a királyi tanács hagyományos szerepköre is megváltozott: ha az országgyűlés (legalább részben) a törvényhozás szerve lett, a királyi tanács egyfajta végrehajtó hatalmi intézménnyé vált, jóllehet annak feudális értelmében (azaz az uralkodó legfontosabb tanácsadó szerveként).

A 13. század végére tehát létrejöttek azok az országos gyűlések, amelyek funkciója már nem csupán a sérelmek, panaszok megtárgyalása, petíciók, vélemények és javaslatok benyújtása volt a királyhoz, hanem a törvényalkotás is. Az ezt követő gyűlések már mind funkciójukat, mind pedig összetételüket illetően országos jellegűek voltak, hiszen országos jelentőségű ügyeket (is) tárgyaltak és döntöttek el, és a király által névre szólóan meghívott főurak és főpapok az ország egész területét (illetve az egész egyházat) lefedték, és az ország egész nemessége részt vehetett azokon. Ezáltal szervezetükben megjelent a képviseleti elem, igaz, annak sajátos, középkori értelmében, hiszen a főurak, a főpapság és a (köz)nemesség elvileg teljes részvételével e rendek közvetlenül képviseltették magukat. A klasszikus rendi képviselet kialakulása egyébként 1445-ben fejeződött be, amikortól az országgyűlésben a városok követei is részt vettek.²⁴

A történeti országgyűlés létrejöttének vizsgálatakor két további szempontra is figyelemmel kell lennünk. Az egyik az, hogy definíciónk elemeinek csak meghatározott konfigurációja, együttállása esetén érdemes történeti országgyűlésről beszélnünk. Ez azért fontos, mert az egyes fogalmi elemek különböző időpontokban vagy korszakokban jöttek létre. Ahogy láttuk például, a rendszeres működés az évenkénti összehívással, már az Aranybullától kezdve megvalósul, ám épp az akkori gyűlések korlátozott funkciója miatt még kevésbé tűnik indokoltnak országgyűlésről beszélni. A másik fontos

szempont az, hogy az országgyűlés mint intézmény kialakulásáról – szerintem – akkor beszélhetünk, ha a fogalom ismérveiként meghatározott jellemzők folyamatosá, bevetté, a magyar államszervezetben elfogadottá válnak. Más dolog az első országgyűlés azonosítása – ha az csupán egyedi jelenség volt, – és más a korai parlament intézményének kialakulásáról beszélni, hiszen az utóbbi annak intézményesülését, a magyar történeti alkotmányba való betagozódását jelenti.

A KIFEJLETT RENDI ORSZÁGGYŰLÉSEK FUNKCIÓI

Európában a rendi gyűlések a rendi tagozódásnak megfelelően működtek, azaz az egyes rendek külön-külön tanácskoztak. Ezek a gyűlések annyiban tekinthetők parlamenteknek, amennyiben tényleges – bár korlátozott – jogkörük volt, tanácskozó szervek voltak, de legfőképpen azért, mert képviseleti természetűek voltak. Az ugyan gyakori volt, hogy az országgyűlésben megjelent főurak csak saját magukat képviselték, ám a többi rendnél – a köznemesség, a klérus vagy a városok esetében – a megjelent küldöttek saját rendjük érdekeit képviselték kötött mandátum, azaz követi utasítás alapján. Angliában például a királyi meghívólevelek már 1294 óta megkívánták, hogy a küldöttek teljes felhatalmazással rendelkezzenek a gyűlésben. Ugyanakkor e korai parlamentek igen korlátozott jogkörrel rendelkeztek csak; ahogy összetételük lényegében évszázadokon keresztül nem volt egységes, hanem gyakran az uralkodó igényei alapján határozták azt meg, úgy idővel a rendi gyűlések jogosítványai is változhattak. A leggyakrabban a rendi gyűléseket az új adók elfogadása, illetve hadsereg felállítása céljából hívták össze. A rendi gyűlések ilyen legitimációs szerepe lehetőséget adott arra is, hogy a rendek képviselői kifejezhessék az uralkodó előtt sajátos érdekeiket, például a sérelmek felolvasásával, vagy valamilyen ellentételezés kérésével. Az európai rendi gyűlések többnyire három rendet – a nemességet, a klérust és a városi polgárságot – képviseltek, de akadt példa – Svédországban vagy Aragóniában – a négykamarás országgyűlésre is, míg Angliában nagyon korán kialakult a kétkamarás rendszer, mely többé-kevésbé hasonlóképpen épült fel, mint a későbbi magyar rendi képviselet.

Magyarországon alighogy a 13. század végére kialakult a korai rendi gyűlés intézménye,²⁵ az Anjouház uralkodásának megszilárdulása nyomán, (Anjou) Károly uralkodásától néhány évtizedre, gyakorlatilag megszűnt az országgyűlés mint rendszeresen összehívott, a törvényhozásban közreműködő szerv.²⁶ A 14. század első felében országgyűlést csak ritkán hívtak össze, ám azok nem voltak törvényhozó gyűlések – a korábbi országgyűlések e szerepét az országtanácsok vagy királyi tanácsok vették át, mivel a király minden fontosabb ügyet csak a főpapokkal és országnagyokkal (*cum consilio Praelatorum et Baronum*) tanácskoztott

meg. A század végétől azonban a nemesi mozgalmak elérték az országgyűlések újbóli összehívását, a 15. század első felétől pedig az intézmény ismét a törvényhozás nélkülözhetetlen részesévé vált.²⁷ Az országgyűlés szerepe a szentkorona-tan kialakulásával oly módon rögzült, hogy az a Szent Korona egyik összetevője, és a törvényhozásnak a királlyal egyenrangú tényezője.

A kifejlett rendi gyűlés képviseleti tartalma ugyan nem, ám formája megváltozott. Már a kezdetektől a nemesi privilégiumok közé tartozott az országgyűlésen való személyes megjelenés joga. Mivel a szegényebb nemesek számára a megjelenés igen költséges volt, a 14. század végére – alkalmanként – elérték, hogy ne személyesen, hanem a vármegyéknél küldött követek útján képviseltethessék magukat. Mindazonáltal a személyes, illetve a követek általi képviselet elve és gyakorlata korszakoktól függően alakult, a Jagellók alatt például az előbbi volt szokásban. A személyes megjelenéshez tehát a 15. és a 16. században még többször visszatértek, sőt, esetenként súlyos büntetéseket írtak elő a távolmaradók számára.²⁸ A mohácsi vész után azonban a teljes köznemesség már csak a vármegyei követek útján vett részt az országgyűlésben, de nem közvetlenül. (A tömeges országgyűlések gyakorlatának megszűnése azt is lehetővé tette, hogy az országgyűlés már ne a Rákos mezején vagy más nyílt téren, a „szabad ég alatt,” hanem zárt helyiségben gyűljön össze.)

Mindez azonban nem változtatott azon, hogy az országgyűlés a szentkorona egészének, a hagyományos közjogi felfogás szerint a „szentkoronában egyesült rendek” képvisellete volt. Ebben a tekintetben pedig a fejlődés utolsó eleme nem a nemesi személyes megjelenést kiváltó kötött mandátummal, követutasítással ellátott, visszahívható követek (*electi nobiles*), hanem a szabad királyi városok, és ezáltal a városi szabadok (polgárok) képviselőinek megjelenése volt az országgyűlésben.

Az országgyűlés képviseleti funkciója tehát a rendi gyűlésekben mintegy beteljesedik, de lényegét tekintve nem változik. A gyakorlatban persze az aktuális politikai helyzet, a király vagy éppen az uralkodóval szemben fellépő nemesség érdekében e funkció jelentősége hol megnő, hol kevésbé hangsúlyossá válik. Mátyás király például eredményesen támaszkodott a nemesek támogatására a bárókkal vívott küzdelmeiben, ami felértékelte az országgyűlések szerepét: minden királyi dekrétum országgyűlési törvényként jött létre. Ehhez hasonlóan, a Jagelló királyok idején az ún. köznemesei párt vívott látványos politikai harcokat az országgyűléseken a bárókkal szemben.²⁹ Mohács után a Habsburg-uralom alá került országrészben a rendi gyűlés elsősorban a bécsi udvar centralizációs törekvéseivel szembeni ellenállás, és a magyar rendi érdekek képviselétének legfontosabb terepe volt.

Megítélésem szerint az országgyűlés képviseleti jellegén a rendi gyűlés két táblára osztása sem változtatott,³⁰ bár tévedés volna azt állítani, hogy annak csupán

valamiféle technikai oka volt. Ahogy a vármegyei nemesség képvisellete egyre inkább a követek küldésén keresztül valósult meg, úgy alakult ki az a gyakorlat, hogy a név szerint meghívott mágnások és bárók, valamint a főpapok külön tanácskoztak, kialakítva a rendi és a főrendi táblát mint az országgyűlés két alkotó részét. Amikor a törvényhozó gyűlés kéttáblás szerkezetét törvénybe iktató 1608. évi k.u. I. tc.-t³¹ kiadták, a két kamarában való tanácskozás, illetve a főrend és a köznemesség ezt megalapozó elkülönülése valójában már végbement, és a törvény csak ezt a gyakorlatot emelte törvényi rangra.³²

A rendi államban is fontos funkcióként marad az országgyűlés jogkörében a trón megüresedése esetén a királyválasztás. A királyválasztó országgyűléseket azonban – uralkodó nem lévén – a nádor hívta össze.³³

A rendi gyűlések fontos funkciója – egyben jogosítványa – az adómegajánlás joga volt. Már az Aranybulla (egész pontosan az 1222. évi III. tc.) garantálta a nemesi és egyházi adómentességet, de az adók kivetéséhez való országgyűlési hozzájárulás joga ezen jóval túlmutat: azt jelenti ugyanis, hogy a rendek jóváhagyása nélkül a király egyoldalúan nem vethet ki új adót. Az 1504. évi országgyűlés határozata szerint az adókimutatás csak akkor törvényes, ha azt a rendek megszavazták.³⁴ E jog természetes része volt az adómegtagadás joga is, bár azt némely közjogászok elvi alapon tagadták.³⁵

Fontos jogosítványa, és ha úgy tetszik, funkciója volt a rendi képviselet országos szervének a hadsereg felállítására (vagy más néven újonc-megajánlás). Már az Aranybulla tartalmazta (1222. évi VII. tc.), hogy a nemesség nem köteles hozzájárulni a királynak „az országon kívüli hadakozásához,” míg a külső támadás esetén minden nemes tartozik a királlyal hadba „menni.”

Mint láttuk, az országgyűlés törvényhozási részvétele nemcsak általános gyakorlattá, hanem egyben a királyi dekrétumok érvényességének feltételévé vált. A törvényalkotás tényleges gyakorlata egyébiránt jól mutatja a rendi államban való hatalomgyakorlás természetét: bár a törvényekre szokás szerint a király tett javaslatot, amit először a királyi tanács elé terjesztett, és az ügy csak ezt követően került az országgyűlés elé, és rendek is kellő tisztelettel terjesztették saját javaslataikat az uralkodó elé, a végleges törvény a király és a rendek egyezkedésének eredményeként alakult ki. Kiváló példázata ez annak, hogy a rendi államot az abszolutizmustól éppen az uralkodói hatalomnak a rendi képviseleti szervek általi korlátozása különbözteti meg.

A magyar közjog-történetben a rendi gyűlés lényegében mindvégig a hatalomgyakorlás alkotmányos tényezője maradt, bár 1662–1681, 1687–1715, 1765–1790 között nem hívtak össze országgyűlést.³⁶ Ám ez még mindig nem hasonlítható össze azoknak az államoknak a gyakorlatával, amelyekben az abszolút királyi hatalom lebontotta a rendi képviseletet, vagy legalábbis az országos rendi gyűlés intézményét –

amint az Franciaországban történt a nagy francia forradalmat megelőzően.³⁷

A RENDI KÉPVISELET FUNKCIÓITÓL A NÉPKÉPVISELETI ORSZÁGGYŰLÉSEKIG

Bár 1812 és 1825 között nem hívtak össze országgyűlést, az ezt követő reformkorszak országgyűlései különös jelentőségűek voltak a parlamenti funkciók fejlődését illetően is, hiszen előkészítették a modern népképviselői országgyűlés kialakulását. Ez nemcsak az országgyűlés nemzeti intézményi jellegének megerősítését jelentette (pl. annak kimondásával, hogy az Országgyűlés nyelve ezentúl a magyar),³⁸ hanem – egyebek mellett a parlamenti nyilvánosság kísérletét.³⁹

Az 1848-as törvényalkotás azután egy csapásra átalakította a magyar országgyűlés politikai és közjogi jellegét és funkcióit, a korabeli Európa közjogfejlődésének élvonalába emelve a parlament intézményét. A változás mindenekelőtt abban állt, hogy a kötött mandátumon alapuló korábbi rendi képviseletet választásokkal létrehozott népképviselői országgyűlés váltotta fel. Az 1848. évi V. tc. ugyanis „az országgyűlési követeknek népképviselői alapján választásáról” rendelkezett, és jöllehet az országgyűlés összealkotásának területi alapjául szolgáló megyék, kerületek és szabad királyi városok törvényhatósági területén és önállóságán nem változtatott, ám azokat immár választókerületeknek tekintve az országgyűlés képviselőházát vagyoni, nemi, foglalkoztatási és helybenlakási cenzuson alapuló választójog szerint választott képviselők közül rendelte összeállítani. Így hát az országgyűlés képviseleti funkciója alapjaiban változott meg, hiszen ezt követően már az egész nemzet képviselete volt, mely kategóriába nemesi előjogok nélkül is beletartozott minden szabad magyar polgár.

Az országgyűlés funkciói vonatkozásában ugyancsak nagy jelentősége volt az 1848. évi III. tc.-nek, amely csaknem olyan fontos változásokat eredményezett a kormánynak („ministerium”) az országgyűléshez, mint az uralkodóhoz való viszonyában. A törvény szerint ugyanis a minisztérium (azaz a kormány) tagjai felelősek voltak az országgyűlés előtt

„a) Minden oly tettért, vagy rendeletért, mely⁴⁰ az ország függetlenségét, az alkotmány biztosítékait, a fenálló törvények rendeletét, az egyéni szabadságot, vagy a tulajdon szentségét sérti, s általuk hivatalos minőségükben követtetik el, vagy illetőleg adatik ki.

b) A kezeikre bízott pénz, s egyéb értékek elsikkasztásáért, vagy törvényellenes alkalmazásáért.

c) A törvények végrehajtásában, vagy a közcsend és bátorság fentartásában elkövetett mulasztásokért, a mennyiben ezek a törvény által rendelkezésükre bízott végrehajtási eszközökkel elháríthatók valának.”

Ezzel a végrehajtó hatalom tagjai jogi felelősséggel tartoztak a törvényhozó szervnek, és a minisztereket a fent említett esetekben a képviselőház tagjainak többsé-

gi szavazatával vád alá helyezhette, a bíraskodási jogkör pedig felettük a felsőház által saját tagjaiból választott bíróság gyakorolta.

A korabeli uralkodó politikai nézetek, valamint a hazai közjogi és történeti szakirodalom az 1848. III. tc.-t úgy értelmezte, amelynek rendelkezési körébe – hallgatólagosan – a miniszterek politikai felelőssége is beletartozott az országgyűléssel szemben, még ha a dualizmus kori Magyarország kormányzása alapján ennek igazolása mindmáig igen kétséges vállalkozásnak szokott bizonyulni (lásd még alább).

A végrehajtó hatalom ellenőrzésének más formái is kialakultak, vagy legalábbis megerősödtek a korábbi hagyományhoz képest. A miniszterek politikai felelősségének kialakulása irányába ható újdonság volt például a miniszterek személyes megjelenési és beszámoló kötelezettsége bármely tábla előtt, annak kívánságára, vagy hivatalos irataiknak az országgyűlésben való kötelező bemutatása, ugyancsak a kamarák kezdeményezése alapján.

1848 különösen jelentős korszakhatár az állami pénzügyek feletti országgyűlési ellenőrzés kialakulásában. Bár az országgyűlés évszázadok óta törvények sorát fogadta el a királyi (állami) bevételek formáiról, mértékéről és korlátairól, az azokról való rendelkezés alapvetően a királyi felségjogok köré tartozott, míg 1848 után lényegében a közpénzügyek egésze parlamenti kontroll alá került. Az 1848. IV. tc. szerint például az állam éves költségvetését az országgyűlés állítja össze és fogadja el. A költségvetési jog („budgetjog”) természetét tekintve a végrehajtó hatalom ellenőrzésének része, amit az 1848-as törvényalkotás nyilvánvalóan a parlamentarizmus létrehozásával kapcsolatban intézményesített. A törvényhozás tevékenysége ettől kezdve kiterjedt továbbá az adórendszer megállapítására, az államadósságokra és kölcsönökre, a vámokra, az állami vagyon („államjóságok”) kezelésére és az egyéb állami bevételi formákra, mint amilyen például a vasút, a posta bevételei, valamint a bányá-, só- és dohánymonopóliumok voltak.

Továbbra is törvény által, és így az országgyűlés közreműködésével nyerhetett elintézés néhány kinevezés és választás, amelynek egy része még 1848 előttől származott, más része azt követően alakult ki. A nádori tisztség betöltése még a rendi országgyűlések kezdeti időszakára nyúlik vissza, de az országgyűlés döntése kellett olyan „újabb” közjogi méltóságok hivatalba lépéséhez, mint a legfőbb számszék, vagy a felsőbíróságok elnöki tisztségének betöltése.

Különleges funkciója volt az országgyűlésnek az állambíraskodás. Ez részben a választási bíraskodást, részben a vád alá helyezett miniszterek vagy a legfőbb számvevőszék elnöke feletti bíraskodást jelentette. Bár néhány közjogi író ebbe a körbe sorolja a képviselőház, illetőleg a főrendiház tagjai feletti fegyelmi jogkör gyakorlását,⁴¹ az legalább annyira a parlament önkormányzatának jogából fakadt, mint amennyire az országgyűlés tagjai feletti bíraskodás privilégiuma volt.

A népképviselői országgyűlések funkciói 1848-tól

kezdődően tehát kibővültek, még ha az újabb funkciók gyakorlása formálisan a törvényalkotáson keresztül valósulhatott is meg.

Az országgyűlés ezt követően folyamatosan működő törvényhozó szervvé vált, hiszen az 1848.: IV. tc. szerint három évre szóló megbízatása alatt az uralkodó évenként Pestre, „a mennyire a körülmények engedik, a téli hónapokra” hívta össze. Bár már a korábbiakban is figyelmet fordítottak a kamarák működési szabályainak rögzítésére és továbbfejlesztésére, 1848-tól rendszeresen házszabályokba foglalták a működésre vonatkozó előírásokat, és a kornak megfelelő fejlettségű belső működési rendet alakítottak ki.

Ahogy azonban a teljes jogú rendi gyűlés, vagyis magának az országgyűlés intézményének kialakulása után, ezúttal is, azaz a népképviselő létrejöttét követően is interregnum következett a magyar országgyűlés működését illetően, miután a szabadságharc bukását követően 1861-ig nem hívták össze az országgyűlést. Ráadásul az az évben újból összeült törvényhozás sem volt hosszú életű, és a folyamatos parlamenti működés csak 1865-től állt helyre, vagyis a fentebb említett funkciókat is ettől kezdve gyakorolta ténylegesen az országgyűlés.

A TÖRTÉNETI ORSZÁGGYŰLÉSEK EGYES FUNKCIÓI

1. TÖRVÉNYHOZÁS

A parlament törvényalkotó funkcióját már a történeti országgyűlés kialakulásának megvizsgálásakor is az egyik legfontosabb funkciónak tekintettük. Az intézményesülő országgyűlés törvényalkotásban való részvétele, azaz államszervezeti rendeltetése azonban nem volt elismert a kezdetektől. Bár már Szent László és Könyves Kálmán idején hirdettek ki törvényeket tömeges országgyűlések előtt, ennek oka az volt, hogy tájékoztassák az ország nemességét a dekrétumok tartalmáról, és ezzel megkönnyítsék azok végrehajtását. A magyar közjog-történeti irodalomban nagyfokú egyetértés van abban, hogy az országgyűlés közreműködése a törvények megalkotásában a 15. század első felétől, nagyjából Zsigmond király uralkodásától kezdve alkotmányos követelmény volt, jóllehet egyes törvényeknek az országos gyűlésben való megvitatására, sőt, elfogadtatására valóban már a 13. század végétől voltak példák.⁴²

A magyar közjogi hagyományban a törvény tartalmi és alaki, vagyis materiális és formális felfogása egyaránt kialakult, azzal, hogy a materiális értelemben vett törvény az elfogadott jogi aktust tartalma alapján, a „nép,” a „szentkorona” vagy az „állam” legfőbb akaratnyilvánításaként minősítette törvénynek,⁴³ míg a formai törvényfogalom a törvényalkotásra feljogosított szerv(ek) alkotmányos eljárásban megvalósuló hatalomgyakorlását tekintette törvénynek. A történeti magyar közjogban a formai értelemben vett törvényfogalom

vált meghatározóvá. Így a szentistváni alkotmány szerint „törvény azon állami akarat, melyet az országgyűlés alkotmányszerűen letárgyal és elfogadott, és a törvényesen megkoronázott király szentesített, aláírt, kir. pecséttel ellátott és a privilégium ünnepélyes formájába foglalva alkotmányszerűen kihirdetett.”⁴⁴ A törvény tehát nem azért a legmagasabb szintű jogforrás, mert a legfontosabb társadalmi viszonyokat szabályozza, hanem azért, mert az a legfőbb jogalkotó hatalom akaratnyilvánítása – függetlenül tartalmától.⁴⁵

A történeti alkotmány⁴⁶ szerint Magyarországon az országgyűlés a szuverén akarat hordozója, amit a törvényalkotáson keresztül fejez ki.⁴⁷ E felfogáson keresztül látszólag a parlamenti szuverenitás elve jelenik meg, melynek klasszikus formája az angol alkotmányjogban fejlődött ki. E szerint a törvényhozás hatásköre valójában nem is korlátozható, hiszen általa a legfőbb állami akarat nyilvánul meg, ennél fogva „minden ügyet rendelkezési körébe vonhat, működését csak az korlátozhatja, a miben maga állított fel magának korlátot.”⁴⁸ A parlamenti szuverenitás elve nálunk azonban nem érvényesült, mert a törvényhozó hatalom a királyt és a népet, illetve annak képviselőt, az országgyűlést együtt illette meg.⁴⁹ Ha a törvényalkotás folyamatában bármelyikük alkotmányos (a fentebb meghatározott tartalmú) közreműködése hiányzik, nem jön létre érvényes törvény.⁵⁰ Az országgyűlés törvényalkotó szerepe kialakulásának egyik fontos következménye volt, hogy ezáltal – legalább részben – elkülönült a törvényhozás a kormányzattól és a bírósokodástól, amennyiben az országgyűlések az utóbbi funkciók gyakorlásában nem vettek részt.⁵¹

A törvényhozó hatalomnak, a király és az országgyűlés általi együttes gyakorlásának kialakulása nem változtatott azon, hogy a törvény volt a legmagasabb szintű jogforrás. Az uralkodó által egyoldalúan kiadott, és szabadon módosítható királyi rendelet mint általános jogi norma ugyan megmaradt, ám az már nem bírálhatta felül az országgyűléssel közösen alkotott törvényeket.

Az országgyűlés tehát a magyar közjogi hagyomány szerint a szuverén törvényhozás részese, ahol közvetlen főhatalma abban állt, hogy törvényalkotó jogköre nem volt tartalmi korlátozás alá vonva (azaz bármely állami ügyben törvényt alkothatott), és e jogkörében eljárva korlátlan és felelőtlen volt; nem volt például alávetve írott alkotmány kötöttségeinek. Törvényhozó hatalmának, mely inkorporálta a törvények elfogadásának, módosításának és érvénytelenítésének jogát, egyetlen intézményes korlátja az uralkodó törvénykezdeményezési és –szentesítési joga volt.⁵²

A törvényhozó hatalom, és ezáltal az országgyűlés kötelező közreműködése kiterjed a törvény hiteles magyarázatára (*interpretatio authentica*), megváltoztatására és eltörlésére is.⁵³ Bár maga a törvényalkotás jogosítványa mai felfogásunk szerint önmagában inkorporálja ez utóbbiakat, gyakorlatilag az országgyűlés törvényalkotási jogának elismerése óta alkotmánybiztosítéknak tekintették, hogy a király egyedoldalúan

utólag se változtathassa meg a nemzetnek az országgyűlés által kifejezett akaratát.⁵⁴

A törvények területi hatálya eltérő lehetett, amennyiben például 1848 előtt külön törvények vonatkoztak Magyarországra és Erdélyre, 1868-tól pedig külön országgyűlése volt „Horvát-, Szlavón- és Dalmátországnak,” bár e törvények sem ellenkeztek a magyar országgyűlés által az egész királyságra hozott törvényekkel. Közjogilag az országgyűlés törvényalkotó hatalmának igen sajátos korlátozása származott a kiegyezésből. Ennek nyomán, mint ismert, nem hoztak létre közös törvényhozó szervet,⁵⁵ sőt, jogi értelemben a közös ügyek is érintetlenül hagyták az országgyűlés törvényhozó jogkörét. Ténylegesen azonban a kiegyezés mégiscsak korlátozta a hazai törvényalkotást, hiszen az 1867. év XII. tc., valamint a tényleges gyakorlat szerint is a közös ügyekben csak a magyar és az osztrák parlament hasonló aktusával jöhetett létre érvényes szabályozás, sőt, a megegyezés kialakításának rögzített eljárása is volt. Hasonló tartalmi korlátozást jelentett a közös ügyek költségeinek megállapítása is, ami ugyan formailag az országgyűlés által törvényben történt, ám az az Ausztriával – a kiegyezés szerint tíz évenként – megkötendő megállapodást követte.

A magyar történeti közjogban a törvényalkotó funkció részének kell tekintenünk az országgyűlés alkotmányozó funkcióját. E vonatkozásban a magyar alkotmánytörténet fejlődése a 19. század elejétől sokkal inkább volt hasonlatos az angol, mint a kontinentális alkotmányosságéhoz. Magyarországon ugyanis a 18. század végétől induló egyik európai alkotmányozási hullám⁵⁶ hatására sem fogadtak el a történeti alkotmányt felváltó, vagy akár csak azt kodifikáló írott alkotmányt. Így a magyar közjogi hagyomány szerint az országgyűlés és a király törvényalkotó hatalmát nem korlátozta semmilyen magasabb szintű jogi norma. Ezzel együtt, időnként egyes törvényeket – tartalmukra tekintettel – sarkalatos vagy alaptörvénynek is nevezték. Ugyan jogi természetüket tekintve ezek nem különböztek az országgyűlés egyéb „végzeményeitől,” a szabályozott tárgy jelentőségére tekintettel időnként mégis fontosnak tartották az ilyen utalásokat. Emellett arra is volt példa, hogy bizonyos törvényeket megváltoztathatlannak jelentsenek ki⁵⁷ – amit a későbbi korok uralkodói és országgyűlései persze nem ismertek el.

2. KÉPVISELET

Az országgyűlés kialakulásától a vármegyék nemesi közössége követküldési jogának megszilárdulásáig (16. század) a nemesek személyesen is részt vehettek a törvényhozásban, sőt, amint már szó volt róla, a 15. és a 16. század egyes korszakaiban kötelességük volt a személyes megjelenés. Ennélfogva az országgyűlés történetének első századaiban a magyar közjog sajátos, spirituális tana szerint „a szentkoronában egyesült” nemzet tagjai, vagyis annak részeként a köznemesek a

mágnásokhoz, bárókhoz hasonlóan gyakorlatilag önmagukat képviselték. A delegáltak általi képviselet ezzel szemben már a kezdetektől megvalósult a katolikus egyház mint államegyház, valamint a követküldési jogú városok esetében, hiszen amíg az egyházat annak főpapjai, egyházfői, addig a városokat azok küldöttei képviselték.

A követek, küldöttek általi képviselet megjelenése, majd az országgyűlés két táblás szerkezetének kialakulása után az egyes rendek képviselete sokkal artikuláltabbá vált a korai tömeges országos gyűlésekhez képest. A rendi képviselet egyes elemeinek súlya a történeti közjogban fokozatosan alakult ki^{58,59} – lényeges változásai csak 1848-ban, a főrendek tekintetében pedig a 19. század végétől történtek, utóbbiak elsősorban azon kísérletek eredményeként, amelyek a népképviseleti parlamenttel és a parlamentáris kormányformával szemben a hagyományos uralkodó osztályok hatalmát kívánták megőrizni.

A főrendi tábla lényeges összetevői voltak az egyház tételesen – egyházi rangjuk szerint meghatározva – nagyjai, akiknek köre csak elvétve változott,⁶⁰ ennek ellenére az uralkodónak – a királyi főkegyúri jog gyakorlása nyomán – volt befolyása az egyházfők összetételére, és ezen keresztül a felsőtábla egyházi tagjaira. Fontos megjegyezni, hogy az országgyűlésben – a francia *États Généraux*-hoz vagy az angol *House of Commons*-hoz hasonlóan – az alsópapságnak is volt képviselete: az alsótáblában ültek ugyanis a fő-, székes- és társaskáptalanok küldöttei, és persze azok az apátok, prépostok, akik nemesi címet nyertek a királytól.

Ha a felsőtábla világi főuraira utalunk, mint az országgyűlés felső kamarai tagságának másik alapvető összetevő elemeire, nem csupán az örökösödési jogú földbirtokos főnemességre kell gondolnunk. Fontos tudnunk, hogy a magyar közjog már a kezdetektől fogva közéjük értette, illetve sorolta az országnagyokat, vagyis a kisebb és nagyobb zászlósurakat, akik hivataluknál, mai szóval állami vezető tisztségükönél fogva voltak főrendiházi tagok (mint pl. a nádor, az országbíró, a királyi tanács tagjai, később a koronaörök, stb.), valamint később, az 1687. X. tc. által⁶¹ (a főrendiházi reformig) az örökös és kinevezett főispánokat is. Ezt a jellegzetességet még akkor is ki kell emelnünk, ha az e körbe tartozó méltóságok alapvetően a bárók és mágnások közül kerültek ki, sőt egyes esetekben gyakorlatilag örökletes tisztségek voltak.

Az alsótábla a már említett egyházi rend mellett a köznemesi rend tagjaiból, illetve azok delegáltjaiból, és a szabad királyi városok (és más területi egységek) küldötteiből állt. Itt az állami méltóságok bizonyos köre ugyancsak megjelent, vagyis a táblának szintén számos olyan tagja volt, aki hivatalánál fogva került be az országgyűlésbe (mint például a királyi tábla bírái). Az alsótáblán azonban a megyék voltak túlsúlyban, miután a tradicionális közjogi felfogás szerint amíg a szabad királyi városok küldöttei egy nemesi személyt, addig a megyék követei a vármegye egész nemességét

képviselték. Így a tábla határozatának megállapításakor mindig a megyék többségének álláspontját vették alapul.⁶²

A rendi gyűlések képviseleti tartalmához képest jelentős változást – mint az alkotmányfejlődés egyes részei tekintetében oly sokszor – a francia forradalom hozott, amely után az országgyűlés már nem rendek, hanem a nemzetet alkotó polgárok képviselte volt, és amely valósággá tette a szabad mandátumot, azaz a népképviseleti eszmét, mely szerint a parlament képviselői már nem saját rendjük, vagy akár csak saját választókerületük érdekeit, hanem az egész nép (a politikai nemzet) érdekeit képviselték.

Magyarországon tehát a népképviseleti országgyűlés 1848-ban jött létre, az európai alkotmánygondolat főáramának megfelelően a népszuverenitás kifejeződéséeként. E szerint az országgyűlés a nemzetet alkotó polgárok képviselte.⁶³ Ezt követően az országgyűlésben egyszersmind eltűnt a rendek sajátjogú képviselte, hiszen az alsóház tagjait már nem a nemesi vármegyék és szabad királyi városok mint speciális jogállású személyek küldték kötött mandátummal, hanem választókerületek szerint, területi alapon választották a választójoggal rendelkező polgárok. A hagyományos szentkorona-tan ennek megfelelően olyképpen módosult, hogy abba – vagyis a nemzet fogalmába – immár minden polgár bekerült, vagyis az is, aki nem volt nemesi jogállású. Emellett az alsótáblából eltűnt a korábban hivataluk alapján bekerültek, valamint a meghatározott egyházi személyek *sui generis* tagsága.

Az országgyűlés változó összetételénél is fontosabb volt azonban magának a közjogi képviselet tartalmának megváltozása. A rendi gyűlésnek megfelelő kötött (imperatív) mandátumot felváltotta a népképviselet szabad mandátumának elve és intézménye. Korábban a rendek a fontosabb ügyekben megbízólevéllel (*creditiua*) és utasításokkal (*instructiones*) látták el követeket (*ablegatus*) az országgyűlésben képviselendő véleményük és leadandó szavazatuk vonatkozásában.⁶⁴ A követnek jelentéstételi kötelezettsége volt, ha pedig a képviselt nemesi közösség elégedetlen volt működésével, visszahívhatta küldetéséből. Ezzel szemben a népképviseleti országgyűlés tagjainak szabad mandátumuk van, ami azt jelentette, hogy nem kötik őket választóik utasításai, képviselői megbízatásukat saját belátásuk szerint látják el. Választóiknak beszámolni sem kötelesek, és nem is hívhatók vissza.⁶⁵

3. A VÉGREHAJTÓ HATALOM ELLENŐRZÉSE

A végrehajtó hatalom ellenőrzéséről a korai országgyűlések tekintetében csak bizonyos fenntartásokkal beszélhetünk, hiszen a rendi államban nem érvényesült a mai értelemben vett hatalommegosztás elve. Ezzel együtt, az egyes állami funkciók relatív elkülönülésére már igen korán példákat találhatunk. Valójában már magának az országgyűlésnek az önállósodása, a törvényhozásban a királlyal egyenrangú közreműködése is az uralkodói hatalommal szembeni ellensúlyt

jelentett. A 13. és 14. századi dekrétumok egy részének célja pedig már eleve az uralkodói önkénnyel való kikényszerített vagy önkéntes lemondás ígérete volt. Az ellenőrzés más formáira is számos példát láthattunk már a fentiekben is. Ide sorolhatók például az országgyűlés olyan személyi jogkörei, amelyek révén az országgyűlés választott vagy megerősített egyes közjogi méltóságokat. Természetes ellensúlya volt a királyi végrehajtó hatalomnak a hadsereg felállításának, illetve az adómegajánlásnak a joga is.

A (királyi) végrehajtó hatalom valamifajta általános ellenőrzési jogának elfogadtatása az országgyűlések legfőbb ambíciói közé tartozott, és talán nem is minden siker nélkül. A királyi tanácsadók országgyűlés általi jogi felelősségre vonhatósága például nagyon korán megjelent a magyar közjogban: az 1507. évi VII. tc. szerint az országgyűlés „vagyonában és személyében” megbüntethette a „hazaárulókat” és az „ország szabadságának megzavaróit.” A király tanácsadói feletti bíráskodás joga azért is fontos volt az országgyűlés számára, mert az uralkodó személye – az európai közjogi rendszerekhez hasonlóan – szent és sérthetetlen volt, vagyis semmilyen ellenőrzés alatt sem állt. Ezért volt fontos – az angol közjog-fejlődéshez hasonlóan – előbb arra szorítani a királyt, hogy döntéseit csak tanácsadóinak meghallgatása után hozza meg,⁶⁶ majd elérni, hogy a tanácsadók jogi felelősséggel viseltesenek az országgyűlés előtt.

Az 1848-as törvényhozás ebben a vonatkozásban is fontos cezúra, hiszen az nemcsak biztosította az immár az uralkodó személyes kormányzásától elváló minisztérium (kormány) tagjainak jogi felelősségre vonhatóságát a parlament két kamarája által, hanem olyan jogosítványokkal – például a miniszterek beszámoltatásának jogával – egészítette ki a végrehajtó hatalom ellenőrzését, amelyek már a parlamentáris monarchiákra voltak jellemzőek.

Vitatható azonban, hogy az 1848-as áprilisi törvények mennyiben tartalmazták a minisztertanács politikai felelősségének elvét. A második világháborút megelőző közjogi irodalom némileg megoszlik az 1848.: III. tc. miniszteri felelősségre vonatkozó részének értelmezésében. Nagy része szerint ugyan az a minisztertanács politikai felelősségére is kiterjed, de ennek az álláspontnak a bizonyítási kísérletei egyáltalán nem meggyőzőek, mert még e nézet hívei is elismerik, hogy a miniszterek kinevezése és felmentése a király prerogatívája, az országgyűlésnek pedig nincsenek jogi eszközei egy miniszter vagy a kormány elmozdítására még akkor sem, ha megvonta tőle a bizalmat.⁶⁷ Ezt a problémát többnyire a parlamentarizmus az európai közjogi fősodorhoz képest „felpuhított” fogalmának alkalmazásával, illetve azzal az utalással próbálták megoldani, hogy a parlamentáris kormányforma szabályait nem szokás törvénybe foglalni, hanem azt alkotmányos konvenciók kényszerítik ki.⁶⁸ Ez valóban megfelelt a gyakran hivatkozott angol és belga alkotmányos gyakorlatnak.⁶⁹ Az igazi probléma azonban alighanem épp a parlamenti kormányforma

következményeinek gyakorlati érvényesülésével van.

Akár „valódi,” akár „fél-”, akár csupán „látszatparlamentarizmusnak” értékeljük a dualizmus kormányzati rendszerét, az bizonyosan megállapítható, hogy az 1848-as törvényhozás a végrehajtó hatalom ellenőrzése tekintetében egyike volt a kor legmodernebb közjogi szabályozásainak, és számos olyan intézményt teremtett a miniszterek interpellálhatóságától az uralkodói aktusok ellenjegyzésének intézményéig, amely az alkotmány útján korlátozott királyságon túl a parlamentáris monarchia irányába mutatott.

Bár formailag nem különült el a törvényhozó hatalom gyakorlásától, mégis fontos parlamenti ellenőrzési jog volt a költségvetési jog, illetőleg annak részeként a zárszámadási jog, amit a költségvetés végrehajtási garanciájának tekintettek.⁷⁰ A költségvetés elfogadásával az országgyűlés biztosította a kormányzás anyagi feltételeit, ám azon keresztül ellenőrzést is gyakorolhatott annak szervezetei és tevékenységei fölött. A költségvetési jog része volt továbbá az adó-megajánlási jog is, amely új adók kivetésének jóváhagyásától a várnok megállapításán keresztül a mentességek meghatározásáig terjedt. Ez a jog az újkori magyar parlamentek esetében már kizárólagos törvényhozási jogosítvány volt,⁷¹ évszázados alapelv volt azonban, hogy az uralkodó által kivetett bármely adó vagy teher csak akkor számított törvényesnek, ha ahhoz az országgyűlés is hozzájárulását adta. Ezt éppúgy alkotmánybiztosítéknak tekintették, mint mondjuk a hadseregbe való újonc-megajánlást. Lényeges még megemlíteni, hogy 1870 óta az országgyűlés költségvetési jogának gyakorlását az általa e célra felállított és neki felelős állami számvevőszék segítette, mindenekelőtt az állami bevételek és kiadások, az állam vagyonának és adósságának kezelése ellenőrzésével.⁷²

A végrehajtó hatalom ellenőrzésének egyik legrégebbi formáját az országgyűlés személyi (választási) funkciójának gyakorlása jelentette. Az 1848 előtti magyar országgyűlések legfontosabb személyi jogköre a király megválasztása volt a trón megüresedése esetén. Ez magába foglalta a király személyének kiválasztását, speciális esetekben a társuralkodó (*corregens*) megválasztását és a koronázás jogát.⁷³ A királyválasztó országgyűlésekre már a 14. századtól van bizonyíték; a trónöröklés jogát és rendjét, valamint feltételeit, illetőleg a királyválasztó országgyűlések eljárását pedig az országgyűlés több alkalommal is meghatározta.⁷⁴ A trón betöltése azonban távolról sem csak a legfőbb közjogi méltóság ellátásának és az uralkodás folytonosságának biztosítását jelentette, hanem az uralkodás módjára vonatkozó számos alkotmánybiztosítékot is magába foglalt. Ezek – mint a koronázás aktusa, a királyi hitlevél és eskü intézménye – a történeti alkotmány betartására tett ígéretet is megkövetelték, ezért az uralkodó végrehajtó hatalmának korlátozásaként is felfoghatók.

A végrehajtó hatalomhoz tartozó egyes közjogi tisztségek betöltése – így például a miniszterek kinevezése és felmentése, a követek kinevezése és fogadása –

hagyományosan uralkodói privilégium volt, amit az országgyűlés azonban számos alkalommal – de csak közvetve, politikai eszközökkel – képes volt befolyásolni. Ebben a tekintetben bizonyos visszalépés történt a Habsburg Monarchia idején, hiszen amíg a királyi tanácsadók egy részét 1298-tól az országgyűlés választotta, addig a dikasztériális kormányzás fölött már nem tudott megfelelő befolyást gyakorolni.⁷⁵ Hagyományosan az országgyűlés jogköre volt viszont a nádor megválasztása,⁷⁶ a hagyományos udvari tisztségek betöltése azonban nem.⁷⁷

4. BÉKEKÖTÉS, HADÜZENET, NEMZETKÖZI SZERZŐDÉSEK

A hadüzenet és a békekötés joga klasszikus királyi felségjognak számított. A király mint legfőbb hadúr rendelkezett a hadsereg felett. Amint azonban az országgyűlés megszerezte az újonc-megajánlási jogot, mely új haderő felállításának lehetővé tételét – praktikusán az annak alapjául szolgáló költségek megszavazását – jelentette, az eredeti hatáskörmegosztás lényegében úgy módosult, hogy a szervezett haderő feletti rendelkezés a király, a hadsereg létrehozása az országgyűlés jogköre volt. Már az Aranybulla garantálta, hogy a király külföldi hadviseléséhez a nemeseknek nem kell hozzájárulniuk. Az országgyűlés később is csak a király ez irányú rendelkezési jogának korlátozásait tudta elérni,⁷⁸ bár közvetett eszközökkel – mint az újonc- és az adó-megajánlás – esetenként jelentékeny befolyást gyakorolhatott arra. 1848 után a végrehajtó hatalom parlamenti felelőssége alapján sokan gondolták úgy, hogy azáltal a hadüzenet és a békekötés joga az országgyűlésre szállt, ám pontosabb, ha a király ez irányú felségjogának korlátozásáról beszélünk.

Az országgyűlés újonc-megajánlási jogát olyan alkotmánybiztosítéknak tekintették, amely jog maga is bizonyos garanciákkal volt körülbástyázva. Így például az 1790/91. évi XIX. tc. szerint újonc katonákat az országgyűlés jóváhagyása nélkül ún. szabad ajánlat (*libera oblatio*) útján (amit ma minden bizonnyal önkéntes haderőnek neveznénk) sem lehetett toborozni. Az 1715.: VIII. tc. óta az a gyakorlat volt szokásban, hogy az országgyűlés a mindenkori létszámot „ajánlotta meg” az uralkodónak, *subsidiumként* megállapítva az annak felállításához és fenntartásához szükséges költségeket is. Az országgyűlés e joga amúgy az állandó hadsereg 1715. évi felállítása óta erősödött meg, ugyanakkor megjegyzendő, hogy a nemesi felkelés intézménye, vagyis a nemesség honvédelmi kötelezettsége 1848-ig megmaradt.⁷⁹

Mindez azonban nem érintette azt, hogy a hadüzenet és békekötés, illetve az ezzel kapcsolatos jogkörök (mint amilyen például a szövetségekötés volt) a királyi felségjogok közé tartoztak, bár az országgyűlés időnként fontos befolyásolási lehetőségeket szerzett. Így például a francia forradalom, majd a napóleoni háborúk idején több törvénycikk is rendelkezett arról, hogy amennyiben az uralkodó hadi- és békejogának

vagy az ezzel összefüggő szerződéskötési jogkörének gyakorlása az ország részéről pénzben vagy katonajonckban megajánlandó segedelemre szorul, akkor azokat az országgyűlésnek is jóvá kell hagynia.⁸⁰

5. AZ ORSZÁGGYŰLÉS ÖNKORMÁNYZATA

Speciális funkciónak tekinthető az országgyűlés saját belső ügyeinek önkormányzata. E jogosítványát bizonyos vonatkozásokban – a parlament szabadságának védelmében – speciális előjogokkal, parlamenti privilégiumokkal bástyázták körül, ami azt jelentette, hogy saját ügyei vonatkozásában olyan – pl. igazgatási, kvázi-bíráskodási – hatásköröket gyakorolhatott, amelyek egyébként más állami szervekhez tartoztak volna.

A parlamenti önkormányzati jog alapvető tartalma

volt, hogy maga állapítsa meg saját belső szervezete és működési szabályait. Az első házszabályt az 1790/91. évi országgyűlés fogadta el, első ízben azonban – amúgy valószínűleg francia hatásra – az 1848. évi IV. tc. 10.§-a adott kifejezett felhatalmazást a két tábla számára házszabályaik megalkotására.⁸¹

Az önkormányzati jogok közé tartozott a képviselők mandátumának igazolása. Ez a parlamenti privilégium az országgyűlési tagság jogosultságának megvizsgálását, illetve a választási bíráskodást foglalta magába; az utóbbit azonban 1874-ben a Kúria hatáskörébe utalták, igaz, csak negyedszázaddal később, 1899-ben született meg az ennek végrehajtásához szükséges törvény.⁸²

Az önkormányzati jog része volt továbbá 1875-től az összeférhetetlenségi bíráskodás, a mentelmi és a fegyelmi ügyekben való döntés.

Jegyzetek

¹ Benda Kálmán: Az országgyűlések az újkori magyar fejlődésben. In: Benda Kálmán–Péter Katalin: Az országgyűlések a kora újkori magyar történelemben. (MTA Történettudományi Intézet–Országos Pedagógiai Intézet. Bp., 1987. 3. p.)

² Walter Bagehot: The English Constitution. Collins/Fontana, (London and Glasgow, 1971. 150–153. pp.)

³ Klaus Grimmer: Aufgaben und Zuständigkeiten des Parlaments. In: Parlamentslehre. Das parlamentarische Regierungssystem im technischen Zeitalter. (Hrsg.) Raban Graf von Westphalen. (R. Oldenbourg Verlag, München–Wien, 1993. 172–173. pp.)

⁴ A modern parlamentek funkcióiról részletesen lásd Szenté Zoltán: Bevezetés a parlamenti jogba. (Atlantisz Könyvkiadó, Bp., 1998. 40–62. pp.)

⁵ Mezey Barna (szerk.): Magyar alkotmánytörténet. Szerk. (Osiris Kiadó, Bp., 1995. 76. p.)

⁶ Uo.

⁷ Timon Ákos: Magyar alkotmány- és jogtörténet. (Hornvánszky Viktor könyvkiadóhivatala, Bp., 1910. 158. p.)

⁸ 1222. évi I. tc.

⁹ Horváth Mihály szerint a nemesség azért is sürgette az évenkénti, Szent István-napi székesfehérvári országos gyűlések megtartását, „mivel a királyok már megunták volt az országot megyéenként bejárni,” márpedig a főúri oligarchiák hatalmaskodásai különösen fontosak tették az országos törvények megalkotását. Horváth Mihály: A magyarok története. (Geibel Károly bizománya, Pest, 1842. 123. p.)

¹⁰ Ezt a szabályt ugyancsak az Aranybulla tartalmazta.

¹¹ Mezey: im. 76. p.; Timon: im. 182. p.

¹² A korszakkal foglalkozó jogtörténetesek forrásként szinte kivétel nélkül a *Corpus Juris Hungarici*-t, valamint – mivel az nem tartalmazott minden királyi dekrétumot, a hiányokat pótló – Kovachich Márton György és Kovachich József Miklós által kiadott törvénygyűjteményeket használják, illetve – gyakran többszörös áttétellel – azokra utalnak vissza. A királyi dekrétumok, illetve törvények válogatott gyűjteménye már az interneten is hozzáférhető: <http://www.1000ev.hu/index.php>.

¹³ Az utóbbi dekrétum egyébként azt is előírta, hogy a központi királyi kormányzat tisztségeit, a nádori, tárnokmesteri, alkancellári és udvarbírói tisztségeket csak az országgyűlés hozzájárulásával lehet betölteni.

¹⁴ Timon: im. 113. p.

¹⁵ Az Anjou-királyok abszolutizmusa idején nyilvánvalóan nem alkalmazták ezt a szabályt.

¹⁶ Mezey–Szenté: im. 582. p.

¹⁷ Clockie, Hugh McDowall: The Origin and Nature of Constitutional Government. (Harrap, London. é.n. 20. p.)

¹⁸ Magyarországon a parlament kifejezés legkorábbi írásos említése – valószínűleg – a 13. század utolsó évtizedéből való, az akkori

országgyűlések megjelöléseként (*parlamentum publicum, parlamentum generale*). A korabeli okiratokban többféle elnevezés is előfordul az országos gyűlések megjelölésére. Így *conventio, congregatio, dieta, comitia* kifejezéseket is használtak, gyakran hozátoldva a résztvevők megjelölését is. Ezek azonban nem minden esetben jelentettek az itt kifejtett értelemben vett törvényhozó funkciójú országos gyűléseket, számos közülük például ún. „rész-” vagy „részleges” országgyűlés volt, amelyen csak a vármegyék egy részének nemessége képviseltette magát. Ferdinandy Gejza: Magyarország közjoga (alkotmányjog). (Politzer Zsigmond és fia kiadása, Bp., 1902. 434–435. pp.); A részleges és általános gyűlések (*particularia* és *generalia comitia*) mellett a 15. századig megkülönböztették még az „egyetemes” (*universalis*) gyűléseket is, amikor a Szent Koronához tartozó anyaországon kívüli részek követit is meghívták. (főleg királyválasztás vagy koronázás céljából). Récsi Emil: Magyarország közjoga. Második kiadás. Bővítve és rendezve Löw Tóbiás által. (Kiadja Pfeifer Ferdinánd, Buda-Pest, 1869. 398. p.); Kérészy szerint az olyan elnevezések, mint a *congregatio generalis, conventio omnium nobilium et procerum regni, vagy parlamentum regni publicum* már utaltak az országos gyűlés szabályalkotó jellegére. Kérészy Zoltán: A magyar rendi országgyűlés két táblájának kialakulása. (Bp., 1925. 12. p.)

¹⁹ Mezey–Szenté: im. 581–582. pp.

²⁰ Lásd Kovács Kálmán: A feudális állam a XIII. század derekától 1526-ig. In: Csizmadia Andor–Kovács Kálmán–Asztalos László (szerk.): Magyar állam- és jogtörténet. (Tankönyvkiadó, Bp., 1981. 111. p.); Ezzel szemben viszont a szakirodalom egy része az országgyűlést csak a 15. századtól (Mezey: im. 77. p.), vagy csak Mohács után (Ferdinandy: im. 437. p.) tekinti rendi gyűléssnek.

²¹ A kérdés-feltevés hasonló az angol alkotmánytörténet egyik klasszikus vitájához, ti. hogy a kabinet mint a végrehajtás előbb a király mellett tanácsadó, majd tényleges szerve a királyság régi és eredetileg más funkciójú intézményéből, a *Privy Council*-ből alakult-e ki, vagy attól függetlenül. Lásd: Mezey Barna–Szenté Zoltán: Európai alkotmány- és parlamentarizmustörténet. (Osiris, Bp., 2003. 517–518. pp.) és Clockie: im., különösen a 41–52. pp.

²² Minthogy azonban a középkori államszervezetben magának az államnak a funkciói is rendkívüli mértékben korlátozottak az újkori államokéhoz képest, itt elsősorban a „diplomáciai” és a hadügyek, valamint a bíráskodás ügyei jöhetnek szóba.

²³ Timon: im. 113. p. Timon Ákos a királyi hatalom ezen ellenőrzési módjában már a későbbi felelős kormányzás előképét látja. Uo. 162. p.

²⁴ Első alkalommal ugyan már 1405-ben meghívták a tárnoki szabad királyi városok követit; (Ferdinandy: im. 434. p.), ám az az évi gyűlésezet országgyűlés mivoltát sokan vitatják. Mezey: im. 77. p.

- ²⁵ A „korai” megjelölést véleményem szerint két megfontolás is indokolja. Egyrészt, amint már utaltam rá, a teljes rendi képviselő csak a városi követek megjelenésével, a 15. század közepétől alakult ki, másrészt, a megszilárdult rendi képviselőre – mint Európa más országainak gyakorlata is példázza – a nemesség nem fejenkénti, hanem vármegyei követi képviselője a jellemző, mely ugyancsak a későbbi korok fejlődésének eredménye volt.
- ²⁶ Az országgyűlés hanyatlása már a 14. század első éveiben megkezdődött. Horváth Mihály szerint az 1308. évi országgyűlés volt az első, amelyen egyes – Károlyval szembenálló főurak – nem személyesen, csupán követeik útján képviseltették magukat. Horváth Mihály: A magyarok története. (Második szakasz.) (Pápa, 1843. 12. p.)
- ²⁷ 1435 óta csak azt a királyi dekrétumot tekintették törvénynek, melyet az uralkodó az országgyűlés egyetértésével adott ki. Ferdinandy: im. 434. p.
- ²⁸ Az 1525.: XLV. tc. például a meg nem jelenőket „honáruolóknak” minősítette.
- ²⁹ A nagyobb erő felvonultatása érdekében harcolták ki ezért a nemesek személyes megjelenésének kötelezettségét, amely ezáltal a hagyományos privilégiumból – majdnem két évszázadra, igaz, megszakításokkal – gyakran súlyos büntetésekkel megtárgyalott kötelezősséggé vált.
- ³⁰ Az országgyűlés mindig egységes szervnek számított, amelynek két része volt, az alsó- és a felsőtábla (az 1865/68-as törvényhozás óta alsó- és felsőháza). Jellemző, hogy amennyiben törvény csak az egyik kamarára ruházott valamilyen hatáskört, akkor annak gyakorlása során az illető ház nem mint országgyűlési szerv járt el. Polner Ödön: Tanulmányok a magyar parlamenti jog köréből. (Singer és Wolfner kiadása, Bp., 1903. 8. p.)
- ³¹ A 19. század előtti törvények esetében – ha erre szükség volt, eltérő módon jelölték a koronázás előtti (k.e.) és a koronázás után (k.u.) kiadott törvényeket. Ennek elhagyása azért okozhat gondot, mert egyébként azonos sorszámozást alkalmaztak (az 1608. évi k.e. I. tc. például a vallásszabadságról szólt). A törvények korabeli jelölési módjáról részletesen lásd: Kmety Károly: A magyar közjog tankönyve. (Politzer Zsigmond és fia kiadása, Bp., 1905. 11–13. pp.)
- ³² Ferdinandy: im. 436–437. pp.
- ³³ 1485. évi III. tc.
- ³⁴ Balla Antal: A magyar parlamentárizmus eredete. In: Balla Antal (szerk.): A magyar országgyűlés története 1867–1927. (Légrády Nyomda és Könyvkiadó Részvénytársaság, Bp., 1927. 10. p.)
- ³⁵ Mondván, hogy az egyenlő a nemzet öngyilkosságával.
- ³⁶ Vutkovich Sándor: A felsőházak szervezete a főbb államokban. (Pozsony, 1896. 16. p.)
- ³⁷ Ahol 175 éven keresztül nem hívták össze az Általános Rendi Gyűlést. Lásd: Mezey–Szente: im. 249. p.
- ³⁸ Akárcsak az országgyűlés elé terjesztett iratok, és az elfogadott törvények esetében. Lásd az 1844. évi II. tc.-t. Az igény egyébként már az 1790. évi országgyűlésen is felmerült.
- ³⁹ Lásd az Országgyűlési Tudósítások megjelenését, még ha az azt kiadó Kossuthot ezért később börtönbe zárták is.
- ⁴⁰ Az idézeteknél – természetesen – az eredeti szövegezést használom.
- ⁴¹ Például Nagy E.: Magyar közjog. (Bp., 1890. 237. p.)
- ⁴² Timon Ákos például épp azért tartja az 1298. évi gyűlekezetet az első országgyűlésnek, mert azon a nemesség fogadott el törvényt, amit az uralkodó szentesített. Lásd Timon: im. 184. és 289. p.
- ⁴³ A törvényhozó hatalom feladata az állam szuverén akaratának kötelező, törvény alakjában való kifejezése. Nagy E.: im. 8–9. pp.
- ⁴⁴ Ferdinandy: im. 65. p. Ugyanígy a törvény alaki fogalma szerinti definíciót ad Nagy E.: im. 235. p.; és Récsi Emil: „A törvényszerzés eszméje az, hogy az állam alapszervezeténél fogva illy hatalommal felruházott törvényhozónak vagy törvényhozásnak akarátja nemzeti (állami) jogi köz akarat gyanánt törvény alakjában kihirdetetik.” Récsi: im. 452. p.
- ⁴⁵ „...a törvény az állam valamennyi polgárára egyaránt kötelező, maradandó, legfőbb jogszabály, a jognak legfőbb forrása, melyet más eredetű jogszabály meg nem változtathat és a melynek alkotása vagy megváltoztatása csak meghatározott formák között történhetik: a király és az országgyűlés egybehangzó akarata alapján”. Timon: im. 588. p.
- ⁴⁶ Itt elsősorban a Mohács utáni közjogi hagyományra utalok. Amint korábban már említést nyert, az Anjouk alatt nem tartottak törvényhozó országgyűléseket (kivéve talán az 1351. évi országgyűlést, amelyen némi módosításokkal megerősítették az Aranybullát). Károly Róbert és Nagy Lajos a királyi prerogatívák részének tekintették a törvények elfogadását az országtanács meghallgatása alapján.
- ⁴⁷ „A törvényhozó feladata az állam souverain akaratát kötelezőleg, törvény alakjában kifejezésre hozni.” Nagy E.: im. 235. p.; Molnár Kálmán: Magyar közjog. (Danubia kiadás, Bp., 1929. 389–390. pp.)
- ⁴⁸ Uo.
- ⁴⁹ Werbőczy István Hármaskönyve. (Franklin-Társulat, Bp., 1897. 229. p.); Récsi: im. 451–452. pp.; Polner: im. 18. p. E vonatkozásban a két világháború közti szakirodalomban is teljes az egyetértés. Lásd például: Molnár: im. 389–390. pp. vagy Tomcsányi Mór: Magyarország közjoga. (Bp., 1943. 455. p.)
- ⁵⁰ 1635. évi XVIII. tc. Újabb megerősítése jelenik meg II. József alatt az 1791. évi XII. tc.-ben: „Ő felsége elismeri, hogy Magyarországon és a hozzákapcsolt részekben a törvények hozatalának, magyarázásának és megszüntetésének joga a törvényesen megkoronázott király és az országgyűlésen összesereglett karok és rendek közös joga lévén, országgyűlésen kívül nem gyakorolható.” Ez valójában már becikkelyezését megelőzően is évszázados alkotmányos konvenció volt, amit az is mutat, hogy mint a szabálytól eltérő, a kivételes körülményeknek betudott esetekként tartották számon azokat a királyi dekrétumokat, amelyeket az uralkodó még megkoronázását megelőzően szentesített. Ugyancsak aggályos volt 1848-ban az a királyi leirat, mely V. Ferdinánd betegsége idejére István főherceg mint nádorra bízta a törvények szentesítésének jogát. Az 1848. évi III. tc. ugyanis a nádort csak a végrehajtó hatalom gyakorlása vonatkozásában tette meg a király helyettesítőjévé. Lásd Nagy E.: im. 9. p. Kérdés persze, hogy a szabály szigorú követésével milyen módon lehetett volna érvényes törvényeket kihirdetni a konkrét helyzetben, amikor az uralkodó nem volt képes jogainak gyakorlására.
- ⁵¹ A későbbi montesquieu-i értelemben vett hatalmi ágak elválasztásáról azonban nyilvánvalóan nem beszélhetünk, hiszen az uralkodó személyében az egyes hatalmi formák gyakorlása közös kézben volt.
- ⁵² Az országgyűlés törvényalkotó hatalmának voltak azonban még más olyan korlátai, amelyek legalábbis részben jogi természetűek voltak. Így megemlíthető a történeti alkotmány, amelyre hivatkozva gyakran kérdőjelezték meg az országgyűlésben egyes törvények „alkotmányosságát.” Utalni lehet továbbá az 1868. évi XXX. tc.-re is, mely a társországoknak biztosított törvényalkotási autonómiát, melynek nyomán az autonómia körébe eső ügyekben csak a magyar és az érintett országgyűlés együttesen alkothatott törvényt. Az ezeréves alkotmány normái azonban jogilag nem voltak kikényszeríthetők az országgyűlés törvényes akaratával szemben, míg az idézett törvény megváltoztatása is az országgyűlés jogkörébe tartozott, legalábbis elvileg.
- ⁵³ Külön is kimondva az 1791.: XII. tc.-ben. Amíg a módosítás és az eltörlés csak új törvény alkotásával lehetséges, az autentikus törvényértelmezés emellett történhet az uralkodó és az országgyűlés megegyező nyilatkozatával és együttes szokásai útján is. Récsi: im. 459. p. és Ferdinandy: im. 69. p.
- ⁵⁴ A 16. században többször is (majd utoljára 1604-ben) előfordult, hogy a király utólag, egyoldalúan változtatott az országgyűlés által elfogadott törvényszövegen. Az országgyűlés ismétlődő tiltakozása nyomán alakították ki az országgyűlés és a király egyetértésén alapuló végleges szöveget, hogy ilyesmi ne fordulhasson elő (*concertatio*). Eckhart Ferenc: Magyar alkotmány- és jogtörténet. (Politzer Zsigmond és fia, Bp., 1946. 267. p.)
- ⁵⁵ Valójában ettől a magyar fél elzárkózott. Lásd az 1867. évi XII. tc. 28.§-át.
- ⁵⁶ Ezekre nézve részletesen lásd: Mezey–Szente: im., és Hawgood kitűnő könyvét, Hawgood, John A.: Modern constitutions since

1787. (MacMillan and Co. Ltd., London, 1939.)
- ⁵⁷ Így például a nemesi szabadságokról és előjogokról szóló 1741: VIII. tc. esetében a Hármaskönyvre hivatkozva fogalmaztak meg ilyen igényt.
- ⁵⁸ Országgyűlési tagságukat az 1608.: k.u. I. tc. törvényesítette.
- ⁵⁹ Amíg még az 1351. évi XI. tc. is az egységes nemesség (*universitates Nobilium*) elvét követve úgy szövelt, hogy „az ország nemesi ugyanazt az egy szabadságot élvezik,” addig a későbbiekben egyre hangsúlyosabb lett belső tagozódásának hangoztatása (*universitates Praelatorum, Baronum, Magnatum et Nobilium*). A Habsburgok óta meghonosodott a „karok és rendek” (status et ordines) megjelölés. Vutkovich: im. 69. p.
- ⁶⁰ Például 1792-től a görög nem egyesült megyés főpapok kerültek be ebbe a körbe.
- ⁶¹ Mely törvénycikk valójában a főrendek ülésrendjéről szövelt.
- ⁶² Nagy E.: im. 242. p.
- ⁶³ Ezt azonban tagadja Kuncz Ignác, aki a „parlament szervezetét” a nemzethez tartozó összes polgárral azonosítja, a parlament maga csak a nemzet(állam) egyik megnyilvánulási formája. Kuncz Ignác: A nemzetállam tankönyve. (Kolozsvár, 1902. 248-254. p.); Balogh Artúr szerint az országgyűlés szintén nem a népakaratot képviseli, hanem az „a szuverén állami akarat létrehozásának, kimunkálásának szervezete”. Balogh Artúr: A törvényhozó hatalom. (Politzer Zsigmond kiadása, Bp., 1899. 19. p.); E nézet szerint a parlament nem a képviselt polgárok érdekeinek összessége, hanem egy attól elkülönült új minőség, a „nemzetszemély” (Balogh) akarata.
- ⁶⁴ Eckhart: im. 259. p.
- ⁶⁵ Néhány közjogász számára gondot okozott (és okoz talán ma is) a szabad mandátumon alapuló képviselő jogi jellegének elismerése. Nagy Ernő szerint például a népképviselő nem jogi, hanem csak politikai értelemben tekinthető képviselőnek, miután a képviselő nem megbízottja vagy meghatalmazottja választóinak, hanem köztisztviselőt lát el. Nagy E.: im. 243. p. Hasonlóan Polner: im. 21-22. pp.
- ⁶⁶ Lásd például az 1507. évi V. tc.-t.
- ⁶⁷ Kmetty Károly például úgy fogalmaz, hogy a magyar állam felelős kormánya „1848 óta a parlamentáris államkormányzat elvei szerint alakul,” miközben leszögezi, hogy a miniszterek kinevezése és felmentése „a király joghatóságához tartozik”. Kmetty: im. 390. és 400-402. pp. Hasonlóan: Tomcsányi: im. 495. p.; A dualizmus egész korszakát, sőt, a két világháború közötti időszakot is „parlamentáris monarchiának” minősíti Mezey: im. 206-239. pp., de különösen 207. p., követve Csizmadia-Kovács-Asztalos: idézett művét (341. p.), bár ott sem található indoklás. Némileg szkeptikusabb álláspontot foglal el Nagy Ernő, aki szerint a
- törvényből a jogi felelősség elve következik, ám a gyakorlat- a politikai felelősség érvényesülésére utal. Nagy E.: im. 320-321. pp. Ezzel szemben Molnár Kálmán szerint 1848 után Magyarország olyan alkotmányos monarchia volt, amelyben az 1848.: III. tc. ugyan megteremtette a parlamentáris kormányzás jogi előfeltételeit, ám annak az Ausztriával való államkapcsolatok (a dualizmus rendszere) miatt nem voltak meg a ténybeli előfeltételei. Molnár: im. 254. p.
- ⁶⁸ E „felpuhított” fogalmi meghatározás kapcsán úgy érvelve, hogy elegendő, ha az országgyűlés rendelkezik olyan eszközökkel, amelyek révén előbb-utóbb – elvileg – elérheti annak a miniszternek a távozását, akitől megvonta a bizalmát. Lásd például Haendel Vilmos: A parlamentarizmus. Politikai tanulmány. (Politzer Zsigmond és fia könyvkereskedése, Bp., 1903. 248. p.) és Molnár: im. 703-704. pp.
- ⁶⁹ Az 1848.: III. tc. alapjául szolgáló 1831. évi belga alkotmány sem tartalmazta expressis verbis a miniszterek politikai felelősségét, másrészt kinevezésüket és felmentésüket formálisan ugyancsak a király előjogának tekintette.
- ⁷⁰ Kmetty: im. 359. p.
- ⁷¹ A költségvetési jog modern intézményeinek – mint az *appropriatio* és az *indemnitas*, vagyis a rendszeres költségvetési és a költségvetési felhatalmazási törvény – részletes szabályozása csak a dualizmus idején lett része a törvénynek.
- ⁷² 1870. évi XVIII. tc.
- ⁷³ Kmetty: im. 359. p.
- ⁷⁴ Lásd például az 1498.: XLV. tc.-t, az 1688.: II. és III. tc.-t, vagy az 1723. évi ún. Pragmatica Sanctio⁷⁵ cikkei (1723.: I., II., III. tc.).
- ⁷⁵ Molnár: im. 649. p.
- ⁷⁶ Lásd az 1485. évi ún. nádori cikkeket.
- ⁷⁷ Egyebek mellett már csak azért sem, mert Mohács után, az ország három részre szakadásával és a Habsburgok uralkodásával a külön magyar udvartárs megszűnt.
- ⁷⁸ Az 1608.: k.e. II. tc. ugyan kimondta, hogy az uralkodó nem indíthat háborút az ország előzetes tudta és beleegyezése nélkül, ám ezt nem értelmezték úgy, mint az országgyűlés előzetes jóváhagyásának jogát. Molnár: im. 617. p.
- ⁷⁹ Récsi: im. 277. p.
- ⁸⁰ Uo. 310. p.
- ⁸¹ Lásd ehhez még: Hatschek, Julius: Das Parlamentsrecht des Deutschen Reiches. (Berlin und Leipzig, G.J. Göschen'sche Verlagshandlung GmbH. 1915. 30. p.); Buza László: A képviselőház házszabályai. Államjogi tanulmány. (Sárospatak, 1916. 7-8. p.) és Sente: im. 23-28. p.
- ⁸² Lásd az 1874. évi XXXIII. tc.-t és az 1899. évi XV. tc.-t.

Irodalom

- Bagehot, Walter: *The English Constitution*. Collins/Fontana, London and Glasgow, 1971.
- Balla Antal: *A magyar parlamentáriszmus eredete*. In: Balla Antal (szerk.): *A magyar országgyűlés története 1867-1927*. Légrády Nyomda és Könyvkiadó Részvénytársaság, Bp., 1927.
- Balogh Artúr: *A törvényhozó hatalom*. Politzer Zsigmond kiadása, Bp., 1899.
- Benda Kálmán: *Az országgyűlések az újkori magyar fejlődésben*. In: Benda Kálmán-Péter Katalin: *Az országgyűlések a kora újkori magyar történelemben*. MTA Történettudományi Intézet – Országos Pedagógiai Intézet, Bp., 1987.
- Bryce, James: *The Decline of Legislatures*. In: James Bryce: *Modern Democracies*. Vol. II. MacMillan and Co. Ltd., London, 1923.
- Buza László: *A képviselőház házszabályai. Államjogi tanulmány*. Sárospatak, 1916.
- Clockie, Hugh McDowall: *The Origin and Nature of Constitutional Government*. Harrap, London. é.n.
- Eckhart Ferenc: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Politzer Zsigmond és fia, Bp., 1946.
- Ferdinandy Gejza: *Magyarország közjoga (alkotmányjog)*. Politzer Zsigmond és fia kiadása, Bp., 1902.
- Grimmer, Klaus: *Aufgaben und Zuständigkeiten des Parlaments*. In:

- Parlamentslehre. Das parlamentarische Regierungssystem im technischen Zeitalter*. (Hrsg.) Raban Graf von Westphalen. R. Oldenbourg Verlag, München-Wien, 1993.
- Hatschek, Julius: *Das Parlamentsrecht des Deutschen Reiches*. Berlin und Leipzig, G.J. Göschen'sche Verlagshandlung GmbH. 1915.
- Hawgood, John A.: *Modern constitutions since 1787*. MacMillan and Co. Ltd., London, 1939.
- Horváth Mihály: *A magyarok története*. Geibel Károly bizománya, Pest, 1842.
- Horváth Mihály: *A magyarok története*. (Második szakasz.) Pápa, 1843.
- Kérészy Zoltán: *A magyar rendi országgyűlés két táblájának kialakulása*. Bp., 1925.
- Kmetty Károly: *A magyar közjog tankönyve*. Politzer Zsigmond és fia kiadása, Bp., 1905.
- Kovács Kálmán: *A feudális állam a XIII. század derekától 1526-ig*. In: Csizmadia Andor-Kovács Kálmán-Asztalos László (szerk.): *Magyar állam- és jogtörténet*. Tankönyvkiadó, Bp., 1981.
- Kuncz Ignác: *A nemzetállam tankönyve*. Kolozsvár, 1902.
- Mezey Barna (szerk.): *Magyar alkotmánytörténet*. Osiris Kiadó, Bp., 1995.

Mezey Barna–Szente Zoltán: *Európai alkotmány- és parlamentarizmus-történet*. Osiris, Bp., 2003.

Molnár Kálmán: *Magyar közjog*. Danubia kiadás, Bp., 1929.

Nagy Ernő: *Magyar közjog*. Bp., 1890.

Polner Ödön: *Tanulmányok a magyar parlamenti jog köréből*.

Singer és Wolfner kiadása, Bp., 1903.

Récsi Emil: *Magyarország közjoga*. Második kiadás. Bővítve és rendezve Lőw Tóbiás által. Kiadja Pfeifer Ferdinánd, Buda-Pest, 1869.

Szente Zoltán: *Bevezetés a parlamenti jogba*. Atlantisz Könyvkiadó, Bp., 1998.

Timon Ákos: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Hornyánszky Viktor könyvkiadóhivatala, Bp., 1910.

Tomsányi Mór: *Magyarország közjoga*. Bp., 1943.

Vutkovich Sándor: *A felsőházak szervezete a főbb államokban*. Pozsony, 1896.

Werbőczy István *Hármaskönyve*. Franklin-Társulat, Bp., 1897.

Varsányi Péter István:

Országgyűlési választás Hódmezővásárhelyen 1872-ben

Hódmezővásárhely, mint az ország nagyság szerinti Hegyedik, Csongrád vármegye legnépesebb városa a 19. század utolsó harmadában még javarészt mezőgazdasági jellegű település volt. Nem véletlenül nevezte a volt nemesi középosztály, a jómódú birtokosok és nagygazdák vezette települést Bródy Sándor „*paraszt Párizsnak*”, Ady Endre ugyanilyen Provence-nak, Mikszáth Kálmán pedig Londonnak.¹ A színmagyar lakosságú város hangadó egyéniségei függetlenségi 48-as politikát vallották és támogatták, miközben a vármegye Deák-párti vezetés alatt élte napjait (ez nem mondott ellent annak, hogy a megyei notabilitások valamilyen 1848–1849 helyi szereplőként maradtak meg az emlékezetben²). A kiegyezést követő első képviselőválasztást is – természetesen 48-as programmal – függetlenségi politikus, a vásárhelyi református nagytanoda egykori diákja, Szilágyi Virgil (1824–1892) nyerte meg. Ez a körülmény feszültséget keltett a megye és a város vezetése között. A kortárs, a vásárhelyi közélet ismert, Deák-párti egyénisége, Garzó Imre (1827–1914) így jellemezte a korabeli állapotot: Hódmezővásárhely kiváló férfiai becsvágyuk és „hivatalhoz formált igényeik” kielégítését a vármegyén keresték. „Kedvük telt abban – írta emlékirataiban –, hogy szülőföldjükkal csak úgy bánhattak el, mint akármelyik, a hatóságuk alatt álló kis községgel.”³ A város igyekezett is szabadulni megyéje szorításából; de ezt csak az 1872-ben választott képviselő, és az új törvényhozás tudta elérni.⁴

A helyi Deák-párt vezetői értelmiségiek voltak, mint Futó Mihály (1835–1909) gimnáziumigazgató, az idézett Garzó Imre gimnáziumi tanár, majd politikai író, lapszerkesztő, virilista; Kovács Ferenc (1823–1895) ügyvéd, politikus; Draskóczy Lajos (1834–1908) evangélikus lelkész. Mögöttük – természetesen az ő megítélésük értelmében – a „higgadt, vagyonos, értelmes nép” állt. Lapjuk 1873-tól a *Hód-Mező-Vásárhely* lett (Futó Mihály szerkesztésében). Szeretnénk azonban megjegyezni, hogy Garzó Imre szerint Hódmezővásárhelyen a Deák-párt formálisan nem alakult meg, „...csak az új választás idejének

bekövetkeztével, ad hoc rendezett tüntetésekkel tettek kísérletet.”⁵ Az általában nemesi származású birtokosokra, és magyar lakosság nem jómódú vidéki középrétegeire támaszkodó Balközéppárt vásárhelyi szervezetének elnöki tisztét Karancsi Dániel (1840–1905) református lelkész töltötte be.

Az 1868-ban szerveződött „48-as Párt” programjában a tiszta perszonális unió, következésképpen a közös ügyek el nem ismerése, a demokratikus reformok bevezetése szerepelt. Társadalmi hátterét Hódmezővásárhelyen az olvasóköri körök alkották (1869–1874 között öt ilyen népkör alakult). Lapjuk a *Vásárhelyi Közlöny*, amely 1869-ben indult útjára Ábrai (Figura) Károly (1830–1912) tanár, tisztviselő szerkesztésében.

A városi törvényhatósági bizottság tagjai között viszonylag kevés volt a „politikai 48-as,” holott az országos képviselőválasztásoknál nagy többségre tudtak szert tenni. Ez a kettősség addig állt fenn, amíg a képviselő nem vásárhelyi, hanem „vidéki kapacitás” volt. Az ilyen képviselő a város ügyeibe nem kívánt beleszólni; csak azon volt, hogy neki „jó kortesei legyenek a nép között.” A helyzet később valamelyest változott, amikor a helybeliek támogatását, a mandátumot vásárhelyi ügyvéd szerezte meg, aki aztán a törvényhatósági bizottságban is a saját híveit igyekezett többséghez juttatni.⁶

1871-ben a grófi rangra emelt Lónyay Menyhért (1822–1884) lett a miniszterelnök. Politikai célját – a Deák-párt megerősítése, az ellenzék letörése – szolgálta a soron következő, az 1872. évi országgyűlési választás. Az új választójogi törvény megismételte ugyan az 1848: V. törvénycikk választójogi intézkedéseit, de korlátozta a jogosultak számát (például az adóhátralékkal rendelkezők kizárása). Erre is válaszolva tűzte zászlajára a 48-as Párt az általános, titkos választójog jelszavát.⁷

Az országgyűlési választások lebonyolítása – 1867 utáni korról van szó – a *törvényhatóságokra* tartozott. A *végrehajtó hatalom* (belügyminisztérium) befolyása csak indirekt lehetett. A közvetlen végrehajtás a közgyűlésre, az általa választott *tisztviselőkre* és a választások lebonyolításáért felelős *központi választmányra* maradt (1848: V. törvénycikk 7. paragrafusának b. pontja).⁸ Az 1872. évi országgyűlési választásokra vonatkozó első rendelkezés 1872. április 1-jén kelt Budán.⁹ Az uralkodó, Ferenc József március 11-én kibocsátott leiratában a képviselőválasztás napjául

július 1-jét, az országgyűlés kezdetének időpontjául szeptember 1-jét tűzte ki. Az 1872. évi választások fő kérdése – országos vonatkozásban – az volt, hogy az adott szavazáson az alapvető politikai törésvonalat a *közjogi* kérdés alkotja-e, vagy helyette a *konzervatív-liberális* törésvonal lesz-e a meghatározó?¹⁰

Hódmezővásárhely az 1848: V. törvénycikk 5. paragrafus A/45. pontja értelmében egy képviselőt küldhetett a törvényhozó testületbe.¹¹ A választás előkészítésének menetrendje e városban a következőképp alakult: május 13-án kezdődött a választók összeírása, május 30-án ült össze a központi választmány. A választási elnök Dósics Péter (1820–1894) királyi asztalnok, önkormányzati képviselő; a jegyző Matók Béla (1829–1897) ügyész lett. Az összeírással kapcsolatos „felszólamlások” határidejéül június 8-át jelölték meg.¹²

A választási kampány már április folyamán megkezdődött. „Válogassuk ki a legalkalmasabb, legtehetségesebb egyéneket városi képviselőül” – javasolják a Vásárhelyi Közlöny 1872. április 28-i számában. (Ezzel tulajdonképpen új és eredeti hangot nem ütöttek meg: feltételezzük, hogy az ország valamennyi választókerületében hasonlókra bízatták a választópolgárokat.). A vásárhelyi mandátumra a nagyobb pártok egy-egy jelöltet ajánlottak. A Deák-pártiak Kovács Ferencet, aki – még jurátusként – ott volt az 1843–1844. évi diétán, 1865–1868 között viszont már a várost képviselte a kiegyezés törvényét megszavazó országgyűlésen. A bal-közép-párt jelöltje Teleszky István (1836–1899) nagyváradi ügyvéd és jogi író lett.¹³

Kovács Ferenc az 1872. június 23-án tartott választási gyűlésen a párthűsége helyezetté a hangsúlyt, biztosítva a város lakosságát, hogy „...erejét és tehetségét egyedül hazája és szülővárosának javára és előmenetelére fogja fordítani.” Beszéde közben azonban többször is hallatta hangját az ellentábor „Éljen Teleszky!” sőt „Éljen Kossuth Lajos!” bekiáltásokkal. Az utóbbi jelszó, vagyis Kossuth neve választási gyűlésen ekkor hangzott el először.¹⁴ Péter-Pál napján a Deák-pártiak banketten ünnepelték előlegezett és várható győzelmüket. Teleszky kíséretével előző nap, június 28-án érkezett Hódmezővásárhelyre. Egyelőre úgy tűnt, hogy a vásárhelyi mandátum sorsa e két párt választói között fog eldőlni.

1872. június 16-án arról tudósított a helyi sajtó, hogy a 48-as Párt választási gyűlést tartott a városban, amelyen Vidats János (1826–1873) gyáros, pesti szenátor, 48-as párti országgyűlési képviselő szónokolt. (Teleszky István a választás után úgy emlékezett, hogy ez az esemény június 9-én történt.) Idézünk a Vásárhelyi Közlöny cikkéből: „...részleteket hallhatunk például miképp tanulta meg Kossuth a török nyelvet, ...az angol nyelvet mily tökélyre vitte, hogy amerikai körútjában a magyar névnek mily világra szóló dicsőséget szerzett, hogy most is külföldön mily nagy tiszteletben él... Hallottunk továbbá Ázsiát, Áfrikát, s általában az ismert világrészeket említeni, de nem tudjuk mi célból.”¹⁵ Minden jel szerint Vidats

vethette fel Kossuth megválasztásának ötletét Vásárhelyen. Ugyanezen lap június 23-ai száma szerint a hódmezővásárhelyi 48-as Párt sürgöny útján intézett kérdést Kossuthhoz, elfogadja-e esetleges megválasztása esetén a mandátumot. Ekkor erre válasz nem érkezett.

Vidats János előkészítése után, június 29-én Simonyi Ernő (1821–1882) szolgált újabb részletekkel – már ami a 48-as Párt politikai taktikáját illeti. A vásárhelyi baloldaliak erősítésére ugyanis két országos tekintély érkezett a városba. Az egyik az újságíró és politikus Helfy Ignác (1830–1897), aki 1848–1849-ben, majd 1854 után Kossuth közvetlen környezetéhez tartozott. 1870-ben tért vissza Magyarországra, és lett a 48-as, majd a Függetlenségi Párt egyik vezetője. A másik Simonyi Ernő politikus, történetíró volt, aki Komárom kapitulációja után (1849) emigrált, és csak a kiegyezés által nyújtott amnesztiával élve tért haza 1868-ban.

Simonyi Ernő állítása szerint „több tekintélyes város és kerület” (példaként Pécsét és Szentest említette) választotta meg képviselőjévé Kossuthot. Bár ezek a kerületek „vetélkedve törekedtek e tiszteletet kimutatni,” valójában az eredmény számunkra ellenőrizhetetlen. (Ezért kérdőjelezzük meg Vas Zoltán azon állítását, miszerint 1872-ben a 48-as Párt húsz helyen jelöltette Kossuthot a választásokon.¹⁶ Különben sem tartjuk tisztünknek ennek vizsgálatát.) Mindenesre most Hódmezővásárhelyre került a sor. Simonyi azt bizonygatta, hogy „...ha Kossuthot megválasztják, vissza is fog jönni hazájába.” Saját személyével példálózott: ő is visszajött, amikor Baranyában 1868-ban megválasztották. Csakhogy más – 1848–1849-ről lévén szó – egy gerillacsapat szervezőjének, és megint más miniszternek, az Országos Honvédelmi Bizottmány elnökének vagy éppen kormányzóelnöknek lenni. Ezt Simonyi is érezte: „Magyarország volt kormányzója azonban nem jöhet vissza egy város vagy kerület hívására,” de ha őt a 2 nemzet nagy többsége” hívja, vagyis Kossuth politikáját ennyien helyeslik, akkor vissza is fog jönni. A 48-as Párt másik taktikája értelmében minél több „48-as pártelvűt” kell megválasztani képviselőnek, hogy Kossuthnak kedvet csináljanak a hazatérésre... Ugyanakkor figyelmeztetett is: a volt kormányzóelnök nevét ne tegyék ki bukásnak, mivel „...ez olyan név, melyet elejteni nem szabad.”¹⁷

A választás napja 1872. július 1., hétfő. A pártvezetők már hajnalban elindultak összegyűjteni kocsin vagy gyalog a szavazatot („votum”) hozó híveiket. A 48-as Párt tagjai megkülönböztető jelként kis zöld gallyat tűztek a kalapjuk mellé. „Mielőtt a szavazás megkezdett volna – írja a Vásárhelyi Közlöny hírlapírója –, szemlét tartottunk a pártok felett, mérlegelvén azok erejét, több szakértő véleménye szerint a Kossuth párt többségben volt, utána volt számra nézve Teleszkyé, és ez után a Kovács párt.”¹⁸ (Ha úgy tetszik, ez az értékelés a mai közvélemény-kutatás előzményének tekinthető, és mint látni fogjuk, ahhoz hasonló eredménnyel...) Amikor a választási elnök, Dósics Péter vezetésével a bizottság a városháza

udvarán megjelent, mindhárom pártcsoporthoz – Kovács, Teleszky és Kossuth nevét hangoztatva – viharos éljenzésbe kezdett.

Az elnöki felszólításra Balogi Soma Kovács Ferencet, Révész Pál Teleszky Istvánt és Szametz András Kossuth Lajost ajánlotta („Előre nem látható következmények esetére Kossuth póttagjául Kohn Fülöp és Bálint István lett megnevezve”). A kezdeti hangzavar után („A közönség mindhárom követjelölt nevét hangoztatta”) reggel 8 órakor kezdődött meg a voksolás, hogy az este 9-ig tartson. Az eredmény: Kossuth Lajos 1171, Kovács Ferenc 513 és Teleszky István 210 szavazatot kapott.¹⁹ Mivel Kossuth abszolút többséghez jutott (a leadott voksek 61,8 százaléka), őt *vásárhelyi képviselőnek nyilvánították*. A jegyzőkönyv egy példányát, meghívólevélként, elküldték Turinba a megválasztottnak.

Kossuth tíz nappal később, 1872. július 10-én választott a választási elnöknek. A levél publikálása során („Kossuth Lajos iratai” VIII., 1900.) a fia, Kossuth Ferenc ezt jegyezte meg a címettről: „Hódmező-Vásárhelyen történt megválasztása folytán a választási elnökhöz – kinek nevét kipuhatolnom nem sikerült – intézte Kossuth e levelet.”²⁰ Ha Kossuth a választat valóban a választási elnöknek küldte – márpedig így van értelme –, akkor az Dócsics Péternek szólhatott.

A levél kezdése némi meglepetéssel szolgál: „Magánúton s a hírlapokból értesülök, hogy Hódmező-Vásárhely városa országgyűlési képviselőjévé én lettem megválasztva.” A Vásárhelyi Közlöny június 23-ai számában közöltek szerint – mint említettük – a vásárhelyi 48-as Párt sürgőnyt küldött Kossuthhoz, tudakolva, hogy a „...kijelölést s tekintve megválasztását elfogadja-e?” Nem tudjuk, hogy ez a távirat Kossuthhoz megérkezett-e vagy sem, válasz rá mindenestre nem jött. Az azonban feltételezhető, hogy tudhatott a vásárhelyiek (vagy mások) elképzeléséről, tervéről. Hogy a hivatalos megbízólevél kilenc-tíz nap alatt nem érkezett meg Torinoba, az viszont nem zárható ki.

Levelének további részében Kossuth indokolja az elutasító döntését: „...átgondolt meggyőződése, hogy az 1865/7-diki országgyűlésen a körülmények által teljességgel nem indokolható engedékenységgel elfogadott közjogi kapitulatio hazánk elidegeníthetetlen államjogaival kiengesztelhetetlen ellentétben áll, következésképpen a kiegyezést („az 1867-diki közösügyes alkut”) – mivel azt politikátlannak, „veszélyterhes”-nek ítéli – „...a hazatérésre kapunak... el nem fogadhatom.” Mindeddig ez volt a meggyőződése, s az eltelt öt évben nem történt olyasmi, ami állásfoglalásának módosítására késztetné. Bármilyen nagyra becsüli is a „vigasztaló megemlékezést,” a bizalmat – írta udvariasan Kossuth –, de az „...országgyűlési képviselőtük el nem fogadhatom.” S nehogy a választók e döntése miatt hátrányt szenvedjenek, sietett értesíteni az elnököt, hogy az új képviselőválasztáshoz az intézkedéseket megtehessek. A válaszelevélben ígéret is olvasható. „Választóimnak – mihelyt megválasztásom

körülményei felől tájékozva leendek – köszönetemet külön nyílt levélben kifejezni kedves kötelességemnek ismerendem.” E levél megírása azonban, ahogy Kossuth Ferenc is megállapította, elmaradt. Az okot 1900-ban ő abban látta, hogy a mandátumot végül is nem kézbesítették.²¹

Kossuth Lajos hódmezővásárhelyi képviselővé választása a városról szóló monográfiában (1993.) nem kapott különösebb hangsúlyt. Magát a tényt, és az arra küldött Kossuth-levelet éppen csak megemlíti, akkor is csupán lábjegyzetben.²²

Mint láttuk, Kossuth a vásárhelyi választóinak udvarias levélben köszönte meg a bizalmat, de a képviselőiséget visszautasította. A tapintat csak a külvilágnak szólt, a tulajdonképpeni véleményét egy másik, Helfy Ignácnak írt leveléből ismerhetjük meg.²³ Kossuth Lajos világosan látta, hogy neve csupán ütőkártyaként szerepel bizonyos magyar politikusok kezében. Az úgynevezett 48-as Párt mindenképp hasznosítani akarta annak vonzerejét, ezért léptetik fel folyvást képviselőnek. Miként az Hódmezővásárhelyen történt, ahol meg is választották. Pedig hányszor megmondta, hogy nem lesz olyan magyar király alattvalója, aki egyúttal osztrák császár is. Ezt tudták idehaza, következésképp vásárhelyi megválasztása nem más, mint egyenesen az ő „morális legyilkoltatása.”

Kossuth Lajos köztudottan önérzetes ember volt. A hódmezővásárhelyi megválasztásának körülményei – már ahogy az információk hozzá eljuthattak – erről az oldaláról két vonatkozásban is érintették, sőt sértették. Példaként hozza fel, miszerint Franciaországban Louis Adolphe Tiers (1797–1877) köztársasági elnököt 20–30 helyen is megválasztották; őt viszont csak egyetlen helyen, ott is alig néhány szavazattöbbséggel (valójában a leadott szavazatok közel egyharmadával kapott többet, mint a második Kovács Ferenc). Az sem esett jól neki, hogy az előző választáson (1869) Szilágyi Virgil sokkal több szavazathoz jutott, mint most ő. Csak azt nem vette figyelembe a „turini remete,” hogy a függetlenségi újságírónak vásárhelyi kötődései is voltak: tanulmányait a helyi református nagytanodában végezte, 1846-tól pedig Csongrád megye aljegyzőjeként ügködött. (A kép teljességeért: 1848-ban ő volt a Kossuth Hírlapja vásárhelyi tudósítója.²⁴) Politikacsinaló faktorrá léphetett elő – legalábbis az ő szemében – a vásárhelyi szücsmester, törvényható bizottsági tag, Szametz András (1810–1899). A Kossuthot informálók szerint ő, a helyi 48-as függetlenségi párt elnöke kérkedett azzal, miszerint Hódmezővásárhelyen az lesz megválasztva, akit ő akar. „Tehát még azt a komisz többséget is nem a hazafiságnak, nem az elvhűségnek, nem a kegyeletos emlékezetnek, hanem Szametz uram pártfogásának köszönhetem!” – méltatlankodik a Helfy Ignácnak írt levelében. Kossuth megítélése szerint a 48-as Párt azért erőltette a megválasztását, hogy lemondása után könnyebben megkaparinthassák a kerületet, a mandátumot. Forma szerint is neheztel – írta Helfynek, mint a párt

egyik vezetőjének –, amiért „...Önök, kik a körülményeket ismerik, nevem előrángatásával menthetetlen játékot űztek! Ki adott önöknek arra jogot, hogy szerény nevemet ily piszok társaságba keverjék?”²⁵ Vas Zoltán, aki 1965-ben írt monográfiájában szinte szó szerint veszi át a Kossuth, illetve a Szekfű Gyula által írottakat, azzal zárja a kérdést, hogy a felkínált mandátum visszautasítása után „Haragjában (de a turini tűző nap elől is) megszökik a Mont Blanc hegyre botanizálni.”²⁶

Kevéssel az országgyűlési választás után, 1872 július-augusztusában egy vásárhelyi könyvkereskedő, a helyi szabadelvű lap, a Hód-Mező-Vásárhelyi levelezője, Csengeri Ferenc (1839–1874) hosszabb utazást tett Franciaországban (Nice), Olaszországban (Piemont, Lombardia) és Ausztriában (Tirol, Stájerország). Útja során érintette Torinot is, minden jel szerint azért, hogy találkozhasson Kossuthal. Azzal a férfiúval, „...kinek nézeteit ugyan jelenleg nem osztom – írta beszámolójában –, de kiért gyermekkoromban rajongtam, és kit csodálni és tisztelni soha meg nem szüntem.” A találkozáshoz felkészült, ugyanis magával vitte Kossuth–Dócsics Péternek írt – választlevelelnek a másolatát (Torinoból küldött tudósításában hosszan és pontosan idézett belőle). Kossuthal találkozni azért kívánt, hogy elmondja neki: a kiegyezés, a honi állapotok megítélésében „...csalódik, százszorosán, ezerszeresen csalódik.” A személyes találkozás végül is nem jött létre. Csengeri kerülgette Kossuth akkori lakhelyét, remélve, hogy „...valamely nyitott ablakon kinéz, mert arcképe után csak ráösmertem volna,” de nem mutatkozott senki. Pedig felettébb kíváncsi lett volna arra a szobára, ahol a vásárhelyi választási elnöknek küldött „kegyetlen sorokat” le tudta írni.²⁷ Bár Kossuth nem cselekszik helyesen – jegyzi meg, – amikor „...a nagyon is szerény kinézésű 'piazza madama Christiana' egyik sarokházának szobájából küldi hozzánk aggályt és nyugtalanságot keltő leveleit,” ez viszont senkit sem jogosít fel arra, hogy őt a „sárba lehúzza.” A Deák-párti lap helyreigazítása: ezt nem is ők teszik Kossuthal, hanem azok, akik „...az ő nagy nevével kufármódra, alacsony kereskedést űznek.” Csengeri szerint csak akkor marasztalhatnánk el Kossuthot, ha „nem meggyőződésből,” ha „tisztátlan mellékcélokból” küldené haza politikai észrevételeit. E kérdésben is élt a megszorítással a vásárhelyi lap szerkesztője: „...mi soha nem vonjuk kétségbe, de a nagy hazafi jóhiszeműsége semmivel sem teszi a hazára nézve jobba a dolgot.”²⁸

A választáson Kossuth Lajos mögött – mint láttuk – Kovács Ferenc és Teleszky István végzett. Többen szóvá tették, hogy hiba volt részükről „...a nagy száműzöttel szemben a vissza nem lépés.” Természetesen mindketten megbecsüléssel szóltak Kossuth Lajosról: „...ily nagy férfiú mellett megbukni nem tartja szégyennek” – nyilatkozta Kovács Ferenc. Teleszky István szerint „...azon 210 szavazatot, mely a kiszámíthatlan varázserővel bíró nagy név, Kossuth

Lajos nagy hazánkfia mellett (kaptam)... többre becsülöm.”²⁹ Mindketten arra hivatkoztak, hogy amikor programjukkal a nyilvánosság elé léptek, akkor még Kossuth képviselőjelöltségéről szó sem volt. Ez Teleszky István esetében (június 9.) igaz lehet, Kovács Ferencében már kevésbé (június 23.).

Kovács Ferenc mindenesetre szégyennek tartotta volna, ha Kossuthal szemben győz (a Vásárhelyi Közlöny megjegyzése: „...ha őszintén szól, fogadja üdvözlétünket”³⁰); Teleszky is kimondta, miszerint ha „...a nagy száműzött hazajövedésének esete beállana, az én parányiságom nemcsak ellenjelöltként nem fogna szerepelni,” hanem „tért engedne” Kossuthnak. E vonatkozásban „...az őt ajánló Vidacs János, Simonyi Ernő és Helfy Ignác” nem fog hátrább maradni.³¹

A negyvennyolcasok taktikájának fonákságát a balközép-párti Teleszky István is felismerte; meglátásának hangot is adott: ha neki – egy más párt jelöltjének – vissza kellett volna lépnie, „...akkor Kossuth Lajos nevének felhasználásával elfoglalható a kerületek jó része.”³² Miután Kossuth, visszatérése esetén is, csak egy mandátumot köthetne le, a többi maradna a 48-asoknak, Helfyék, Simonyiék, Vidácsék pártjának. Így lehetett kamatoztatni – Szekfű szavaival – a 48-as Párt számára Kossuth nevét.³³ S ez az, ami ellen ő, jó érzékkel, Torinoból tiltakozott. Abban a korban – jegyezte meg új Kossuth-könyve előszavában Kosáry Domokos –, amely azt hitte, hogy „igazi Kossuth-kultuszban él,” a függetlenségi politikusok „...nem maguk hódoltak Kossuth előtt... amint talán maguk is hitték, hanem saját céljukra használták fel politikai fegyverként az ő szavait, tetteit, emlékét” („már amennyit ismertek ezekből”). A jelek szerint valami hasonló történt Hódmezővásárhelyen 1872-ben. Lehetett e megállapítás ellen tiltakozni akkor is, és lehet ma is. De ne feledjük: a hagyományos Kossuth-kultusz és Kossuth-ábrázolás „ellentmondást nem tűrő, rajongó” politikai megnyilvánulás volt a publicisztikában, a vitatható értékű szakmai vitákban. Ott, ahol „...hiányzott a szakmai háttér, a komoly elemzés... a megfelelő gárda.”³⁴ Szeretnénk remélni, hogy ezen az állapoton azóta sikerült túljutni. Mindenesetre az elutasító Kossuth-levelet a Vásárhelyi Közlöny 1872. július 21-én tisztességesen, teljes terjedelmében közölte.

Kossuth Lajos elhatárolódásával a hódmezővásárhelyi kerület mandátuma betöltetlen maradt. Az új szavazást a választási bizottság 1872. október 21-re tűzte ki (miközben a törvényhozó testület már szeptember 1-jén megkezdte a munkáját). A pótválasztáson Kossuth egykori híve, az első népképviselői országgyűlés Heves megyei tagja, volt honvéd alszázados Németh Albert (1820–1887) nyert 604 szavazattal a 470 voksot szerzett Kovács Ferenc ellenében.³⁵ A vásárhelyi 48-asok számítása – ha ilyen Szametz András esetében egyáltalán volt – a jelek szerint bevált. Ami pedig a kormánypárt helyi erőit illeti: megmutatkozott az, amit a kortárs Garzó Imre foglalt szavakba: Deák Ferenc hívei csak „...ad hoc rendezett tüntetésekkel tettek kísérletet a zászló becsületének fenntartására, de

minden reménye nélkül a győzelemnek, amit nem is szolgáltak meg.”³⁶

Az 1872. évi választásokon – országos viszonylatban – sem a balközép, sem a „48-as Párt” nem jutott az általuk remélt eredmény birtokába. Az előbbi politikai csoportosulás a szerzett 116 mandátumával képtelen volt érdemben növelni a súlyát (jelentős lökés a fúzió felé); az utóbbi sem erősödött meg, a 38 mandátum éppencsak a parlamenti jelenlétet szilárdította meg.

A dualizmus korában Hódmezővásárhelyen megtartott országgyűlési választásokról szólva érdemes még egy sajátos jelenségről, taktikai elgondolásról szólni. Gyakorlat volt ebben a korban, hogy nevesebb politikusokat több választókerületben is indították. Mint láttuk, ezt egyrészt a mandátum, másrészt a kerület biztosítása érdekében tették. Ha ugyanis több helyen választottak meg egy politikust, akkor ő dönthette el, melyik kerületet tartja meg. Az így másutt megürült kerületben tartandó időközi vagy pótválasztásra az érintett politikai párt még jobban fel tud készülni.³⁷ Hódmezővásárhelyen mindkét felet, a függetlenségeket és a szabadelvűeket egyaránt megkísértette ez a fajta politikai elképzelés: valami országos tekintélyt, mint képviselőjelöltet igyekezzenek aduként kijátszani. 1872-ben a 48-as függetlenségek Kossuth Lajost, három év múlva, 1875-ben a szabadelvűek Jókai Mórt (1827–1904) „indították” zászlajuk alatt. Az utóbbira csupán egy megjegyzés erejéig térünk ki.

Az újonnan fuzionált politikai formáció, a Szabadelvű Párt a kiegyezés utáni harmadik parlamenti ciklusban jelölte képviselőnek Vásárhelyen Jókai Mórt, akinek „...ebben az időben tetőpontot ért országos népszerűsége.”³⁸ 1875. június 15-én az író személyesen is tiszteletét tette a városban, kortesbeszédet is tartott.³⁹ Népszerűségének köszönhetően ellenjelöltet nem is léptettek fel, s „...lelkesebben szavaztak reá számosan a Kossuth-kultusz legelszántabb hívei közül” – emlékezett az eseményre Garzó Imre. Alig negyedszázad telt el azóta, hogy a fiatal Jókai – éppen a toborzóúton járó Kossuth kíséretében – megfordult Hódmezővásárhelyen. Az 1848 októbere óta eltelt idő talán nem olyan nagy, hogy eltűnt vagy halványult volna a derék függetlenségek, 48-asok, vagy az azóta Deák-Tisza-pártiakká lett városatyák emlékezetében. A szavazást annak rendje és módja szerint Jókai Mór meg is nyerte – két másik mandátum mellett. Mivel Jókai választása a budapesti képviselőségének kedvezett, vásárhelyi hívei, akárcsak 1872-ben Kossuthal a másik oldalon, hoppon maradtak. Jókai döntése – Garzó Imre szerint – Hódmezővásárhelyen „...nagy elkedvetlenedést és visszatetszést szült.” A remélt sikerből keserű kudarc lett; egyhamar nem is tudott a Szabadelvű Párt többségre szert tenni.⁴⁰ A megismételt választásból, 1872-től eltérően, a másik fél, a függetlenségek kerültek ki győztesen.

Varsányi Péter István

Jegyzetek

¹ Vö. Bródy Sándor: Az Ujság, 1909.; Ady Endre levele Gonda Józsefnek, a vásárhelyi Jövendő szerkesztőjének; Mikszáth Kálmán: A demokrácia legendája és más elbeszélések. (Bp., 2001.)

² Név szerint: Kárász Benjámin, Török Bálint, Kovács Ferenc és Szabó Mihály. 1848–49-ben főispán, országgyűlési képviselő, alszolgabíró és polgármester.

³ Garzó Imre: Életem és abból merített gondolatok. (Magvető Kiadó, Bp. 1978. 183–184. pp.)

⁴ A képviselőház 1873. február 3-án fogadta el a Hódmezővásárhelyi törvényhatósági jogú várossá nyilvánító törvényjavaslatot (1873:XI. törvénycikk). A város díszkivilágítással („közörömmel”) fogadta helyzetének megváltozását, csupán a Deák-párthoz közel állók fanyalogtak. Garzó szerint a törvényhatósági jog megszerzésével a megye, különösen Szentes értelmisége nyert, mivel – Vásárhely kiválásával – minden tisztai állást onnan töltöttek be. Az új megyeháza is ott épült fel. Gaál Endre: Politikai és társadalmi küzdelmek. In: Hódmezővásárhely története II/1. Főszerkesztő: Szabó Ferenc. (Hódmezővásárhely, 1993. 279. p.); Garzó I.: i.m. 198–199. pp.

⁵ Garzó I.: i.m. 187. p.

⁶ U.a. 196. p.

⁷ Magyarország története 6/2. Szerkesztő: Katus László. (Akadémiai Kiadó, Bp. 1979. 857–858. pp.)

⁸ Boros Zsuzsanna–Szabó Dániel: Parlamentizmus Magyarországon (1867–1944). (Korona K., Bp. 1999. 132. p.)

⁹ Csongrád Megyei Levéltár Hódmezővásárhelyi Fiókleveletára. A továbbiakban: CSML (HL) Hódmezővásárhely város Központi Választmányának iratai IV.B. 1403. b.l. 52/1872. jegyzőkönyvi szám; a hivatkozott törvény: „A jelen törvény rendeleteinek végrehajtására... a belügyek miniszterével közvetlen érintkezésbe

lépendő középponti választmány választatik oly módon, hogy abban a megyének külön választó kerületei mind képviselve legyenek...”. Az 1847/8-dik évi országgyűlési törvénycikkek. (Pest, Eggenberger J. és fia könyvtárusoknál, 1848. 18. p.)

¹⁰ Boros Zs.–Szabó D.: i.m. 138. p.

¹¹ Az 1847/8-dik évi... 15. p.

¹² CSML (HL) IV.B. 1403. b.l. 2. és 52. jkv. sz. (1872. október 25.).

¹³ 1874–97 között lesz majd országgyűlési képviselő; ő készítette el a polgári törvénykönyv öröklési jogi részét. 1887–1893 között államtitkár; fia, Teleszky János 1912–1917 között pénzügyminiszter.

¹⁴ Vásárhelyi Közlöny, 1872. június 30.

¹⁵ U.a. 1872. június 16.

¹⁶ Vas Zoltán: Kossuth Lajos élete. (Magvető K., Bp. 1965. II. 586. p.)

¹⁷ Vásárhelyi Közlöny, 1872. július 7.

¹⁸ Uo.

¹⁹ CSML (HL) IV:B. 1403. b.l. 18. jkv. sz. (1872. július 1.); „Kossuth Lajos a képviselőnk!” Hód-Mező-Vásárhely, 1872. július 7.; „Követválasztás július 1-ső napján” Vásárhelyi Közlöny, 1872. július 7.

²⁰ Kossuth L. iratai VIII. 426.; A levelet közölték: „Kossuth Lajos levele” Hód-Mező-Vásárhely, 1872. július 21.; „Kossuth Lajos levele a hód-mező-vásárhelyiekhez” Vásárhelyi Közlöny, 1872. július 21.; „1872-ben Vásárhely képviselővé választotta Kossuth Lajost. Közzöljük Kossuth levelét, amelyben nem fogadta el a mandátumot” Független Újság, 1948. április 22.

²¹ Uo. – a kiemelés tőlem – V.P.I.

²² Gaál Endre: Politikai és társadalmi küzdelmek. In: Hódmezővásárhely története II/1. A polgári forradalomtól az őszirózsás forradalomig 1848–1918. (Hódmezővásárhely, 1993. 277. p.)

- ²³ Szekfű Gyula: Az öreg Kossuth 1867–1894. In: Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára. (Akadémiai K., Bp. 1952. II. 394. p.)
- ²⁴ Varsányi Péter István: A város lakói a polgári forradalom és a szabadságharc idején. In: Hódmezővásárhely története II/1. 20. p.
- ²⁵ Szekfű Gy.: i.m. II. 394. p.
- ²⁶ Vas Z.: i.m. II. 586. p.
- ²⁷ Hód-Mező-Vásárhely, 1872. augusztus 18. Érdekesen jellemzi levélírónk a Kossuth–Deák közti különbséget. Vannak nők, akiknek szépsége, szellemdús külseje egy megtestesült, földre szállt angyalt láttat velünk. Mégis nyugtalansággal gondolunk egy esetleges házasságra. Ugyanakkor olyan nő is létezik, akinek minden gondolata, minden igyekezete oda irányul, hogy boldogítson bennünket. A kétfajta nő közötti eltérést véli felfedezni Kossuth és Deák között.
- ²⁸ U.o.

- ²⁹ Vásárhelyi Közlöny, 1872. július 14.
- ³⁰ U.a. július 1.
- ³¹ U.a. július 14.
- ³² U.o.
- ³³ Szekfű Gy.: i.m. 394.
- ³⁴ Kosáry Domokos: Kossuth Lajos a reformkorban. (Osiris Kiadó, Bp. 2002. 17–18. pp.)
- ³⁵ CSML (HL) IV.B. 1403. b.l. 1872.; Vásárhelyi Közlöny, 1872. október 27.; Gaál E.: i.m. 277–278. pp. Hódmezővásárhely törvényhatósági jogú város történeti almanachja 1873–1950. Hmv. 2003. 42–43. pp.
- ³⁶ Garzó I.: i.m. 188. p.
- ³⁷ Boros Zs.–Szabó D.: i.m. 134. p.
- ³⁸ Garzó I.: i.m. 195. p.
- ³⁹ Gaál E.: i.m. 285–286. pp.
- ⁴⁰ Garzó I.: i.m. 195. p.

A./ A MÉDIATÖRVÉNY KELETKEZÉSÉNEK FORRÁSVIDÉKEI

AA./ A MÉDIASZABÁLYOZÁS KEZDETEI

Az 1980-as évek végén a békés rendszerváltoztatás folyamatában a nyilvánosság intézményeinek tárgyalásos átalakítása nehézségekbe ütközött.¹ Az *Ellenzéki Kerekasztal* küldöttségének tagjai az MSZMP delegációjával hosszas, de végül is sikertelen megbeszéléseket folytattak a hazai médiastuktúra demokratikus átalakításáról.² Már pusztán az állami televízió felügyelőbizottságának választások előtti felállítása is jelezte a kompromisszum aktuálisan szűkre szabott kereteit.³ A frontvonalak hónapokra megmerevedtek, és csak remélni lehetett, hogy a közelgő, és hamarosan bekövetkező többpárti demokrácia jogállami feltételrendszere a nyilvánosság teljes intézményhálózatára is jótékony hatással lesz majd.

Erre mindenképpen szükség is volt. A médiaviszonyok – és nem csupán az elektronikus műsorszolgáltatás – kusza, szövevényes, és ellentmondásokkal terhes állapota valóban szakszerű „orvosi” beavatkozást sürgetett.

A hosszú idő óta első szabad választásokat követően a véleménynyilvánítás intézményrendszerével kapcsolatos kérdések, és velük együtt a spontán folyamatok kérdőjeleinek ügye, azonnal az új országgyűlés alakuló ülészakájának napirendjére került.⁴

A bemutatkozó új kormány nevében – az annak kormányzati elképzeléseit ismertető – *Antal József*, kijelölt miniszterelnök „a sajtó és a kultúra teljeskörű szabadságának” híveként a nyilvánosság reformjáról szólva a megvalósítandó tömegkommunikációs program egyes elemeit részletezte.⁵ A leendő kormányfő jó szándékú, de mégis csak evidencia-szerű, tétellel⁶ nem azt tanúsították, hogy az új hatalom birtokában lett volna valamiféle átfogó médiareform-tervnek. Ám a pártatlanságra törekvő kortársi megfigyelőben, a kor dokumentumait kutatva, okkal erősödhet meg az a meggyőződés, hogy ezzel a magát – többek között a

Révész T. Mihály:

A duális médiarendszer jogi megalapozása Magyarországon

„centrumerők” kormányának tituláló kabinet nem volt egyedül.

A nyilvánosság struktúrájának átformálására ugyanis az ellenzék fő erejének, a Szabad Demokraták Szövetségének is inkább jelszavas, semmint részletes ideái voltak. Abban azonban kétségkívül túlléptek az Antall József által – e körben – érintett gondolatokon, hogy a „társadalmi nyilvánosság kielégítő” működése érdekében „új tájékoztatási törvény meghozatalát” sürgették, és külön is kitértek e lehetséges sarkalatos jogforrás általuk „megálmodott” lényeges tartalmára.⁷ A koncepcionális elemeket is tartalmazó, a koalíció elképzeléseinél átfogóbb, plánum meglétében azután egyenesen meglepőnek tűnhet, hogy *Haraszti Miklós*, a nagyobbik liberális párt képviselője két hónap múltán e terület legsürgősebb szabályozási tennivalójaként csupán egy rész – bár kétségkívül fontos – kérdés, a pártatlan tájékoztatás feltételeinek megteremtését, és a pártállamtól megörökölt intézmények vezetőinek ideiglenes kinevezési rendjét jelölte meg.⁸ A kiegyensúlyozott tájékoztatás posztulátumát először zászlajára tűző kezdeményezés azonban nem aratott sikert, és a nyomában kibontakozott, sokszor fojtottan éles, parlamenti polémia maga is előre vetítette, hogy az új demokratikus Magyarország politika elitje a média világának szabályozásával igencsak nehezen fog megküzdeni.⁹ A következő hónapok mélyülő médiaválsága, majd a kiteljesedő médiaháborús pszichózis¹⁰ még tovább magasították – ha ez egyáltalán még lehetséges volt – a konszenzuskényszerre apelláló jogalkotási próbálkozások elé tornyosuló akadályokat.

AB./ AZ ELSŐ MÉDIATÖRVÉNY JAVASLAT AZ ORSZÁGGYÜLÉS ELŐTT

Az elektronikus sajtó rendszerének jogállami elveket honoráló intézményesítés átalakítása, az európai média modellekre is figyelemmel levő szabályozás megalkotása hosszabb előkészületeket igényelt. A kormánypártok és az opposíció médiaszakértői – okulva 1990 nyarának tanulságaiból – hat-párti egyeztetésekbe kezdtek a rádiózás és televíziózás norma-együttesének kimódolására. A tárgyalások több mint tíz hónapot vettek igénybe, és az intenzív egyeztetések során keletkezett féltucatnyi változatot a szakmai szervezetek is véleményezhették, míg végül a köztársaság kormánya 1992 áprilisában, az igazságügyi miniszter előterjesztésében, a terjedelmesre sikeredett javaslatot jóváhagyólag az Országgyűlés elé nem terjesztette. Ám távolról sem állítható, hogy a hosszára nyúlt kompromisszum-keresés végül valóban kielégtető produktumot eredményezett volna.¹¹

A tervezet kellően ki nem vitatott volta, és a lényeges tartalmi kérdésekben kirajzolódó – diametrálisan ellentétes – álláspontok meglehetősen hamar, már 1992 májusában megmutatkoztak, amikor is az Országgyűlés plénuma azt munkába vette.¹² A többször is megnyitott általános vita, a közbeiktatott szakértői és pártpolitikai egyeztetések, majd a részletes tárgyalás sem segítette az ellentétek feloldását.¹³

Az antagonisztikus nézetkülönbségek a javaslat valamennyi főbb intézkedését elkísérték. A parlament főbb erői, konzervatívok és liberálisok mindössze az állami műsorszolgáltatók közszolgáltatási tételében, monopóliumhelyzetük felszámolásában, a kereskedelmi rádiózás és televíziózás hasznosságában, és az Európai Unió mediaszabályai harmonizálásában értettek egyet. Ám a törvényalkotás ördöge megint egyszer a részletekben bújta meg. A kormánykoalíció és pártjai, valamint ellenzékük nem jutott egyetértésre a közszolgáltatási tájékoztatási eszközök vezetői kinevezésének módozataiban, az e szervek működését ellenőrző felügyelő bizottságok és kuratóriumok jogkörében, de számottevő különbségek maradtak a médiahatóság, – akkori tervezett nevén, – a Rádió és Televízió Hivatal struktúrájának, és különösen elnöke kinevezésének szabályozásában is.¹⁴

Az ellentétes felfogások a javaslat parlamenti tárgyalásának végső szakaszában sem közeledtek egymáshoz, így azután az elnöklő *Szűrös Mátyás* a hosszára nyúlt ülésnap éjszakáján azt állapíthatta meg, hogy „az Országgyűlés igen szavazat nélkül, 122 ellenszavazattal, 170 tartózkodás mellett a törvényjavaslatot nem fogadta el.”¹⁵

AC./ A MÉDIATÖRVÉNY MEGSZÜLETÉSE

1./ A Horn-kormány média-elképzelései

A második szabad választások 1994-ben az ellenzék földcsuszamlásszerű győzelmét hozta. Az új hatalom meghatározó ereje a legnagyobb parlamenti frakcióval,

és ott abszolút többséggel rendelkező Magyar Szocialista Párt lett, amely a Szabad Demokraták Szövetségével koalícióra lépve néhány határozott – bár a korábbi kormányok médiapolitikájára emlékeztető – lépést tett a médiaháború okozta sebek begyógyítására.¹⁶

A gyakorlati – és utóbb még a liberális médiaértelmiség bírálata is kiváltó – intézkedéseket¹⁷ követően a hivatalba lépő kormány programjában elkötelezte magát a demokratikus jogállam megszilárdítása, a jogrend továbbfejlesztése, és a „legszelebbebb szabadságjogok” biztosítása mellett.¹⁸ A kormányprogram elődjénél sokkalta bőbeszédűbben részletezte az új kabinet médiapolitikai elképzeléseit. Tette ezt azzal, hogy az audiovizuális területen elhatározott hat külön nevesített programpontra túl a dokumentum részletesen felvázolta a minél hamarabb megalkotandó médiatörvény sarkalatosnak ítélt koncepcionális elemeit is.

A terület jogi szabályozása tartalmi komponenseinek rögzítésével egy időben – bizonyíthatóan a leköszönt kormány utolsó hónapjaiban történt médiaháborús események kiküszöbölése érdekében – a kabinet kilátásba helyezte az 1974-es MT határozat hatályon kívül helyezését, és azt, hogy „a költségvetési törvény módosításával egyidejűleg kezdeményezi az MR és az MTV önálló költségvetési fejezetként való működését.”¹⁹

A liberális médiapolitika kiindulópontjaként a Horn-kormány – némileg vitatható súlypontozással – szögezte le: „A lapok, rádiók és televíziók versengése a sajtószabadság legfőbb garanciája.”²⁰ E markánsan lakonikus szentenciát részben magyarázva, részben kibontva a program hozzáfűzte, hogy „a legfontosabb és legsürgősebb feladat a szabad rádiózás és televíziózás törvényes feltételeinek megteremtése.”²¹ Az ambíciózus cél elérésére azután a kormány egy törvényelőkészítő bizottság felállítását helyezte kilátásba, azzal, hogy az „a parlamenti pártokkal és a szakmai szervezetekkel folyamatosan egyeztetve az 1994. évi őszi ülésszakra elkészíti és az ellenzék vagy annak egy része támogatásával a parlament elé terjeszti a szabad rádiózásról és televíziózásról szóló törvényjavaslatot.”²²

A fenti elvi kinyilatkoztatást, majd szervezeti, és kodifikáció-módszertani elhatározást követően, a kabinet nem hagyott kétséget aziránt, hogy médiapolitikájának homlokterében a duális, vagy még inkább „triális” magyar mediarendszer megteremtésének szándéka áll,²³ amelyet – az általa racionálisnak tekintett szervezeti megoldásokon túl – a monopóliummentes piaci verseny igazgat majd. A rögzült, jószerivel évtizedek óta meglévő mediaviszonyoknak hadat üzenő program²⁴ feladatul tűzte ki továbbá az új „információs- és véleménymonopóliumok kialakulásának” megakadályozását „egységes monopóliumellenes szabályokkal a külföldi tőke részesedésének külön korlátozása nélkül.”²⁵

A dokumentum a továbbiakban külön szolt a később megalkotandó törvény egyik alapintézményéről, egy „szakértőkből álló, független testület létrehozásáról,”

amelyet mindenek előtt a médiaprivatizáció feladatának teljesítésére szántak, és amelyet potenciálisan a valójában létre sem jött Nemzeti Frekvencia Tanács hatáskörével is felruháztak volna.²⁶

A médiairányítás átfogó struktúrája, és a műsorszolgáltatás országos rendszere azonban még nem rajzolódott ki teljes határozottsággal a kormányprogramból. A hatalom új birtokosai ugyanis elképzelhetőnek tartották, hogy a – terveik szerint egységes felügyelettel rendelkező – közszolgálati szervezeteket ne hozzák a médiahatósággal szubordinációba.²⁷ Megengedőre, mondhatni elasztikusra sikeredett a közszolgálati szervezetek vezetőinek „kinevezéséről” szóló tétel is, amelyből azonban arra lehetett következtetni, hogy az 1990-es „kinevezési” törvény rendelkezéseit az új szabályozás vonatkozó passzusaival kívánták felváltani.²⁸

A program azonban a közszolgálati szféra szabályozási peremfeltételeit fejtegetve nem állt meg az itt funkcionáló szervezetek vezetési problémáinál, hanem utalt arra is – ködös, de sokat sejtető szövegkörnyezetben – hogy az új kormány miként képzei el ezek jövőjét és financiai háttérét.²⁹ Eszerint a koalíció a korábbinál „kisebb, de mértékadóan működő” közzsugárzó és köztelevízióra gondolt, melyeknek jogállását rendezni óhajtotta oly módon, hogy azok politikai alkutól leginkább független – szponzorálás nélküli – pénzügyi támogatással bírjanak.³⁰ A dokumentum gazdasági és információtechnológiai jellegű elképzelései azonban túllépték a közzsugárzó határait. Az elhatározott törvény tartalmi kérdéseiként tekintettek ugyanis a magyar audiovizuális kultúra támogatásának szükségességére, és az ezzel összefüggő szabályok megalkotásának feladataira, valamint arra, hogy intézkedjenek „a verseny és a szabad hozzáférhetőség érdekében az új kommunikációs eszközök kialakításának a sokféle módon való segítségéről.”³¹

2./ A szabad rádiózásról és televíziózásról szóló törvényjavaslat előkészítésének tervezett menete, a tartalmi kérdések meghatározása

Az új kormány parlamenti esküvétele körüli napokban lázas gyorsasággal kezdődtek meg az előkészületek a médiarendszer átalakítását magára vállaló törvény megalkotására. Július 21-én sor került a kodifikációs bizottság felállítására,³² augusztus 1-jén „a politikai-szakmai egyeztetés résztvevői” – kezükben a kodifikációs grémium „előzetes koncepcionális kérdéseivel – már konzultációt”³³ tarthattak. A felfokozott tempót jól érzékeltette, hogy a koncepcionális kérdések tisztázására a két tárca egy hetet, míg a törvényjavaslat első változatának pennázására további két hetet kontemplált, úgy hogy a szöveg egyeztetése, a „korrekciók átvezetése” után szeptember 5-e és 15-e között már a tárcaközi egyeztetés is lebonyolódhatott. Az intenzív munka prognosztizált eredményeként a folyamat szervezői azt remélték, hogy szeptember 29-én a kormány tagjai ismerkedhetnek meg a véglegesnek szánt tervvel.

Az ambiciózus ütemezést realitássá azonban a szabályozási tartalom koncepcionális kereteinek, és a kodifikáció gerincének meghatározása tette. A neves elméleti és gyakorlati szakemberekből rekrutálódott jogszabály előkészítő grémium ugyanis már augusztus elejére – vélhetően alig két hét alatt – tisztázta azokat a kérdéseket, amelyeknek részint elméleti, részint politikai megválaszolása a sikeres jogalkotási folyamat sine qua non-ja lehetett.³⁴

A dilemmák, amelyek a „média” kodifikációs bizottságot foglalkoztatták a leendő törvény szabályozási területének akció rádiuszától egészen a majdani normarendszer fogalmi apparátusa meghatározásáig terjedt. A bizottság így mindenek előtt – rögzítve a törvény célját³⁵ – a „szabályozási tárgy”-ról szólván leszögezte, hogy a magyar demokrácia e fontos jogszabályának mindenek előtt „a közszolgálati rádió, televízió és hírgyűjtés felügyeletét, a kereskedelmi rádió és televízió engedélyezésének rendjét”³⁶ kell definiálnia.

A frekvenciagazdálkodásra is kiterjedő normaalkotási igénynek szabad folyást engedő álláspontján túl³⁷ a grémium – érzékelhető és határozott politikai akarat megléte mellett – nem zárkózott el a sajtótörvény esetleges radikális módosításától, illetve új sajtótörvény alkotásától sem, hozzátéve azonban, hogy az 1986. évi II. törvény helyi műsorszolgáltatással foglalkozó passzusai – a már megszerzett jogok sérelme nélkül, vagyis a kiadott stúdióengedélyek változatlan érvényessége mellett³⁸ – hatályon kívül helyezendők.³⁹

A kialakítandó médiastruktúra régi-új szereplőinek további legitimitása mellett, a tudós társaság figyelmet fordított az Európai Unió harmonizálására váró audiovizuális anyagra is. E körben rögzítette, hogy a megkívánható kompatibilitási szempontokra figyelemmel az Unió „direktívájában meghatározott reklámkorlátozások és műsorszolgáltatási arányok” irányadóak lehetnek.⁴⁰

A munkaanyag továbbiakban megfogalmazott kérdései a modern, és esztendőik óta megteremtendő médiarendszer lényeges kritériumait feszegetve a közszolgálati lehetséges fogalmát járták körül példás körültekintéssel.⁴¹ A bizottság arra az – egyébként Európában hosszan, élesen, és mindmáig – vitatott álláspont-ra helyezkedett, hogy „a közszolgálati” elsősorban műsorokra értelmezendő, bár az állam egy közszolgálati alapellátás biztosítására és/vagy kultúrpolitikai-támogatási okokból fenntarthat saját „tulajdonú” (köztulajdonban levő) médiát,⁴² ha ezt az államháztartás egyébként megengedi.⁴³

A koncepció egyébként az akkor létező médiarendszer teljes közszolgálati szegmensének újra gondolását sugallva abból indult ki, hogy Magyarországon az ilyen státuszú műsorszolgáltatók létezését az Alkotmány szövegéből lehet levezetni. Ám azt a kérdést, hogy „vajon ez a közszolgálati rádió, televízió csak az MR illetve az MTV lehet, vagy alkotmány előírása különböző rádiók, illetve televíziók által megvalósított közszolgálati rádiózásból, illetve televíziózásból álló rendszert jelent, amelynek elemei különböző közszolgálati

műsorok és programok,” az a kodifikáció későbbi szakaszában – és vélhetően a megfogalmazók szerint a politika által megválasztottan – oldható meg.⁴⁴

A munkaanyag összeállítói az iménti – a médiarendszer egészét alapjaiban érintő – dilemma eldöntéséhez az Alkotmánybíróság, többször általuk is hivatkozott 37/1992-es határozatát hívták segítségül.⁴⁵ Ebből kiindulva a bizottság szerint a megalkotandó törvénynek a sokszereplős versenyelvű tájékoztatási rendszert kell szolgáltatnia, és ezzel egy időben „nem szabad megengedni egy olyan helyzet kialakulását, amelyben⁴⁶ piac hiányában a kiegyensúlyozott tájékoztatás nem valósul meg.”

A plurális médiarendszer kiépítését azonban nem csupán a lakosság elégséges, és kiegyensúlyozottan bőséges, információhoz juttatásának kötelme indokolta. A törvénynek ezért – a koncipiáló grémium álláspontja szerint – a polgárokat érintő, vagy foglalkoztató kérdésekben segítenie kell a vélemények, nézetek, nem utolsósorban a kulturális értékek sokszínű piacra jutását.⁴⁷

A nemzeti kisebbségek médiakínálati lehetőségeinek kérdésében,⁴⁸ ezek fokozása érdekében a bizottság pozitív diszkriminációt sürgetett „közvetlenül az érintetteknek juttatott célhoz kötött támogatással, a nemzetiségi műsorok szolgáltatására – ha erre az adott vételkörzetben igazolt igény van – pályázati preferenciákkal, műsorhoz és műsoridőhöz törvényileg garantált hozzájutási joggal és – csak részben – közszolgálati jellegű adásokkal az állami médiában...”⁴⁹

A közszolgálati rendszer erőteljes reformjára, ha ugyan nem gyökeres átalakítására animáló irat – amely az elvi kérdések boncolgatása után az általános fogalmak katalógusát, és definíció kísérleteit adta – meglepően kevés figyelmet fordított a határokon túl élő magyarság jövőbeli média kiszolgálására. E körben csak lakonikus kérdéssel ajándékozta meg a politikai döntéshozókat, anélkül, hogy – eltérően a közszolgálati szféra többi neuralgikus vitapontjától – valamiféle megoldási javaslattal szolgált volna.⁵⁰

3./ A szocialista-liberális kormány első média-törvénytervezete, fogadtatása és tervezett főbb intézkedései

A megalkotásra váró médiatörvény koncepcionális kereteinek, vázának bizottsági körbehátárolása, rögzítése jó alapot szolgáltatott a politikai-szakmai egyeztetéshez.⁵¹ A több menetben lebonyolódó megbeszélések alkalmat adhattak a szakmai, és az oly fontos politikai álláspontok tisztázására. E megbeszélésekkel párhuzamosan folyt a szövegezés nehéz, nagy gyakorlatot és szakmai tapasztalatot igénylő munkája. E munkamódszernek köszönhetően, 1994. augusztus 23-ára, ki is került a kodifikátorok műhelyéből a rádiózásról és televíziózásról megfogalmazott, nullával jelölt, és 173 paragrafusból álló verziója, mely jelentőségével magyarázhatóan, nyilvánossá válása pillanatától politikai és sajtónyilatkozatok sokaságát gen-

erálta. A tartózkodást, vagy éppen heves kritikát megfogalmazó ellenzéki megnyilvánulásokat a szocialisták egyes köreinek fenntartásai színezték.⁵² A javaslat egyenetlen fogadtatását azonban a szabályozásra váró terület politikailag kényes voltán túl, elfogadásának és alkalmazásának várható gazdasági konzekvenciái is magyarázták.

A kormányváltás után egy bő hónappal tető alá hozott tervezet nyolc fejezetben, és 173 paragrafusban rögzítette az elektronikus sajtó világának alkotmányául szánt sarkalatos jogforrást, amelyre már épp öt esztendeje várt a magyar közvélemény. Az értelmező rendelkezéseket sorjázó első fejezetet, a műsorszolgáltatás alapelveit és általános szabályait tisztázó passzusok követték. A médiarendszer szabályozó hatóságának szervezetét, az Országgyűlés Rádió – Televízió Testületét, illetve annak hatás- és feladatkörét a harmadik fejezet regulái járták körül, míg a mecenatúra szabályait a negyedik fejezet fogalmazta meg.

A kialakítandó, új duálisra – vagy még inkább triálisra – tervezett médiarendszer szabályait a javaslat ötödik fejezete foglalta magába, rendezve a közszolgálati szféra kereteit, valamint a non-profit műsorszolgáltatás rendező elveit. A hatodik fejezet a kereskedelmi rádiózás és televíziózás kialakítására vonatkozó szabályokat, és e tevékenység legfontosabb kereteit összegezte, míg a monopólium elleni intézkedéseket a hetedik fejezet sorjázta.⁵³

A magyar médiarendszer mind máig egyetlen médiatörvényének genezisést láttató – elsősorban terjedelmi korlátok okán – vázlatos összefoglalás természetesen nem vállalkozhat az 1996. évi I. törvényhez vezető valamennyi tervezet beható és részletes elemzésére,⁵⁴ mint ahogy nem terhelhetjük az olvasót az 1994. augusztusi „O verzió” valamennyi szabályának analízisével sem. Ehelyütt csupán a javaslat leglényesebb, vagy legvitatottabb, illetve az egész jogalkotási folyamatot leginkább előre vivő intézményeit vesszük górcső alá.

A korábbi ígéreteknel sokkalta terjedelmesebb⁵⁵ plánum intézkedései egyszerre több – párhuzamos, de eltérő karakterű – elképzelés megvalósítását célozták. A javaslat megfogalmazói nem kevesebbet vettek tervbe a reményekre jogosító textus formulázásakor, mint a nyilvánosság jogállami indíttatású rendszerváltásának levezénylését, a piaci logikát is követő több szegmensű médiapiac kialakítását, és az akkor már évek óta dúló médiaháborús állapotok megszüntetését. Tették ezt a választások után változatlanul meglévő, és mind máig nem csökkenő, kölcsönös politikai bizalmatlanság légkörében, amidőn a szabályozás kereteit és nem kevésbé lehetőségeit a gazdasági, és az akkori ismeretek szerinti, technikai korlátok szabták túlon túl szűkre. A jogállami szabályozás koordinátáit az alkotmány hatályos rendelkezései mellett az Alkotmánybíróság határozatai rögzítették, megkövetelve a műsorszolgáltatás függetlenségét, tárgyilagosságát, rögzítve a közszolgálati rádiók és televíziók felügyeletének technológiáját, ezek finanszírozásának

mikéntjét, és a tájékoztatási monopóliumok felszámolásának kötelmét, feltételezve a kereskedelmi, profit érdekeltségű „műsorszórás” intézményesítését. Az angolszász alkotmányos működési alapelvek egyik legfontosabbika, a fékek és ellensúlyok médiarendszerbeli installálása, vagy legalábbis ennek kísérlete az egész javaslaton végigkövethető. A mai médiairányítási struktúrára emlékeztető szervezeti megoldásokat bizonyos e törekvések magyarázzák.

A tervezet – a kiérlelt, és a korábbi munkálatokon nyugvó „értelmező rendelkezések”-en túl – már első megfogalmazásában nagy figyelmet szentelt a médiavilág működése kívánatos rendezőelveinek, és „a műsorszolgáltatás alapelvei és általános szabályai” címszó alatt foglalta csokorba a magyarországi rádiók és televíziók mindennapos életének kereteit megszabó rendelkezéseket. A későbbi változatoknál lényegre törőbben definiálta az elektronikus sajtó szabadságát, és e szabadság törvényes korlátait.⁵⁶ A szabadság „nagy körének” meghatározását a műsorfolyamtól – demokratikus viszonyok között – elvárható követelmények rögzítése követte. A leginkább hangsúlyozott műsorkészítői kötelelem a semlegesség tételezésével volt egyenlő.⁵⁷

A szabályozás átláthatóságára, a médiairányítási szervezetrendszer egyszerűsítésére, törekvő kodifikációs folyamat spiritus rectorai, a javaslat szövegezői – ezen érzékelhető szándékuk ellenére – a tervezet egész rendszerét végigkísérő szabály-együttest szántak a különböző bizottságok és testületek működésének, hatáskörük meghatározásának. Az elfogadott törvény-szöveg ORTT-jét itt még, az Országgyűlés egyik saját szerveként nevesítették, annak később Panasz-bizottságként aposztrofált intézménye helyén ekkor a Kiegyensúlyozott Tájékoztatás Panaszbizottságát üdvözölhették a szöveg olvasói és kritikusai. A közszolgálati műsorszolgáltatás manapság pedig oly sokat bíralt szerveinek, a három kuratóriumnak szerepét ez idő tájt csupán egy, úgynevezett Felügyelő Bizottság töltötte be, ugyanakkor a közmédiák programjainak tartalmi ellenőrzésére, a közszolgálati kritériumrendszer biztosítására az előbbiektől megkülönböztetett hatáskörrel létrehozni javallották a „Közszolgálat Társadalmi Ellenőrző Tanácsa elnevezésű grémiumot. Mindezek persze nem voltak aggály nélküli megoldások. A törvénytervezet elfogadásához – legalábbis a kormányprogramban megfogalmazottak szerinti feltételként – remélt ellenzéki támogatás megszerzése egyáltalán nem tűnt egyszerűnek. A megrajzolt, de még inkább szándékolt, egyszerűbb irányítási rendszer ugyanis a műsorszolgáltatás egészének struktúrájában számos vitatható, és később valóban bíralt pontot hagyott maga után. A javaslat ugyanis – a költségkímélés, és vélhetően a transzparencia kívánalmának engedelmessé – az addig önállóan működő három közszolgálati műsorszolgáltató⁵⁸ összevonását feltételezte. Ez nem csupán a Duna Televíziót működtető Hungária

Közalapítvány miatti ellenzéki aggodalmakat vont maga után, de a koalíción belül is számosan voltak olyan politikusok, akiket a két nagy szolgáltató, a Magyar Rádió és a Magyar Televízió különállása mellett érvelők győztek meg.

A megálmodott új médiarendszer szerkezetének strukturális kérdőjeleit csak tovább erősítette közműsor-szolgáltatók egyszemélyes részvénytársasági formában rögzített státusza,⁵⁹ s különösen ezek menedzsmentjére, választásukra, és visszahívásukra megfogalmazott szabály-együttes.⁶⁰ Hasonlóképpen érzékelhető hullámveréseket váltott ki a médiaprivatizáció – javaslatban elképzelt – formája. A médiapiac teljesebb liberalizációjáért kardoskodók kevesellték a tervezet médiamagánosításra vonatkozó elképzeléseit,⁶¹ míg a közszolgálati lobbi, és maga a szocialista frakció jelentős hányada – amint arra már korábban, más összefüggésben, halványan utaltunk is – sem mutatkozott túlzottan privatizáció pártinak.

4./ Média törvény-tervezet 1994 karácsonyán

4.1./ Politikai erőfeszítések a média-kodifikáció felgyorsítására

A koalíció első, nyár végi médiatervezetének ellentmondásos fogadtatása, az ellenzéki és szakmai bírálatok, a két kormányzó párt divergens médiakoncepciói, hosszú hetekre mellékvágányra tolták a rádiózásról-televíziózásról szóló javaslat vonatát. Az augusztusi optimista nyilatkozatok, sajtó előrejelzések, amelyek a törvény őszi parlamenti vitáját jósolták, ekkor már csak a wishful thinking műfajába sorolódtak.⁶²

A véleménykülönbségek feloldására, és az ebből is fakadó koalíciós feszültségek kioltására, intenzív egyeztetések kezdődtek. A törvényhozási folyamat felgyorsítására előbb a kormánypártok médiapolitikusai kötöttek egyezséget,⁶³ majd e paktumba ellenzéki javaslatok épültek be.⁶⁴ A megállapodások alapjaiban változtatták meg a fentiekben nulla verzióként emlegetett – és szeptember elején némileg átdolgozott, korrigált – tervezet tartalmát. A módosulások az egyszer már – gondos és alapos tanulmányokban – elvetett közalapítványi formát hozták vissza a gondolkodásba, miből következően az Országgyűlés közműsor-szolgáltatók fölötti tulajdonosi jogai annál inkább látszottak.⁶⁵ Igaz a két médiapolitikus, *Jánosi György* és *Molnár Péter*, jegyezte egyetértés ezúttal még csupán egy közalapítványt tételezett, ám az rögtön három – MTV, Duna TV és az MR – közműsor-szolgáltató tulajdonosi jogaival rendelkezett volna.⁶⁶ Ugyanakkor a dokumentumban, értelemszerűen, feltűnt a közalapítvány kezelőszerve, a kuratórium, ez az oly sokszor és hevesen bíralt intézmény is. Előre érezve talán a későbbi kritikákat, a javaslat fogalmazói hozzá tették, – bizonyára az olcsó állam választási ígéretére is tekintettel – hogy az csak kis létszámú, nyolc főből álló testület lehet.⁶⁷

Az egyezség gondosan kimódolt kísérletet tett a közszolgálati szféra legvitálisabb, ugyanakkor legkényesebb vitapontjainak rendezésére is. Így került a közszolgálati elnökök választása a kuratóriumi hatáskörbe, ekkor mondták ki expressis verbis, hogy a „részvénytársaságok megalapításakor az alkalmazottak közalkalmazotti státusa megszűnik,”⁶⁸ és ugyancsak ez alkalommal intézkedtek a médiaprivatizáció lehetséges mértékéről. E körben a dokumentum az MR RT. számára három földi sugárzású programot hagyott meg, ugyanakkor az MTV lehetőségei sokkalta homályosabban jelentek meg a szövegben. A köztvéve két földi csatornáját ugyanis nem fenyegette volna veszély, kivéve – tették hozzá a Szabadság tériek számára nyugtalanítóan a felek –, ha 1995. december 31-éig a fennmaradó földi sugárzásra alkalmas frekvenciák révén egy, legalább a lakosság feléhez eljutó országos magán televízió működtetésére nem írható ki pályázat, mely esetben a Rádió-Televízió Testület köteles haladéktalanul pályázatra kiírni az MTV Részvénytársaság egyik földi sugárzású programjának frekvenciáját.⁶⁹

Figyelemre méltó, bár teljesen érthető, hogy a megállapodást aláíró médiapolitikusok gondoskodni kívántak a majdani médiapiac működésének anyagi, mondhatni piaci feltételeiről is, midőn rögzítették a reklámtörvényhez való hozzáférés – általuk elképzelt – volumenét. A dokumentum e részbeni megfogalmazása azonban a kodifikációs csapat számára inkább csak a szabályozás irányát, mint a reklámköltségek arányait rögzítette.⁷⁰

Szólnunk kell végezetül az egyezség médiairányításra vonatkozó intézkedéseiről, az egyes médiatesztületeket érintő változásokról is. Ezek sorában az első helyre kétségtelenül a későbbi ORTT-ként megismert szervezet létszáma vonatkozó, és a kormánytól való függetlenségét biztosító kitételek kíváncsnak. Az aláírók előbb hét főben rögzítették a testület létszámát,⁷¹ majd szükségesnek tartották annak hangsúlyozását, hogy az ily módon két taggal bővített – és a parlament paritásos eseti bizottságának javaslatára – létrehozott médiahatóság „működése a kormánytól teljes egészében független, annak ülésein a kormány képviselője nem vehet részt, annak döntéseit a kormány nem véleményezheti.”⁷²

Másodikként nővumként jelent meg a paktumban azon óhaj, mely a frekvenciaszabályozás megújítására, „a polgári és kormányzati frekvencia felhasználás összehangolására... új frekvenciatanácsot” rajzolt fel a hírközlés- és médiapolitika palettájára, ugyanakkor döntöttek arról is, hogy a közszolgálati szegmens műsorainak kontrolljára tételezett – a média-törvénytervezet első változatában egyszerűen csak a Közszolgálat Társadalmi Ellenőrző Tanácsaként aposztrofált – felügyelő bizottságot a szakmai és társadalmi szervezetek egyenlő arányban hozzák létre.⁷³

A média-jogalkotási folyamat útjában tornyosuló akadályok a megállapodás nyomán jelentősen leértékelődtek. A koalíciós egyetértést újólá hatpárti egyeztetések követték, és az artikulált ellenzéki javasla-

tok sem jelentettek veszélyt a processzus számára. Ellenkezőleg a tárgyilagos megfigyelőnek éppen az tűnhetett fel, hogy az oppozíció részéről a nyilvánosságban oly erőteljesen és oly gyakorta felhangzó ellenvetések⁷⁴ az újabb, november elején tartott tárgyalási fordulóban jelentősen mérséklődtek. A felújított tárgyalásokon elhangzottakból azután a koalíció két médiapolitikusa további öt, a korábban kialakított konstrukciót lényegében nem megkérdőjelező, passzussal tette teljessé – az akkor véglegesnek ígérkező – politikai paktumot.⁷⁵

4.2./ A törvénykészítők harmadik médiajavaslata

A kodifikációval megbízott grémium 1994 novemberében újult lendülettel kezdetett hozzá a bő egy hónappal korábban tető alá hozott változat aktualizálásához. Az idő, és a politika szorításában – minden bizonnyal – arra összpontosítottak, hogy eleget tegyenek a különböző politikai egyeztetések eredményeként kialakított elvárásoknak. Rendelkezésükre állt az imént tizenegy, illetve további öt pontban összegzett megrendelés, az abból kiolvasható parlamenti többségi akarat, így a pennázásnak semmi sem állt útjába. S az irattári források arról tanúskodnak, hogy bő egy hónap multával készre jelenthették a feladat teljesítését. A korábban terjedelmessége miatt is bírált tervezethez viszonyítva érzékelhetően kurtították a paragrafusok számát,⁷⁶ s a szeptember végi változatból csaknem eltűntek a bőséggel alkalmazott alternatív megoldások.

A törvény szövegének rövidülése azonban nem járt a szerkezet egyszerűsítésével, az átláthatóbb média-irányítási rendszer megteremtésére irányuló sikeres kísérlettel. Ellenkezőleg – a politika kívánalmainak megfelelően – további testület tételezése jellemezte leginkább a szeptemberi változat „elszenvedett” módosításait. A Nemzeti Közműsorszolgáltató Közalapítványként /NKKA/ megnevezett, és feladatkörében részletesen szabályozott⁷⁷ új szervezet az Országgyűlés nemzeti köz-műsorszolgáltatók feletti tulajdonosi jogait lett volna hivatott átvenni, anélkül azonban, hogy a műsortartalmi kérdések akár csak a legcsekélyebb mértékben kompetenciájába tartoztak volna. Ám az első sorban ellenzéki óhaját kielégítő entitás intézményesítésének, a kodifikációs bizottság által választott, megoldási terve a proponálókban minden bizonnyal nem csak megalégedést válthatott ki. Jó okunk van feltételezni ugyanis, hogy a tervezet 68.§-ának 4. bekezdése, amely teljesen egyértelműen a Duna Televíziót működtető Hungária alapítvány NKKA-ba történő beolvasztását határozta el, a parlamenti oppozíció számára keserű pirulaként hathatott. De nem halkultak azok a kritikák sem, amelyek kifogásolták a különböző hatáskörű, bonyolult szabályozás által létesítendő médiaszervezeti – valóban kuszának mutakozó – hálót. A bírálatok valóban nem voltak teljességgel megalapozatlanok.

A létszámában feldúsított ORTT,⁷⁸ annak valamennyi médiatartalmi kérdésben hatáskörrel felruházott Panaszbizottsága, a „közműsorszolgáltatók közszolgálati feladatának ellátását”⁷⁹ figyelemmel kísérő, nagy létszámú,⁸⁰ „Társadalmi Ellenőrző Tanács,”⁸¹ a TET munkáját segítő „öttagú állandó tanácsadói csoport,”⁸² a „Magyarország határain kívül élő magyarok kultúráját bemutató és gazdagító, az elsősorban őket érintő eseményeket bemutató műsorszolgáltatás” értékelésére hivatott nyolc tagú, TET különbizottság,⁸³ az NKKA kuratóriuma, a vele kéz a kézben együtt menetelő ellenőrző testület,⁸⁴ a közműsorszolgáltatók ügyvezetését kontrolláló Felügyelő Bizottság,⁸⁵ és végül a frekvencia világára újonnan felállítani tervezett Nemzeti Frekvencia Tanács együttes hálójá – vélhetően e monoton felsorolásból kitűnően is – valóban nem az egyszerű, átlátható médiairányítási struktúra tablójának képét erősítette.

A politika közbejöttének köszönhetően, a duális médiarendszer kereskedelmi, és közszolgálati szegmenseinek tervezett, és kívánatosnak ítélt paramétereit az új változat élesebb kontúrokkal, és nagyobb határozottsággal rajzolta meg. Ezúttal elmaradtak az előző szövegezésék bizonytalanságra utaló, az MTV-re és a Magyar Rádióra nézvést, több megoldási módozatot felkínáló verziói. A decemberi tervezet – aligha hihetően – a karácsonyi ünnepek közeledtére tekintettel, a két korábban, és még az idő tájt is monopolhelyzetben lévő műsorszolgáltatónak, a jogbiztonság ígéretén túl, azt üzent, hogy programkínálati potenciáljuk lényegében nem fog sérülni.⁸⁶

Az NKKA létrehozása, a közszolgálati szervezetek gazdálkodásában bekövetkezett módosuláson túl, változást hozott a az MR és az MTV bevételeit sorjázó korábbi elképzelésekben, bevételi forrásokban is. Nem állíthatjuk, hogy a decemberi változat egyoldalúan kedvezett volna a köz-műsorok készítőinek, és azt sem, hogy alkalmazói bevételi lehetőségeit a csillagos ég hasonlatával jellemezhetnénk. A működési feltételek technikai infrastruktúrájának biztosabb garanciái mellett inkább az volt megfigyelhető, hogy ezúttal is hiányoztak a közszolgálati műsorszolgáltatók anyagi juttatásainak, bevételeinek normatív meghatározásai. Azon túl ugyanis, hogy az üzembentartási díjból való részesedés arányát a szöveg nem specifikálta az NKKA három médiuma számára – és így a Kuratórium diszkrecionális jogává tette az MR, az MTV és a Duna TV közötti részesedés meghatározását – karácsonyra elmaradtak az „előfizetési díj”-nak, mint döntő forrásnak szeptemberben még rögzített, és példásan jogállami elveket honoráló garanciái. A törvényjavaslat második változatának e körben prezentált rendelkezése – nyugateurópai, elsősorban német példán nyugodva – ugyanis nem hagyott kétséget a felől, hogy a médiarendszer működtetésének legfőbb gazdája a magyar törvényhozás, és a kormány gazdasági befolyásolási lehetőségéhez nem asszisztál.⁸⁷

Végezetül a médiajogi kódex-tervezetek harmadik, markánsan megfogalmazott változatának szemléjekor

nagyvonalakban szólnunk kell azokról a passzusokról, amelyek a magán-műsorszolgáltatás rendszerének kiépítését célozták. A műsorszolgáltatási jogosultság általános feltételeit, a jogosultság engedélyalapú eredeztetését felváltó szerződéses megoldását,⁸⁸ a pályázat – már ekkor is – bonyolult processzusát, a kodifikációval megbízott bizottság kazuisztikus jogalkotói technikával javasolta szabályozni. A most vizsgált proposíciót a későbbi változatokkal, és különösen az 1995. decemberében megszavazott tervezettel összevetve, feltűnő, hogy a pályázat nehéz feladatával felruházott médiahatóság mozgástere ekkor még korlátozottabb volt. E körben – fenti állításunkat bizonyítandó – különösen az emelhető ki, hogy versengő pályázók esetén, megegyezésük híján, a korábbi díjjajánlatuknál nagyobb összeget megjelölők közül a hatóságnak a legmagasabb summát kínálót kellett volna műsorszolgáltatási jogosultsággal felruháznia.⁸⁹

5./ Média-törvényjavaslat, no. 4. 1995. májusában

A médiaszabályozás hosszan elnyúló kálváriáját távolabbról követő tárgyilagos megfigyelő számára az elektronikus sajtó jogállami rendszerváltása körtörténetének megértése a Horn-Kuncze kabinet kormányzásának első hónapjaiban bizonyára nehézségeket okozott, és külön próbatétel lehetett a folyamat buktatóinak, vargabetűinek értelmezése. A napi- és szak-sajtó híradásai sem nyújtottak ez idő tájt kellő támpontot. A politika iránt rendszeresen és behatóan érdeklődők számára azonban nem jelentett igazi meglepetést, hogy az októberi koalíciós egyeztetés, majd az ezt követő szélesebb politikai és szakmai konzultációk sem biztosítottak elégséges politikai háttérrel a 94-es karácsonyi tervezet számára. Az elektronikus sajtó rendszerváltozásának mikéntjében – úgy tűnt – nem csupán a koalíció pártjai között, de a nagyobbik kormánypárt frakciójában sem volt teljes a nézetazonosság. A decemberi média-javaslat mindazonáltal, mint afféle szokásos, semleges tárgyú kodifikációs produktum folytatta a maga útját a tárcaegyeztetések labirintusában.⁹⁰

A mértékkel feldúsított szöveg mindazonáltal nem csupán néhány újabb paragrafussal tudta gazdagítani a már addig sem szűkszavú textust, hanem egy nagy ívű, és elméleti igényességre utaló indoklás is megelőzte a terjedelmes tételes jogi tartalmat. A törvényjavaslat történeti háttérének, intézményei küldetésének nagy figyelmet szentelő miniszteri ajánlás⁹¹ azonban nem tudta enyhíteni a javaslatot tartósan – és ez idő tájt megújult – körülvevő politikai bizalmatlanságot és bizonytalanságot. A parlament jobboldalán ülő ellenzéki frakciók médiapolitikusai, de maguk e formációk vezetői is, pedig érzékelvén a koalíciós erők huza-kodását, 1995. február 3.-án ismételten a hatpárti tárgyalások ideájával álltak elő. Kisvártatva, a nagyobbik kormánypárt elnöksége is – itt nem részletezhető okok miatt – e már több alkalommal kipróbált konzultá-

ciós forma mellett voksolt, a „szélesebb társadalmi konszenzus megteremtése érdekében.”

A politikai szférából érkező ösztönző jelzések új lendületet adtak a törvénytervezet szakmai és szakmapolitikai egyeztetésének. Jóllehet a kisebbik kormányzópárt médiapolitikusai kevés lelkesedést mutatnak a közigazgatási egyeztetés után véglegesnek hitt változat fölötti viták ismételt fellángolása iránt,⁹² 1995. március elején a parlament pártjainak frakciói mégis elküldték megbízottaikat a tárgyalásokra, amelyek nem csupán a részletkérdések finomítását, hanem a média-világ alkotmányának szánt jogszabály alapvető, koncepcióanalízis elemeinek újragondolását tűzte ki célul.⁹³

És valóban, a bő egy hónapon át tartó, feszített tárgyalások során, a résztvevők alapvető változtatásokra tettek kísérletet. Különösen az ellenzék ösztönzésére, a szocialista tárgyaló delegáció egyetértése mellett, a megbeszélések a három közműsor-szolgáltatót saját kezelő szervezettel, közalapítványi kuratóriummal tervezték „megajándékozni,” megteremtve ezzel önállóságukat. A megbeszélések még ezen ponton további – korábban nem javasolt – újítások bevezetését is szorgalmazták. Így szóba hozták a külön választani tervezett közalapítványok kezelőszervezetei létszámának jelentős felduzzasztását, egyenlő képviselőhöz juttatva ezzel a parlamenti pártokat, a szakmai-, valamint a társadalmi szervezetek körét.⁹⁴ A médiatörvényi struktúra bonyolultabbá válását a konzultációk során a felek az addigi tervezetekben elképzelt Társadalmi Ellenőrző Tanács fölöslegessé nyilvánításával próbálták orvosolni.⁹⁵

A közszolgálati médiaszegmens kialakítását alapjaiban megváltoztatni szándékoló hatpárti erőfeszítések – ha jelentőségét tekintve nem is hangsúlyosan – kitértek a kereskedelmi műsorszolgáltatás lehetőségeinek szabályozására, és megteremtésének eljárási kérdéseire is. A pártpolitika médiaszakértők azonban – ez utóbbi körben – némi bizonytalanságot mutattak. Rögzítették ugyanis, hogy a Magyar Rádió három országos programja mellett a közszolgálati televízió két hagyományos földi sugárzási lehetőséget kap, ám sietve hozzátették: „Az ORTT kétharmados többséggel dönthet az MTV egyik földfelszíni frekvenciájának hasznosításáról és az ezen sugárzott országos program más terjesztési módjáról.”⁹⁶

A politikai egyeztetések folyamatával párhuzamosan zajlottak a koalíciós partnerek megbeszélései is, amelyek a médiatörvényt változtatlanul az eredetileg megállapított alapokon képzelték el, és melynek szocialista részről személyileg eltérő résztvevői kevés empátiát mutattak az április elejére írásba foglalt, és a frakcióvezetők aláírására váró, 18 pontos megoldási javaslat iránt. A mediaszabályozás koncepcióanalízis kérdéseinek megítélésében mutatkozó feszültségek végül a Koalíciós Egyeztető Tanács /KET/ elé vitték a médiatörvény ügyét,⁹⁷ amelynek kézzel fogható hatása napokon belül kitapinthatóvá is vált. A két kormányzó párt első embereinek tárgyalási fóruma – a hatpárti politikai konzultáció megállapodásait zárójelbe téve – pri-

oritást adott a korábban januárban egyeztetett, és februárra véglegesített szövegtervezetnek.

A kialakult helyzetben azután *Pető Iván*, a KET ülését követően, már egyenesen arról szólt, hogy az újból elővett februári szöveg-változat áprilisban elkészül, és a véglegesített javaslat a parlament nyári szünetét megelőzően eljuthat a törvényhozás tárgyalótermébe. *Szekeres Imre*, szocialista frakcióvezető, pedig arról nyilatkozott, hogy „a koalíciós pártok vezetői nem vállalnak kötelezettséget arra, hogy a szakértői megállapodás minden pontja megvalósul,”⁹⁸ és „a koalíciós egyeztetőtanács úgy véli, hogy a hatpárti megállapodást nem szükséges aláírniuk a parlamenti frakciók vezetőinek.”

A parlamenti képviselő csoportok szakértőinek rövid életű konzultációi, és a tárgyalások eredményeként áprilisra rögzített tézisek így pár nap alatt egyszerű ajánlássá puhultak, nem kötelezve a végrehajtó hatalmat az azokban kialakult konstrukciók inkorporációjára.⁹⁹

A törvény-tervezet parlamenti tárgyalását sürgetők centrumában ezúttal már magát a miniszterelnököt is megtalálhatták azok, akik éppen tőle remélték a hatpárti folyamat további pártolását.¹⁰⁰ A konzultációk e formájáról elviekben kedvezően vélekedő *Horn Gyula* a konkrét alkut maga sem tartotta tökéletesnek: „Nem tudom például elfogadni, hogy a médiatörvény mondja ki: legyen közszolgálati a Tv-1, a Tv-2 és a Duna Televízió. A Duna Tv valóban legyen közszolgálati, de a Tv-1 és a Tv-2 közül legalább az egyiket valamilyen módon magánosítani kell.”¹⁰¹

Az aktuális politika történéseinek hullámhegyére került médiaügy¹⁰² 1995 májusában, több alkalommal is foglalkoztatta a kormány tagjait, midőn az a tárgyalások napirendjére került. Az ismételt konzultációk a döntés nehézségeivel voltak magyarázhatók. Jóllehet, hogy május 11-én a döntés húzódását – halasztását még lehetett az éppen rendelkezésre álló idő rövidségével magyarázni. *Kiss Elemér* kormánybiztos minőségében pedig, mentegetve a késedelmet, arról beszélhetett, hogy „az alapkérdésekben, a tervezet fő tartalmi elemeiben nem volt vita a miniszterek között” – de gyors előrehaladásról sem számolhatott be.¹⁰³ Ám a hónap vége táján a – média ügyekkel fennállása alatt oly sokszor foglalkozó – kormány már maga mögött tudhatta a rendszerváltoztató folyamat egyik legnehezebb dióját, az elektronikus sajtó szabályozását megvalósító törvény tervezetét.

Az elégedettség a kormányhoz közel állókban egyértelműen fogalmazódott meg. *Magyar Bálint*, szabaddemokrata ügyvivőként, a nyilvánosság előtt fenntartások nélkül méltatta a javaslat akkori formáját, mondván: „garantálja a közszolgálati tájékoztatási eszközök hatékony és független, politikai befolyástól mentes működését, versenyhelyzetet teremt a médiapiacra, és kiemelten támogatja a hazai kultúrát és műsorgyártást.”

Az elismerő kommentár mellett a, médiatörvény végső elfogadását is energikusan támogató, későbbi

kultuszminiszter megpróbálta nyugtatni azokat is, akik vékonynak tartották a tervezet két-párti támogatottságát,¹⁰⁴ és hozzátette: „a hatpárti média-megállapodás több pontját is beépítették a tervezetbe.”¹⁰⁵

A kormányzati műhelyekből több mint fél éves késéssel koncipiált, majd megformulázott tervezet szövegének akárcsak felületesebb szemre vételezése azonban alig támasztja alá a liberális politikus vélekedését.¹⁰⁶ A májusban tető alá hozott szöveg ugyanis, amely a januári közigazgatási egyeztetésen túljutott változatot, illetve annak februári intézkedéseit visszhangozta csupán, és egyrészt csekély figyelmet szentelt a politikai egyeztetés 19 pontjának, másrészt nem túl lényeges változtatásokkal gazdagította a médiatörvény kodifikálásának történetét. Ám azok közül a korrekciók közül, amelyek mégis csak fellelhetőek voltak, az első szembetűnő módosulás az ORTT háza táját körüljáró szabályozás terén regisztrálható. A változatlanul öt taggal megkonstruált, és „a tömegkommunikációs szféra legmagasabb szintű” szerveként¹⁰⁷ definiált testület – korábban sorshúzással kiválasztott – elnöke ugyanis a kormány-előterjesztés szerint, köztársasági elnöki kinevezéssel, és miniszterelnöki ellenjegyzéssel nyerhette volna el hivatalát.¹⁰⁸

Az 1995 végén elfogadott médiatörvény soha nem halkuló, állhatatos kritikussai, a májusi előterjesztés olvastán is számos ponton találhatnának maguknak további alkalmakat elmarasztaló észrevételeik hangoztatására. Mi magunk sem tehetünk másként, midőn a médiahatóság megalakulásáról, és működésének koreográfiájáról szóló tervezett intézkedések fölött tartunk rövid szemlét.

Ezek sorában is élre kívánczik az a passzus, amely az öt taggal felállítandó testület – immáron eseti bizottság közbe jötte nélküli – megválasztásáról, és a szabályozó hatóság legitimitásáról rendelkezett.¹⁰⁹ Ám nem voltak kevésbé aggályosak azok a tervezett intézkedések sem, amelyek a médiarendszer további szerkezeti elemeiről, szervezeti megoldásairól gondoskodtak. Mielőtt ezekről akár csak röviden is szólnánk, általános élel kívánjuk leszögezni: a végrehajtó hatalom terrénumát májusban elhagyó javaslaton végig a szervezeti egyszerűsítés óhaja teljesítésének, és a korábban ambiciózusabbra tervezett képviseleti elv minimalizálásának szándéka húzódott meg. Ennek az – egyébként kortársi bírálatok egy részének fényében igen csak érthető – elszánásnak azután könnyen esett áldozatul a korábban oly sokszor és oly állhatatosan védelmezett Társadalmi Ellenőrző Tanács, és ezzel, illetve egy másik tollvonással csökkent le a nemzeti közműsor-szolgáltatás biztosítására létesítendő közalapítvány kuratóriuma mindössze öt fős testületre.¹¹⁰ A vezetési szintek csökkentésére irányuló törekvés ugyanakkor a korábban, egyeztető tárgyalások hosszú óráin át, részleteiben megvitatott MTV-s, Rádiós alelnöki stallummal is lakonikusan végzett, rögzítvén: „A Magyar Rádió és a Magyar Televízió alelnökeit az elnök alkalmazza és ő gyakorolja velük szemben a munkáltatói jogokat.”¹¹¹

Szakmai berkekben, és különösen a közszolgálati lobby soraiban leginkább a javaslat privatizációs elképzeléseinek akció rádiusza váltott ki ellenérzéseket, míg a parlament jobboldaláról, és a konzervatív sajtó soraiból a Hungária Közalapítvány megszüntetése, és a Duna Televízió és az MTV összevonása gerjesztett éles kritikákat. Az új tervek, és szándékok, valamint a nekik megfelelő passzusok a közszolgálati televíziójának csupán egy földi programot, az átvételre ítélt Duna addigi műholdját engedélyezte, míg a Rádió ezzel szemben egy középhullámú, illetve 2 nyugati frekvenciájú /CCIR/ műsorszórási lehetőséget kapott volna.¹¹²

A hatpárti konzultációs formát maga mögött hagyó áprilisi-májusi törvény-előkészítési folyamat távolról sem eredményezett tehát tökéletes megoldásokat. A hiányokról, és az egyes tartalmi, médiapolitikai jelentőségű intézkedések kérdőjeles, tisztázatlan vonatkozásairól, de különösen a közszolgálati szférának okozott vélt, vagy valós kártételekről már az Országgyűlésben T/1093. regisztrált törvényjavaslat vitája előtt értesülhetett a közvélemény. Az ellenzéki oldalról érkezett hangos tiltakozások valójában nem okozhattak meglepetést,¹¹³ ám a szakmai körökből felcsattanó elégedetlenség különösen elgondolkodtató momentum lehetett mind azok számára, akik a törvény megszületése körül bábáskodtak.

A javaslatot egyébként az előterjesztők maguk sem kezelték kőbe véssett dogmaként. Ez derült ki Magyar Bálint és Szabó Zoltán együttes és nyilvános fellépéséből is, amikor a rádiós-televíziós érdekképviselők vezetői, és a sajtó nyilvánossága előtt szögezték le: a szakmai részletkérdésekben „a koalíciós frakciók további kompromisszumos megoldások kialakítására, módosító indítványok benyújtására is készek,” ám az alku határaitól szólva, sietve tették hozzá, hogy „az ellenzék által igényelt alapvető, koncepcionális változtatásoktól azonban elzárkóznak.”¹¹⁴

A fogadókészség, a tervezet jobbítására mutatott nyitottság, gyorsan megtette a maga hatását. A Szabadság téri televíziósokkal megkezdett tárgyalások már június végére eredményesen lezárultak. A szakmai érdekképviselők reprezentánsait is magában foglaló delegáció elégedetten távozhatott a tárgyaló asztaltól: elérték ugyanis, hogy „az MTV egy földi és egy műholdas csatornán sugározhat majd közszolgálati adást,” és második, privatizált frekvenciájának átadására további három hónap haladékot kaptak.¹¹⁵ A rádiós érdekek artikulálása sem maradt el. Július 13-án a Magyar Rádió vezetői Magyar Bálinttal és Csintalan Sándor, szocialista párti alelnökkel konzultáltak, és értek el számos engedményt.¹¹⁶ Közben kiszivárogtatott információk, illetve sajtóértesülések tudatták: az előterjesztők esetleg további koncessziókra, netán a kis létszámú kuratórium bővítésére is kaphatóak lesznek.¹¹⁷

A következő hetek tovább szélesítették az addig is hangoztatott kompromisszum-keresés lehetőségeit. A kormány-előterjesztésben alkalmazott intézményi rendszer részleges megváltoztatása, a tartalmi megoldások módosítása, a jobbnak, plauzibilisebbnek tartott korrek-

ciók átgondolása, és ezek politikai dimenzióba történő vissza helyezése megint nem tűnt eretnek gondolatnak.¹¹⁸

A politikai tárgyalások előtt végül augusztus 23-án maga a miniszterelnök nyitotta meg a kapukat, amidőn ellenzéki pártok vezetőivel találkozva „a médiatörvény mielőbbi parlamenti elfogadása érdekében...javaslatot tett hatpárti kodifikációs bizottság megalakítására, amelybe a parlamenti pártok paritásos alapon delegálnának képviselőket és szakértőket.”¹¹⁹

6/ Hat párti tárgyalások 1995 őszén, a médiatörvény elfogadása

A rádiózásról és televíziózásról szóló hatpárti egyeztetések utolsó utáni felvonása előtt 1995. szeptember 25-én gördült fel a függöny, azzal a nem titkolt reménnyel, hogy a megerősített küldöttek röpké húsz nap alatt végezni tudnak a nyitottnak tekintett, vagy akár a tárgyalások során felnyitott kérdések megválaszolásával.

A „történelmi alkalom,”¹²⁰ a politikai konzultációk újból megteremtett fóruma, azt a lehetőséget kínálta, hogy a jelen lévők „minden korlátozás nélkül, bármilyen kérdést” ismételt megvitassanak,¹²¹ s megegyezés szülessék „néhány koncepcionális” ponton.¹²² A tárgyalások sikere kétségkívül azzal kecsegtetett, hogy akár az eredeti – a parlamenti tárgyalóteremből már a közvélemény által is megismert – törvényjavaslat módosításával, akár új tartalmú jogi rendezés tető alá segítségével véglegesen rendeződhet az elektronikus sajtó rendszerének modernizálása, és megvalósulhat annak európai dimenzióba helyezése.

A parlamenti pártok médiapolitikusai és szakértői 1995 őszén kemény munkát kezdtek. Az eredetileg kurtára szabott határidőt messze túllépve, jószerivel még a karácsony előtti hetek is intenzív, nem egyszer éjszakába nyúló egyeztetésekkel teltek el. A kortársi krónikás, aki – meglehet egyszer még elégedettséggel mondhatja majd el, hogy – részese lehetett a kollegiális mederben lezajlott eszmecseréknek, ezáltal nem vállalkozhat arra, hogy a bő negyedévnnyi tárgyalássorozat részletes históriáját megrajzolja. Ehelyett nagy ecsetvonásokkal arra tesz mindössze kísérletet, hogy

mérlegre tegye mindazt, amit az egyeztető fórum elért, és amellyel hozzájárult, az újkori magyar jogtörténet talán legvitatottabb törvényének megszületéséhez.

A tárgyalásokról rögzített emlékeztetők tükrében elmondható, hogy a konzultációk – néhány fontos elemében – alapjaiban módosították a kormány májusi tervezetét. A frakciók egyetértésével, – az idő múlásával ugyan egyre szűkülő – konszenzusával kialakított megoldások érintették a közszolgálati rendszer teljes irányítási struktúráját, a kuratóriumok jogosítványait, illetve létszámát, a közmédia elnökei megválasztásának módozatát, feladataik rögzítését, az ORTT hatáskörét, szervezeti felépítését, panaszbizottságának működési körét, a kereskedelmi műsorszolgáltatás paramétereit.

A fentiekén túl, kimerítő vita után, a tárgyaló felek egyezsége jutottak – többek között – a médiaprivatizációs folyamat eljárási kérdéseiben, a koncessziós díjak és frekvencia használati díjak felhasználásában, a közszolgálati műsorszolgáltatás kritériumrendszerében, a reklámkorlátozások ügyében, a közszolgálati média finanszírozásában, az Európai Unió audiovizuális szabályainak hazai harmonizálásában, és megannyi itt és most nem részletezhető fontos kérdésben.

A hosszú egyeztetés-sorozat nyomán – az egyszer visszavont májusi javaslatot követően – T/1678. számmal a kormány új tervezetet nyújtott be a Tisztelt Háznak, kérve „a törvényjavaslat mielőbbi elfogadását, és ezáltal a médiumok jelenlegi kusza és zavaros helyzetének rendezését, a verseny feltételeinek megteremtését, a sajtószabadság intézményes garanciáinak biztosítását, a negyedik hatalmi ág lehető legszélesebb politikai konszenzuson alapuló felépítését és felépülését.”¹²³

A törvényjavaslat előadója, Fodor Gábor miniszter ezúttal – „a mindenképpen sikeresnek értékelhető hatpárti megállapodásra és támogatottságra tekintettel”¹²⁴ valóban eséllyel kérte a törvényhozás tagjait a rendszerváltó törvény támogatására. Ez – a miniszterelnök szerint valódi ünnepnek tekinthető – esemény¹²⁵ 1995. december 21-én történt meg, midőn a Magyar Köztársaság Országgyűlése nagy szavazataránnyal fogadta el a magyar elektronikus sajtó alkotmányát, az 1996. február 1-jén hatályba lépett médiatörvényt.¹²⁶

Jegyzetek

¹ Az Igazságügyi Minisztériumban szövegezésig eljutott sajtótörvény-tervezet nem jutott el a politikai egyeztetés fázisáig sem. Cseh Gabriella–Sükösd Miklós: Médiajog és médiapolitika Magyarországon. I. Médiajog. (Bp., 1999., 33. p.) [A továbbiakban: Cseh–Sükösd: Médiajog.]

² Uo. 34. p.

³ Uo. 239–240. pp.

⁴ Országgyűlés 3. ülése, 1990. V. 9. [A továbbiakban: OGY.] Figyelemre méltó, hogy a sajtó ügye legelőbb az 1990–1994 közötti parlament első, alakuló ülészakán, és mindjárt a 3. ülésen asztalra került. Ekkor Fodor Tamás, a SZDSZ képviselőcsoportja nevében „a Axel Springer Budapest üzleti akcióit és ebben a Magyar Szocialista Párt szerepét” javasolta megtárgyalni. A megyei lapok és a Szabad Föld tulajdonosváltásának rugóit firtató kezdeményezésből azután a kulturális, oktatási, tudományos,

sport, televízió és sajtó bizottsága, illetve ennek sajtó albizottsága közreműködésével egy átfogóbb hatáskörű vizsgáló bizottság felállítása kerekedett ki, amelynek egyes megállapításait majdan az előre vetített „új sajtó- és médiatörvény” megalkotásának folyamatában is hasznosítani kívántak. OGY. 4. ülés, 1990. V. 15. ⁵ OGY. 5. ülés, 1990. V. 22. „Tömegkommunikációs programunk is az Európához való felzárkózást szolgálja, ugyanakkor fokozott figyelmet fordít a hazai kulturális közélet sajátosságaira. Tekintettel arra, hogy a társadalmunkat megosztó ellentéteket a kulturális szféra nemcsak tükrözte, hanem összpontosította is nem egyszer, a kormányzat törekvéseinek ezen a területen rendkívüli tapintattal kell érvényesülnie. Nem szabad megengedni, hogy a tömegtájékoztatás műhelyei a pártok közötti politikai küzdelmek színterei legyenek, és meg kell akadályozni azt, hogy a nemzeti médiumokat valamely párt, szakmai közösség, művészeti irányzat

vagy üzleti érdekcsoport sajátítsa ki. Ezek élére olyan pártatlan, közmegebecsülésnek örvendő személyiségeket kell állítani, akik a szellemi életünket terhelő konfliktusok kiélezése helyett azok feloldására törekszenek.”

- ⁶ Más kérdés, hogy a miniszterelnöki média elképzelések zöme mindmáig a jámbor óhajok, s megvalósíthatatlannak tűnő álmok világába sorolhatók.
- ⁷ OGY. 5. ülés. 1990. V. 22. Erről a nagyobbik liberális párt vezérszónoka, Tölgyessy Péter ekként mondott véleményt: „Ebben a törvényben rögzíteni kellene megítélésünk szerint a tájékoztatási monopóliumok kialakulásának tilalmát, szabályozni kéne a nemzeti vagyonhoz tartozó frekvenciagazdálkodás szabályait, és végül rendelkezni kéne a közszolgálati tömegtájékoztatási eszközökről. Mi azt szeretnénk, hogyha ezek a szervezetek törvényben rögzített módon, önállóan, a pártpolitikai csatározásoktól védetten működhetnek, úgy, hogy működésükben a hír szent, a vélemény szabad legyen.”
- ⁸ L. erre: Haraszti Miklós egyéni képviselői indítványát 228/a. sz. alatt: „A Pártatlan Tájékoztató Bizottságról és a közszolgálati tömegkommunikációs eszközök (Magyar Televízió, Magyar Rádió és Magyar Távirati Iroda) vezetőinek ideiglenes kinevezési rendjéről szóló törvényjavaslat.” OGY. 1990. júl. 2. Nyári rendkívüli ülés, 5. ülés.
- ⁹ A kormány és többsége majd egy hónapi vita után végül csak „a közszolgálati tájékoztatási eszközök (Magyar Rádió, Magyar Televízió, Magyar Távirati Iroda) vezetőinek kinevezési rendjéről” fogadott el törvényi szintű intézkedést. OGY. 1990. júl. 30. Nyári rendkívüli ülés, 17. ülés.
- ¹⁰ Bajomi László: A magyarországi médiabáború (Bp. 2001. 44–113. pp.). [Továbbiakban: Bajomi-László].
- ¹¹ Az idő szorítására, és a hevenysített előkészítésre világít rá az igazságügyi miniszter 55.056-3/1992. IM V. számú előterjesztéséhez csatolt 1992. április 9-i kiegészítése, amely egyfelől a közigazgatási egyeztetések utáni szakmapolitikai korrekciókról, másfelől a kultusz-tárca késedelmes reflexióiról árulkodik.
- ¹² L. erre Előbb Kulin Ferenc majd Haraszti Miklós beszédét a törvényjavaslat általános vitájának első napján. OGY. 1992. május 13. 30. ülés. 12.217–17.226. pp.
- ¹³ A parlamenti albizottsági, bizottsági és plenáris vita, illetve ezek előkészítő – kötetekre rugó – anyagának vizsgálata, az egymásnak feszülő álláspontok ismertetése túl terjeszkedik jelen tanulmányunk vállalt feladatán, és terjedelmi keretein, ám a kilencvenes évek média-jogalkotási folyamatainak beható bemutatásakor az 1996. évi I. törvény előkészítésének hasonló anyagával történő összehasonlító vizsgálatot nem kerülhetjük el.
- ¹⁴ Haraszti Miklós. OGY. 1992. téli rendkívüli ülés, 4. ülésnap, dec. 27.
- ¹⁵ OGY. 1992. téli rendkívüli ülés, 6. ülésnap, dec. 30., valójában 31-én éjjel két óra. 23.574. p.
- ¹⁶ Bajomi-László: 76. p.
- ¹⁷ Uo. 76. p.
- ¹⁸ Kormányprogram, Bevezető, 2. p.
- ¹⁹ Kormányprogram, Társadalom és kultúra, 5. Média. 93. p.
- ²⁰ Uo. 92. p. Bizonyos, a tisztességes piaci viszonyok megteremtésének szándéka mondatta a program alkotóival, hogy a kormány „kötelezettséget vállal, hogy kivonul a lapkiadás és terjesztés valamennyi területéről (leszámlítva bizonyos különleges kiadványokat, például közlönyeket). Ennek érdekében privatizálni kívánja a még állami kézben lévő újságokat, kiadókat, és törvényi garanciákkal biztosítja, hogy a lapterjesztő hálózat politika-semlegesesen működjen.” Uo. 94. p.
- ²¹ Uo. 92. p.
- ²² Uo. 92. p. A nyilatkozat médiatörvényre vonatkozó bevezető gondolata – bizonyára az 1992-es viták reminiscenciájaként – leszögezte: az elektronikus sajtó működését rendező törvényt „egészében kétharmados többséggel” tekinti elfogadandónak.
- ²³ Uo. 93. p. „A...szabad rádiózásról és televíziózásról szóló törvényben rendelkezni kell:...a versengő magánrádiók és -televíziók között nonprofit elven működők gazdasági és jogi kedvezményekkel való ösztönzéséről, beleértve – a lehetőségekhez

képest – frekvenciához jutási kedvezményt is.” A program egyébként némileg redundáns módon a nem nyereségérdekelt műsorszolgáltatás mellett ismételt elkötelezte magát, midőn arról szólt, hogy „a kormány támogatja a politika nyilvánosságát kiterjesztő, közügyekkel foglalkozó nonprofit műsorszolgáltatást. Uo. 94. p.

- ²⁴ Uo. 93. p. „A...szabad rádiózásról és televíziózásról szóló törvényben rendelkezni kell:...a versenyhelyzet megteremtése érdekében a frekvenciavagyon szűkösségéből eredő monopolhelyzetek haladéktalan megszüntetéséről a helyi, a regionális és a lakosság túlnyomó többségéhez eljutó országos rádiós és televíziós szolgáltatásban, beleértve minden szintjén a MR-t és az MTV-t;”
- ²⁵ Uo. 93. p. A program ehelyütt nyilvánvalóan a szabad demokraták szemléletét tükrözte, akik már az első médiatörvény parlamenti vitájában a külföldi tőke korlátozásmentes szerepvállalási lehetőségeit pártolták. A szocialista médiapolitika e kérdésre – még belső vitaanyagaik tanúsága szerint sem – reflektáltak.
- ²⁶ Uo. 92. p.
- ²⁷ Uo. 92. p. „A...szabad rádiózásról és televíziózásról szóló törvényben rendelkezni kell: ...a műsorszórás egységes felügyeletéről, amely alól legfeljebb az MR és az MTV műsorszolgáltatásának lehetőleg egységes felügyelete képezhet kivételt;”
- ²⁸ Uo. 93. p.
- ²⁹ A program a Duna Televízió jövőbeli sorsát érintve kijelentette: „A kormány fontosnak tartja a Duna Televízió feladatának ellátását, s azt szervezeti átalakítással és törvényi feltételekhez illesztéssel tartja megvalósíthatónak. Uo. 94. p.
- ³⁰ Uo. 93. p. Látnivaló, hogy a szöveg, mely a szándékok koordinátáit plasztikusan érzékeltette néhány ponton homályos szóhasználatba burkolózott. A „mértékadóan” működő közszolgálati szféráról való értekezés bizonyos ezek közé sorolható.
- ³¹ Uo. 93. p.
- ³² A miniszterelnök tájékoztatására készült irat szerint a bizottság vezetésére Sajó András kapott felkérést, s tagként Ballai Évát, Gálík Mihályt, Hazay Istvánt, Nehéz-Posonyi Istvánt, Pártos Ferencet, Sárközy Tamást és Timár Jánost nevezték meg.
- ³³ A törvény-előkészítés folyamatáról tudósító feljegyzés szólt a vita kiszélesítésének technikájáról is: „További szakmai szervezetek és érintett intézmények felkérést kapnak a törvényjavaslat kialakítandó koncepciójával kapcsolatos véleményük augusztus 3-ig történő megfogalmazására a kodifikációs bizottság számára. Erre minden érintett szervezetet a két miniszter nyilvános felhívásban is felkér.”
- ³⁴ A „média” bizottság legelőbb rögzített szakmai kérdései két részben, s tizenhat oldalon részletezte a kollektív gondolkodás vargabetűit.
- ³⁵ A Kormány által megbízott „média” kodifikációs bizottság feladata egy olyan törvény tervezetének elkészítése, amely törvény megszünteti az alkotmánybíróság által megállapított mulasztásos alkotmányértékelést, mely az Alk. 61.§ /4/ bekezdésével kapcsolatban alakult ki.”
- ³⁶ Uo. 1. p. A bizottság mindazonáltal oda nyilatkozott, hogy „a felügyelet és kinevezés kérdésén túl a hírgyűnkéssel a Tv. ne foglalkozzon.”
- ³⁷ A frekvenciagazdálkodási területéről medítálva a bizottság rögzítette, hogy e terület szabályozása „a monopóliumok kialakulásának elkerülésére... nélkülözhetetlen és ilyen – de csak ilyen – mértékben a teljes kommunikációs láncra tekintettel kell lenni. Ugyanakkor a meglévő monopólium ellenében a piaci alapon szerveződő alternatíva életképességéhez szükséges tökekoncentrációt – de csak amennyiben a pluralizmust nem veszélyezteti – ebből következően még nem kell korlátozni”. Uo. 2. p. 1. 3. pont
- ³⁸ Uo. 3. p.
- ³⁹ Uo. 2. p. 1. 5 pont alatt „arra a kérdésre, hogy „szükséges és lehetséges-e a sajtótörvénynek a radikális módosítása illetve új sajtótörvény alkotása” a grémium megállapította, hogy a nyomtatott médiumok informálódási kiváltságainak és felelősségének kérdését lehetséges szabályozni, „ha állásfoglalásra kerül sor az

alábbiakban: nem jogsértő eszközökkel megszerzett információk az államtitok kivételével közzétehető-e (a személyiségi jogok védelmével)? Milyen mérvű személyiségvédelem illeti meg a közszereplőket: általános vagy a közszerepléssel összefüggésben? Bűncselekmény elkövetésének megelőzését kivéve vagy meghatározott körű bűncselekmények körét kivéve mentes-e az újságíró informátora megnevezése alól? (ez a valóság bizonyítása szempontjából az ő terhére esne).

⁴⁰ Uo. 5. p. A Bizottság munkásságának idején az Európai Unió éppen a fiatalok védelméről való jogi gondoskodás módjait kidolgozta, s a folyamatok egyidejűsége okán ez a tárgy még csupán kérdésként vetődött fel. „Az ifjúság védelme érdekében részletes korlátozó szabályokra van-e szükség vagy a Tv-ben megfogalmazott védelmi elv érvényesülését a műsorszolgáltatónak kell belső szabályzatban érvényesítenie?”

⁴¹ Uo. 5. p. Mit jelent a közszolgáltatás? Műsort vagy műsorszolgáltatást? Ha műsorszolgáltatást, akkor a szórakoztató műsorok nélkül a műsoridő hány százalékát kell közszolgálati műsorral kitölteni és ebből mekkora rész essen fő műsoridőbe és milyen és milyen ellátottsági szint mellett?”

⁴² Ez esetben viszont a kodifikációs bizottság a politikától annak eldöntését várta, hogy az állami közszolgálati műsorszolgáltatás megtartása mellett „ez milyen időkeretben és milyen vételkörzetben tevékenykedjen? Milyen hosszú ideig legyen ez a helyzet? Milyen jogforrás (a kormány vagy az országgyűlés, vagy bizonyos határok közt maga a média) változtathat ezen?”

⁴³ A grémium újszerű – bár az Alkotmánybíróság ominózus döntésével harmonizáló – álláspontját tükrözte a közszolgálati intézmények autonómia-igényének helyeslése. „Az állami tulajdonú, létesítésű, fenntartású stb. műsorszolgáltatás esetén is biztosítani kell, hogy ez a szolgáltató ne kerüljön gazdasági függőségbe az államtól.” Kár, hogy a versenysemlegességet feledve ehhez hozzátették: „A tájékoztatás közszolgálati feladat ott, ahol ez egyébként üzleti alapon nem valósulhatna meg, de ezt sem logikus állami szolgáltatásként nyújtani ott, ahol más is nyújthatna.” Uo. 5. p.

⁴⁴ Uo. 4–5. pp. 4. pont.

⁴⁵ Uo. 3–4. pp. 3.3 pont. A munkaanyag – a fenti – 4. pontban már feszegetett problémát más oldalról megközelítve – a közszolgálati intézményrendszer tartalmi, a médiarendszer strukturális szempontjaira is figyelemmel levő döntés érdekében arra a bonyolult kérdésre kereste a választ, hogy „döntően és hosszú távon a Magyar Televíziótól/MTV/ és Magyar Rádiótól/MR/ kívánja-e a törvényhozó, hogy az Alkotmánybíróság követelményének megfelelően ezek biztosítsák „a vélemények teljes körű, kiegyensúlyozott arányú és valósághű bemutatását, illetve az elfogulatlan tájékoztatást,” vagy a frekvencia-szűkösségnek az újabb átvitel-technikákból adódó mérséklődésére tekintettel valamennyi műsorszolgáltató kölcsönhatása teremti meg ezt a helyzetet és a Tv. intézménybiztosítási feladata – ahol lehet – az elfogulatlan tájékoztatás érdekében a szűkösség csökkentése?”

⁴⁶ Uo. 4. p.

⁴⁷ A kodifikátorok úgy vélték, hogy ezeket szerencsés, ha a piaci elvek mentén lehet realizálni. Am ha e tartalmak „piaci mechanizmuson keresztül nem képesek megjelenni – tették hozzá – segíteni kell ilyen nézetek [kifejezősmódok – beleértve a nyelvet is...] piaci lépésének támogatását.” A munkaanyag szerzői kitértek e kíváncsalom elérésének módjaira is, mondván: „Ha ilyen esetben a szubvencionált piaci megjelenítés aránytalan költséggel jár vagy lehetetlen, ésszerűtlen, akkor az állam által létrehozott támogatott média intézmény műsoridejét kell e célra igénybe venni. Ennek lehetséges formája, hogy az ilyen jellegű műsorokat közszolgálatinak minősíthük, mely esetben a műsorszolgáltató dönt a tartalmi kérdésekben. A másik lehetőség a műsoridőhöz jutás, ahol a műsorszolgáltatónak csak ellenőrző szerep jut. A vélemények teljes körű bemutatása tehát ki kell terjedjen az alternatív nézetekre is.” Uo. 4. p.

⁴⁸ E témakörben a grémium ekként formulázott: „Miként kívánja a nemzetiségi kisebbségek érdekeit érvényesíteni a Tv., különös tekintettel arra, hogy az országos sugárzásban csak rövid műsoridejű adás lehetséges és ugyanezen költséggel más tech-

nikai-szervezési megoldással több műsort lehet anyanyelven a nem-magyar anyanyelvűeknek eljuttatni?” Uo. 6. p.

⁴⁹ Uo. 6. p.

⁵⁰ Uo. 6. p.

⁵¹ A korabeli tudósítások szerint az egyeztetés e szakaszában nem mindegyik parlamenti párt vett részt. A KDNP alelnöke augusztus 24-ei nyilatkozatában például arról beszélt, hogy a hivatalos változatot még nem kapták meg, vele ellentétben azonban Deutsch Tamás a FIDESZ részéről jólesően arról beszélt, hogy „a tervezetbe összességében beépültek az augusztusi pártegyeztetőn elhangzott vélemények”. Népszabadság, 1994. augusztus 24.

⁵² A nagyobbik kormányzópárt parlamenti frakciója – egy nem éppen részletkérdésben például – odanyilatkozott, hogy nem támogatja a Magyar Televízió második csatornájának magánosítását. Ennek indokaként egy hivatalos fórumra készült előterjesztés a szabaddemokraták médiakoncepciójától eltérő szocialista álláspontot jelölt meg. „A kereskedelmi rádiózás és televíziózás kérdéseiben nincs olyan, szorosan az alkotmányos rendelkezéshez kötődő és politikai döntést igénylő kérdés, mint a korábbiakban. Viszont: ebben az összefüggésben válik érdekessé a közrádió és a köztelevízió jövője. Országos vételkörzetet ugyanis a tv esetében csakis a mai MTV adásiidejének rovására lehet biztosítani bármely társaság számára. Hasonló a helyzet a rádiózás területén is. A kialakult álláspontokat ismerve ez az egyik olyan pont, ahol ütközik a mi felfogásunk a szabad demokratákkal. Mert – miközben mi is fontosnak tartjuk a médiapiaci létrejöttét – egyáltalán nem az a cél, hogy a közrádió, ill. köztelevízió tényleges, ám sajátos monopóliumát minden eszközzel és azokat helyrehozhatatlanul hátrányos helyzetbe kényszerítve indítsuk el a kereskedelmi és a nonprofit műsorszolgáltatók sokaságát.”

⁵³ A javaslat nyolcadik fejezete a „Vegyes, átmeneti és záró rendelkezések” címet viselte.

⁵⁴ Jelen tanulmány a fentiekből következően csupán az 1994 nyaratól 1995 késő őszeig tartó kodifikációs folyamat főbb termékeinek, az egymástól markánsan megkülönböztethető tervezetek tartalmi különbségeinek, és a rádiózásról és televíziózásról szóló törvényhez vezető folyamat lényegesebb cezúráinak állóképszerű bemutatására vállalkozik.

⁵⁵ A javaslatot, és valamennyi későbbi verzióját, csakúgy, mint a végül elfogadott törvényszöveget gyakorta érte bírálat a kazuisztikus, és bonyodalmas szabályozási technika miatt. Mai ismereteink szerint a sajtóban elsőként Szűcs László, a Magyar Hírlap szakújságírója vetette a kodifikátorok szemére a javaslat terjedelmességét. Magyar Hírlap 1994. aug. 24.

⁵⁶ 1994. évi...törvény a rádiózásról és televíziózásról. 0 verzió. 2–3. §§. [Továbbiakban: 0 verzió]

⁵⁷ A kodifikációs grémium vezetője, Sajó András akadémikus erről – egy későbbi cikkében – ekként értekezett: „A semlegességet a tervezet kényszerű erőnné teszi...természetesen nem azt jelenti, hogy a közszolgálati rádióban és televízióban nem kellene majd a vélemények sokaságának megjelenítésére törekedni. A semlegesség azt jelenti a tervezet szerint, hogy a rádió és televízió maga ne foglaljon állást. Ez vezetett bennünket az angol törvény szigorú szabályának átvételére: a média alkalmazottja ne mondjon politikai véleményt, még ha eddig ez nálunk szokás volt is.” Népszabadság, 1994. szeptember 12.

⁵⁸ A tervezet akkori szóhasználatát ezeket az entitásokat közműsorszolgáltatóként aposztrofálta. 0 verzió, V. fejezet

⁵⁹ A kodifikációs folyamat kezdetén a közműsor-szolgáltatás működtetésére 1992-ben megfogalmazott közalapítványi forma alkalmazhatóságának tárgyában az igazságügyi minisztériumban – itt most nem tárgyalható – tanulmány született, míg a bizottság egyik tekintélyes tagja, Nehéz-Posony István az igazságügyi államtitkárnak, Csiha Juditnak írott feljegyzésében indokolta meg a bizottság e tárgyban elfoglalt, és a közalapítványi formát negáló álláspontját.

⁶⁰ A bizottság által választott megoldás még a szocialistákat sem elégítette ki. Egy Schiffer János által jegyzett feljegyzés például 1994. szeptember 6-ai dátummal politikai állásfoglalást igényelt, többek között arról, hogy vajon „a médiaelnökök megválasztá-

sánál szükséges-e olyan formát keresni – eltérően a tervezett megoldástól, de annak keretei között – amely a kormány bizonyos kapcsolódását eredményezi.” Igaz a javaslat egyik atyja, Sajó professzor is – másutt már idézett cikkében – jelezte az elnökök kinevezésének jogi nehézségeit. „Ebben a törvényben – ha lesz – ott találhatjuk majd sajnos mindazt a bizalmatlanságot, ami az elmúlt években felhalmozódott – és hozzá az alkotmány jelenlegi szövege diktálta képtelenségeket. Így például nem lehet a médiaügyet a köztársasági elnök alá rendelni, mert ő csak miniszterelnöki ellenjegyzéssel nevezhet ki, ezzel pedig fenntartottuk volna a kinevezési törvény feszültségeit. Ezért – a bizalmatlanság eloszlására – kell az Országgyűlésnek választania a rádió- és televízió elnököt.” Népszabadság, 1994. szeptember 12.

⁶¹ L. erre a szabad demokrata Molnár Péterrel készült interjút. Népszabadság, 1994. szeptember 6. „Hogyan lesz ebből verseny?” A kisebbik kormányzópárt médiaügyekért felelős politikus a privatizáció mértékéről medítálva – a többi között – leszögezte: „Mi tehát nem azt mondjuk, hogy az MTV 2-es csatornáját eleve privatizálni kell. Ha a műsorszolgáltatási piacon anélkül is kialakulhat verseny, akkor nem feltétlenül kell, de ha a mérlegelés után a 2-es csatorna az MTV-é marad, és emiatt fennáll a veszélye, hogy a monopóliumot nem sikerül felszámolnia, törvényben még inkább meg kell fogalmazni a támogatás már említett automatizmusait, és végképp ragaszkodni kell azokhoz a szabályokhoz, amelyek kizárják a kormány közvetlen beleszólását az MTV-MR vezetőinek, továbbá a rádió-televízió tanács tagjainak kinevezésébe.”

⁶² L. erre Heti Világgazdaság, 1994. augusztus

⁶³ A tizenegy pontból álló egyezséget, – amelynek kötelező erejét később maga a miniszterelnök vonta kétségbe – 1994. október 31-én Jánosi György és Molnár Péter látta el kézjeggyel, amelynek utolsó, tizenegyedik pontjában rögzítették: „A rádiózásról és a televíziózásról szóló törvényjavaslatot mindenképpen, még ebben az évben be kell nyújtani az Országgyűlés elé.” 1. számú megállapodás. 1994. október 31. 11. pont. [Továbbiakban: megáll. 1.]

⁶⁴ Az ellenzéki pártok észrevételeit – sajátos módon – a korábbi koalíciós megállapodás kiegészítése révén tették a kodifikáció számára elérhetővé. Ez további öt ponttal tette teljessé a politikusi kívánság listát.

⁶⁵ Megáll. 1. 2. pont.

⁶⁶ A közalapítvány ellenőrző testületéről szólva a dokumentum leszögezte, hogy annak „tagjait az ellenzéki és a kormánypártok jelölik egyenlő arányban.” Megáll. 1. 2. pont.

⁶⁷ „A kuratórium nyolc tagját szigorú összeférhetetlenségi szabályok és a szükséges szakértelem követelményeinek megfelelően az Országgyűlés 8 tagú, paritásos eseti bizottsága jelöli. Ha a kuratórium tagjainak jelöléséről a paritásos eseti bizottságban megegyezés nem születik, a kuratórium 4-4 tagját az ellenzéki, illetve a kormánypárti frakciók jelölik. A kuratórium szavazati joggal rendelkező csak szavazategyenlőség esetén rendelkező elnökét a miniszterelnök ellenjegyzésével a köztársasági elnök nevezi ki.” Megáll. 1. 3. pont

⁶⁸ Megáll. 1. 5. pont.

⁶⁹ Megáll. 1. 7. pont. A megállapodás idézett passzusa a e téren szabad demokrata álláspont pozícióinak erősödését jelezte. Álláspontunk igazolására hivatkoztunk Molnár Péter – már idézett – 1994. szeptember 6-ai Népszabadságbeli nyilatkozatára, melyben kifejtette, hogy a Szabad Demokraták Szövetsége „abból indul ki, hogy a közönség érdekei ellen való, hogy továbbra is csak az MTV programjai legyenek országosan vehetők.” Népszabadság, 1994. szeptember 6.

⁷⁰ A Részvénytársaságok műsorszolgáltatásában az egy műsoróránál közölhető reklám mennyisége évről évre fokozatosan csökken közszolgálati működésük és a magán műsorszolgáltatás reklámpiaci feltételeinek biztosítása érdekében.” Megáll. 1. 8. pont.

⁷¹ A médiatörvény szerkesztésével megbízott grémium 1994. szeptember 28-ai változata egyébként már hét tagúnak tette le a Testületet. Médiatörvény tervezet, 3. verzió. 25. §. /1/ bekezdés.

⁷² Megáll. 1. 9. pont.

⁷³ Megáll. 1. 4. pont.

⁷⁴ L. erre: „Az ellenzék a médiatörvény tervezetéről”, Népszabadság 1994. augusztus 24., illetve a Magyar Újságírók Közösségének javaslatai „Aggódalmak és javaslatok” címmel. Új Magyarország, 1994. szeptember 20.

⁷⁵ Az ellenzéki proposíciók egyrészt azt szorgalmazták, hogy „a határon túli műsorok felügyeletére a Társadalmi Ellenőrző Tanács 8–12 tagú bizottságot” hozzon létre a határon túli magyar kisebbségek képviselését is biztosítva, másrészt a reklámszabályok specifikálásával, illetve a közmédiák finanszírozására vonatkozó javaslataival az új, kialakítandó médiarendszer életképességét kívánta elősegíteni. Megállapodás. 2. Bp., 1994. november 11.

⁷⁶ A korábbi százhetvenhárom szakasz ezúttal 141-re zsugorodott.

⁷⁷ Médiaterv. 2. 1 20 December 1994 68–71. §§. [Továbbiakban: Médiaterv.]

⁷⁸ Az eredetileg országgyűlési szervként nevesített szervezet 1994. szeptemberétől már, mint Országos Rádió-Televízió Testület elnevezéssel szerepelt az egyes tervezetekben. Kiemelést érdemel, hogy a nagyobb létszámmal megtervezett testület mellett a törvény készítői lehetővé kívánták tenni a grémium számára, hogy három tagú tanácsokat alkotva, azok – bizonyos általuk meghatározott kérdésekben – a teljes ülés helyett járjanak el. Médiaterv. 33. §. 4. bekezdés.

⁷⁹ Médiaterv. 58. §. 1. bekezdés.

⁸⁰ A nagyszámú tagság mellett bonyolult – s később komoly vitát kiváltó – szabályok rendezték a Tanács felállításának technológiáját. L. erre: Médiaterv. 61. §.

⁸¹ Megjegyezzük, hogy a közszolgálati műsor tartalmi felügyeletével megbízott szerv, amelyet korábban a törvényjavaslat készítői még a Kiegyensúlyozott Tájékoztatás Panaszbizottságaként aposztrofáltak, itt jelzett új elnevezését már a korábbi 1994. szeptemberi változatban is viselte.

⁸² Médiaterv. 60. §. 1–5. bekezdés.

⁸³ Médiaterv. 60. 6–7. bekezdés.

⁸⁴ Médiaterv. 69. §. 2. bekezdés.

⁸⁵ /Médiaterv. 81. §.

⁸⁶ A tervezet a Magyar Rádiót három földfelszíni terjesztésű országos műsorral nyugtatta meg. [Médiaterv. 64. §. 1. bekezdés], míg az MTV-nek be kellett érnie a két csatorna feltételes ígéretével [Médiaterv. 64. §. 3–4. bekezdés].

⁸⁷ L. erre: médiabiz. 94., 9. 28., 47. § /1/ Üzemeltetési díjat köteles fizetni az, aki televízió vevőkészüléket üzemeltet... [Továbbiakban: Médiabiz.]; 48. §. /1/ A díjat két évre előre, két évenként – az első tárgyévet megelőzően legalább hat hónappal korábban meghozott – törvényt állapítja meg. Az így megállapított díjat csak az országgyűlési képviselők kétharmada által megszavazott törvény módosíthatja. 1995. december 31-ig a díj havi 460 Ft.; /2/ A díjat a nemzeti műsorszolgáltatók versenyképes és takarékos működtetésének, a műsorszolgáltatási rendszer fenntartásának és a közhasznú műsorok támogatási szükségleteinek figyelembevételével kell megállapítani. A 27. § szerinti eseti bizottság a TET, a Testület és a Pénzügyminiszter állásfoglalását kikérve és a nemzeti közműsorszolgáltatók Elnökeinek nyilvános meghallgatása után tesz az országgyűlésnek javaslatot a díjra.

⁸⁸ Meg kell jegyeznünk, hogy a műsorsugárzási szerződés jogosultság keletkeztető intézményét már az 1994. szeptemberi változat is ismerte. Médiabiz. 93. § /1/ bekezdés.

⁸⁹ Az országos kereskedelmi televíziók pályázatánál az itt jelzett megoldás, biztos – s a későbbi peres eljárást feleslegessé tevő – végkifejletet hozott volna magával.

⁹⁰ A tárcaközi egyeztetés 1995. januárja már le is zárult, és február legelején a jogszabálytervezet arra várt, „hogy a két koalíciós partner egyetértését megszerezze.” Magyar Hírlap 1995. febr. 1.

⁹¹ Az indoklás szövege legelőbb a Művelődési és Közoktatási Miniszter, valamint az Igazságügy-miniszter által jegyztetten, a 255/1995. iktatási számot viselve 1995. februárjában jelent meg.

⁹² Az ellenzék hatpárti kezdeményezésére hűvösen reagáló Molnár Péter szabaddemokrata médiapolitikus az MTI-nek elmondta, hogy az elkészült „törvénytervezet parlamenti beterjesztését követően, de még a plenáris vita megkezdése előtt tartanak még

egy érdemi hatpárti tárgyalást a kulturális bizottságban." Magyar Hírlap, 1995. február 4. A tárgyalások megszakítása után két héttel Pető Iván egyértelműen nyilatkozott: „az SZDSZ nem örült annak, hogy az MSZP a médiatörvényről hatpárti tárgyalásokat kezdeményezett”... ahol azután „rossz részmegállapodás-tervezet született, hiszen az SZDSZ a közszolgálati tájékoztatási eszközök felügyeletére egyetlen kuratórium felállítását is elegendőnek tartja.” Magyar Hírlap 1995. április 27.

⁹³ L. erre Kósa Ferenc szocialista képviselő, médiapolitikus 1995. március 2-ai feljegyzését. A tárgyalások ambiciózus célkitűzését indokolva a dokumentum szerzője kifejtette: „A jelenlegi törvénytervezet már-már áttekinthetetlen, túlbonyolított, néhol nevetségesen túlszabályozott. Az intézmények észszerű és gazdaságos működtetését inkább akadályozná, mintsem segítené.” A hatpárti médiatárgyalásokról röviden tudósított még – többek között – a Magyar Hírlap 1995. március 7-én.

⁹⁴ Magyar Hírlap, 1995. március 25., ill. Jegyzőkönyv a hatpárti médiaegyeztetés megállapodásairól. 3–8. pontok. [Továbbiakba: jegyzőkönyv] Figyelemre méltó, hogy a megbeszélések e ponton a 25 taggal megálmodott kuratóriumba, a pártok, a törvényben megjelölt társadalmi szervezetek, és szakmai körök képviselői mellett „megengedtek” 1–1 kormány által delegált szakértő tagi minőségben történő jelenlétét is. (8. pont.)

⁹⁵ Révész T. Mihály feljegyzése Fodor Gábor és Vastag Pál minisztereknek a hatpárti médiaegyeztetés előzetes jegyzőkönyvéről. Bp., 1995. március 31.

⁹⁶ Jegyzőkönyv, 14. pont.

⁹⁷ Magyar Hírlap, 1995. április 7.

⁹⁸ Ehhez magyarázatként hozzáfűzte: „a megállapodásban számos kérdés nincs kidolgozva a kellő részletességgel, ezért nem lehet a megállapodást teljes egészében átvezetni a törvénytervezetbe.” Uo.

⁹⁹ Nem állítható, hogy az ellenzéki frakciók vezetői szó nélkül hagyták a koalíció eljárását. Szekeres Imréhez, a szocialisták frakcióvezetőjéhez írott, és valamennyiük által jegyzett levelükben kijelentették: „A megállapodás megtorpedozásával valamennyi törekvésünk ellenére újra holtpontra jutott a média-törvény előkészítése, amiért minden politikai felelősség a kormányzó pártokat terheli.” MEH. 1995-05-03. I-386/2/4/95.

¹⁰⁰ „A szabaddemokratákkal együtt úgy látjuk, itt az ideje felgyorsítani a kodifikációt, hogy a parlament elé terjeszthessük a törvénytervezetet.” Magyar Hírlap, 1995. április 29.

¹⁰¹ Uo. MH-extra.

¹⁰² L. erre Pető Iván: „az alkotmányos és gazdasági kényszerek miatt most a korábbiaknál nagyobb esély van a médiatörvény elfogadására....a törvényt akár a nyári szünet előtt elfogadhatja a parlament....a rendezett médiaviszonyok kedvezően befolyásolják hazánk nemzetközi megítélését, és a sajtószabadság kérdése Horn Gyula amerikai útjának is fontos témája lesz.” Magyar Hírlap, 1995. május 25.

¹⁰³ Magyar Hírlap, 1995. május 12. A május 11-i ülésre előkészített javaslat még maga sem hozta végleges formáját. Erről az államtitkári – előzetes szakmai egyeztetésre intézményesült – értekezlet maga nyilatkozott: „a politikai és szakmai síkon párhuzamosan folyó előkészítő, szövegező és szerkesztési munka folytán nem sikerült benyújtásra alkalmas törvényjavaslatot kialakítani, valamint csupán kodifikációs munkával nem oldhatók meg a felmerült problémák.” TÜK O547/1995-05-09. ME. 466/95.

¹⁰⁴ Magyar Hírlap, 1995. május. 23. „...a médiatörvény kapcsán nézeteltérés volt tapasztalható Horn Gyula pártelnök-miniszterelnök és Jánosi György alelnök között. Jánosi ugyanis azt hangsúlyozta, hogy egyáltalán nem mindegy, hogy a törvénytervezet két- vagy hatpárti egyetértéssel nyugszik-e. Az alelnök szerint a javaslat kidolgozásakor figyelembe kellene venni a hatpárti szakértői tárgyalásokon létrejött megállapodásokat is.”

¹⁰⁵ Magyar Hírlap, 1995. május 29.

¹⁰⁶ Álláspontunkat erősíti, hogy a májusi második kormányülésre készült előterjesztés a javaslat megfogalmazásának folyamatában a hatpárti konzultációkról nem tesz említést.

¹⁰⁷ Előterjesztés a rádiózásról és televíziózásról szóló törvény tervezetéről. 1995. május. Ikt.sz.: 00/43/1995. 8. p. [Továbbiakban: Előterjesztés no. 4.]

¹⁰⁸ Nem állítható, hogy az ily módon pozícióját elnyerő elnök hatásköre túlméretezett lett volna a tervezetben. Szavazati joggal például csupán szavazategyelőség esetén rendelkezett volna, illetve a testület nélküle nem lett volna határozatképes. Előterjesztés no. 4. 32. § 1/f. Bek.

¹⁰⁹ A tervezet szerint a Testület akár három tag mellett, vagyis „csonka- testületként” is legitim módon működhetett volna, ha „akár a kormánypárti, akár az ellenzéki képviselőcsoportok nem élnek javaslattevési jogukkal. Előterjesztés no. 4. 27. §.

¹¹⁰ Ellenzéki oldalról azonnal a sajtószabadság veszélyeztetésével gyanúsították meg a javaslatot. Tették ezt azzal, hogy rámutattak a testületek megritkításának tényeire, és az ORTT kislétszámára. Magyar Hírlap, 1995. június 7. „Giczy a médiatörvényjavaslatról”.

¹¹¹ Előterjesztés no. 4. 70. §.

¹¹² Előterjesztés no. 4. 57. §.

¹¹³ Ezek közül a legradikálisabb formában Giczy György kereszténydemokrata pártelnök fogalmazta meg kifogásait már hivatkozott nyilatkozatában. A média-ügyek szabályozásában saját törvényjavaslatlall jelentkező politikus, a kormány előterjesztéséről szólva lakonikusan leszögezte: „sem szakmailag, sem politikailag nem elfogadható a rádiózásról és televíziózásról szóló törvényjavaslat, és ezen módosításokkal sem lehet javítani.” Magyar Hírlap, 1995. június 7.

¹¹⁴ A nyilatkozók kiemelték: „...a Magyar Televízió, a Magyar Rádió, illetve a Duna Televízió feletti tulajdonosi jogokat gyakorló kuratóriumok társadalmi képviseletének megvalósítását sem tartják kivitelezhetőnek.” Magyar Hírlap, Uo.

¹¹⁵ Magyar Hírlap, 1995. június 27.

¹¹⁶ A tizenkét pontban rögzített megállapodás a külföldre irányuló adások finanszírozásától, az üzembentartási díj megállapításának módján, a CCIR sávban biztosított két csatornán át egészen a reklámlimitek oldásáig ölelte fel a rádiósok számára fontos engedményeket. Emlékeztető a rádiózásról és televíziózásról szóló T/1093. sz. törvényjavaslatához a kormánykoalíció frakciói számára javasolt módosítások tárgyában. Bp. Július 13.

¹¹⁷ Magyar Hírlap, 1995. július 7. 4. p.

¹¹⁸ Bizonyos, hogy a koalíciós többség vezetőit a szocialisták tekintélyes képviselőinek megszólalása is ebbe az irányba navigálta. L. erre: Géczy József: Magyar Hírlap, 1995. június 21. 5. p., illetve Kósa Ferenc 1995. július 1.

¹¹⁹ Magyar Hírlap, 1995. augusztus 24. 3. p.

¹²⁰ Az alakuló ülésen levezető elnökként jelen lévő Vitányi Iván aposztrofálta imigyen a tárgyalások újra indulását. Jegyzőkönyv az Országgyűlés hatpárti média albizottságának 1995. szeptember 25-én (hétfőn) 16 órai kezdettel az Országház főemelet 11. számú termében megtartott alakuló üléséről. 4. p. [Továbbiakban: Jegyzőkönyv.]

¹²¹ Jegyzőkönyv I. 7. p. Magyar Bálint hozzászólása.

¹²² Jegyzőkönyv I. 13. p. Weber János hozzászólása

¹²³ Parlamenti Napló, 1995. november 28. Fodor Gábor előadói beszéde.

¹²⁴ Uo.

¹²⁵ Horn Gyula 1995. júniusi amerikai útja során előadást tartott Washingtonban, a nemzeti Sajtóklubban, ahol „megemlítette, hogy készülöben a médiatörvény, és azt remélhetően hamarosan elfogadják, ami „nagy ünnep lesz a kormány számára.” Magyar Hírlap, 1995 június 8.

¹²⁶ Az Országgyűlés a törvényjavaslatot 264 igen, 31 ellenszavazat és 2 tartózkodás mellett fogadta el.

PÁRVÁLASZTÁS

A házasulandó felek általában nem választhatták maguk jövődöbelijüket, hanem helyettük szüleik döntöttek a leendő házastárs személyéről. Sokszor a fiatalok nem házasodhattak más városból, községből (pl. Vas megye hegyhátvidéki falvaiban a leányok és a legények csak egymás közt, saját falujukból házasodhattak¹), figyelembe kellett venniük a másik fél vallását, nemzetiségét, vagyonát vagy éppen rangját, sőt előkelő családok körében néha még politikai szempontok is irányadók voltak.

Ha a szülők határoztak, akkor mind a fiúk, mind a leányok engedelmisséggel tartoztak. A szülői döntés oly szigorú lehetett, hogy pl. 1651-ben Csáky Ferencet az apja börtönbe záratta, mert nem akarta feleségül venni a neki szánt Homonnai kisasszonyt.² Atyja és anyja akarata ellenére a leány sem esküdhett örök hűséget, mivel azt nem tekintették volna szent házasságnak.

A férfiak mindezzel együtt önállóbban választhattak, illetve kereshettek feleséget maguknak. Bethlenfalvi Thurzó Szaniszló 1598-ban unokabátyjától, Thurzó Györgytől kért tanácsot, hogy a neki kommandált leányok közül melyiket válassza házastársul. Thurzó György válaszlevelében sem a fényűzést kedvelő lengyel Lubomerski leányt, sem az idős, beteges és szegény tescheni hercegnőt nem javasolta feleségül venni. A harmadik leányról, Listius Anna Rozináról, akit nem ismert, csak annyit jegyzett meg, hogy a nemzetség nem megfelelő. Legfőbb tanácsa pedig az volt, hogy „ne csak szemmel, de főképen füllel házasodjék kgd”, és azt vegye el, akit igazán szeret.³

Némely apa több kisasszonyt jelölt fia számára. Bethlen Miklós 1667. márciusában Fogarásról indult, hogy a számára kiszemelt hajadonokat, Béli Pál és Osdolai Kún István leányait megismerje, hogy „amelyiken az Isten elmémet megnyugottja, azt az atyám megkéreti számomra”. Útközben azonban megtudta, hogy a Béli kisasszonyt nem atyja és anyja, hanem egy nagynénje neveli, és úgy döntött, hogy csak Kún Ilonát keresi fel Zabolán. Kún István házában Bethlent, mint „afféle tűzház-látót” szívesen látták, és annak rendje-módja szerint megvendégelték, sőt „gonosz szokás” szerint le is részegítették. Másnap ebéd után, bár a Kún kisasszony elnyerte tetszését, elhatározta, hogy azért a másik leányt is megnézi. „... de nézd Isten rendelését,” útközben találkozott Dániel Péterrel, akiről kiderült, hogy leánynézőbe igyekszik Zabolára. Bethlen végül is szolgáját visszaküldte Kún Istvánhoz, és megüzente, hogy Ilonát feleségül veszi. Az esküvőre 1668. júniusában került sor.⁴

A párválasztás nem mindig személyesen történt. 1649-ben Rákóczy Zsigmond követének adott utasítást megfelelő menyasszony felkutatására. Mintegy 15 pontban foglalta össze, hogy milyen nőt keressen számára követte: „Nem kíván mindennekfelett való legszebbet, de mindenesetre olyant, ki tekintetre méltó

Bódiné Beliznai Kinga:

A párválasztástól az eljegyzésig a régi Magyarországon

s az egymás-szeretetre alkalmas lenne. De annak is jól nézzen utána ha nem festi-e magát. Aztán 18 évesnél idősb ne legyen, legyen szelíd, istenfélő. Magaviseletében nem néz magyar formára, de az ottani divathoz képest is vigyázza meg természetét. Legyen középtermetű és ép. Ne legyen kaczer, de bátoratlan se, s mindenek felett jó erkölcsű. Ne legyen fényűző, mert a tékozlással való köntösbeli luxus nem magyar humorhoz való. Járjon utána, hogy a családnak eddig férjhez adott leányai milyen életet folytatnak, mennyi a hozomány s a hazaadásban minő rendet követnek. Gondja legyen hű arczkép szerzésére.”⁵

A párválasztásban esetenként közvetítők is szerepet kaptak. Ezek a közvetítők rendszerint az adott helység öregasszonyai közül kerültek ki, akiknek feladata az ajánlás, a kommandálás (gyentölés, dicsérés, kullógóba vagy susogóba járás) volt. Munkájukért nem igazán becsülték meg őket. Erre utalnak a különböző vidékeken szokásos elnevezések, mint pl. beszédes asszony, szerző, csoszogó, tapogató, kerítő, szeméttipró, pemét-asszony, pokolpemét, gyalogszarka vagy éppen gyalogsátán.⁶

A régi erdélyiek szokásai szerint is „Mikor valamely ifjú legény meg akart házasodni, ... az leánynak apját, anyját megjáratták alattomban, hogy van-e kedvek leányokat azon ifjú legénynek adni vagy nincs; ...”⁷ A házasulandó ifjú igyekezett magának pártfogókat is szerezni. 1609-ben Thurzó György írt „támogató” levelet Lorántffy Mihálynak Czobor Mihály érdekében, aki Lorántffy leányát szándékozott feleségül venni.⁸

A közvetítők általában csak ajánlgatták a leányokat, és azok közül választhattak a szülők, illetve a legény. A kommandáló asszony rendszerint aztán látogatást tett a lányos háznál, ahol a fiú jellemét, küllemét, vagyoni helyzetét dicsérte, illetve a leányt is szemrevételezte.

Torontál megyében a „tapogató” asszony nem a kezével, hanem a hátával tette be az ajtót a lányos háznál, amelyből azonnal tudni lehetett jövedele célját. Friss fonott kaláccsal fogadták, ha szívesen látták. Ha nem marasztalták, akkor ajánlatát a leány szülei elutasították. E választ erősítette az a szokás, hogy kifelé menet a pitvarajtóban egy seprűt talált keresztbe fekve.⁹

A városi polgárság körében a reformáció hatására kialakult házassági elvek és zsinati határozatok nyomán a XVI. századtól kezdődően a házasulandó nevében

eljáró és a leányt megkérő személy csak öreg, derék férfi lehetett. Az asszonyoknak kifejezetten tiltották az ebben való részvételt.¹⁰

HÁZTŰZNÉZÉS, KISASSZONYLÁTÁS

A leánynéző, „kisasszonylátásra” egy idősebb férfi rokona kíséretében érkezett a lányos házhoz rendszerint vacsorára. A legényt és a leányt egymással szemben ültették az asztalhoz. Vacsora után tánc következett, majd a leánynéző hazament. Ha e „szembentétel” alatt a fiatalok megtetszettek egymásnak, sor kerülhetett a megkérésre.¹¹

Erdélyben a leánynézőnek a vacsoránál tojást adtak, és azt „szégyen nélkül” kellett megennie.

„Ez pediglen három szégyent követett el: első volt, ha híg tojást kemény, vagy keményt híg gyanánt tört meg; második, ha szózásnál kifolyatta; harmadik, ha több vagy kevesebb kenyeret metélt fel, mint kellett.”¹²

A háztűznézés szokása a tűz általi tisztulást szimbolizálja: a mátkakérők belépnek, a jövő arától tüzet és vizet kértek, és ebből „ismerik ki” ún. fürgeségét.¹³ Gömör megyében a kérők a leánytól „vizet kérnek, amikor hátulról, azután ... tüzet, amikor előlről nagy gonddal megnézik, ha elég gyors-e, s nincs-e valami hiba testében.”¹⁴

A palócoknál a leány küldhetett két megbízott asszonyt – köztük az anyját – háztűznézőbe kedvese házába. A fiú szülei rendszerint nagy örömmel fogadták a látogatókat, akiknek „dicsekedve” megmutattak mindent, amijük csak volt – még azt is, amit csak kölcsönkértek a jeles napra. Jó jelnek számított, ha az asszonyok elfogadták a megvendéglést. Szegény fiú azonban máshol kereshette a szerencsét, ha az asszonyok anélkül távoztak, hogy „a kenyér- vagy dióhoz nyúlának”.¹⁵

Bizonyos esetekben a leánynézés elmaradt. Előfordult ugyanis, hogy a felek (pl. Esterházy Miklós és Nyáry Krisztina) nem személyesen, hanem levelezés útján érintkeztek egymással. De adódott olyan eset is, amikor a házasulandó ifjú követeket küldött maga helyett leánynézőbe, mint ahogy tette ezt Bethlen Gábor. Követei az ő meghatalmazásával tárgyaltak a brandenburgi örgróffal, és meg is kérték nővérének kezét az erdélyi fejedelem számára.¹⁶

MEGKÉRÉS, KÉZFOGÓ ÉS GYŰRŰVÁLTÁS

MEGKÉRÉS

A népszokások szerint az eljegyzést megelőzte a megkérés és a kézfogó. A megkérés tulajdonképpen egy ajánlattétel, amely a fiú házasságkötési szándékát fejezte ki. A leány vagy szülei az ajánlattételre sokféle módon válaszolhattak.

Ha az ügyet jól készítették elő, a megkérés csak formáság volt. A leány pozitív válasza egyben a szülői beleegyezést is jelentette. Ha az előkészítés nem körül-

tekintően történt, akkor a szülők gondolkodási időt kértek, illetve tapintatosan hozták a kérő tudomására az elutasító választ („még fejletlen a leány”, „másnak szántuk”).

A Bakony környékén a legény a lányos háznál „felejtette” a szűrét. Ha visszatértekor szűrét a ház elé kifüggesztve találta, azaz „kitették a szűrét,” ildomosabb volt más menyecske után néznie.¹⁷ Komárom környékén a leánykérés időpontjára a rokonság köréből is hívtak vendégeket. „A leány szülei hosszú padra ültetik a kérőt, az érkező vendégeket pedig melléje, mindaddig, míg csak ülőhely van rajta, ezután már ha vendég érkezik, és a kérő kedves a háznál, a vendégnek új padot mutatnak, de ha a legény nem kedves, akkor azt az új vendéggel kinyomatják helyéből.”¹⁸

Szegeden a leány beleegyezését jelentette, ha egy piros kendőt adott át a kérőnek. Egerben két pohár bort töltöttek, és ha a legénnyel együtt ivott a leány, kedvére való volt a fiú. Somogyban a kitartást értékelték: itt hétszer¹⁹ kellett a leányt megkérni, hogy igenlő választ adjon.

Komáromban mindig csak a megkérést követő nap estéjén kapott választ a legény. A leány felkereste őt, és, ha mákos réttel és borral kínálta, akkor elkezdheték a készülődést az esküvőre.

Gömör megyében azt a megkérést tartották „díszesnek,” amely „mellett egy szál gyertya elég,” míg a leányt kiadták.

Rendszerint, ha valaki kosarat kapott, csendesen odébbállt. De találkoztunk olyan esetekkel is, amikor a hoppon maradt ifjú nem nyugodott bele sorsába. 1637 novemberében Rákóczy hadfelkelést indított Lupul ellen. Mikes Zsigmond három fiának, Mihálynak, Jánosnak és Pálnak is elküldte a táborba szállási parancsot. A Mikes fiúk össze is gyűjtötték hadaikat, de nem a táborhoz csatlakoztak, hanem a szentléleki várhoz mentek, hogy „régí bosszújukat kitöltsék”. Az ott anyjával élő Tarnóczy Sárába volt ugyanis szerelmes Mikes János, aki több ízben megkérte a leány kezét, de mindig kosarat kapott. A három testvér, kíséretével együtt a szentléleki várhoz ment, hogy onnan a leányt erőszakkal elhozza. Sára, amint meglátta a hadat közeledni, elbújt, de megtalálták, és megsebesítették, majd hajánál fogva kivonszolták. A fiúk a leányt végül magukkal vitték, és még amit a házban sebtében össze tudtak szedni, puskát, szablyát, ruhaneműt, ezüst poharakat. 1638. május 10-én az országgyűlés e tettükért fej- és jószágvesztésre ítélte a Mikes fiúkat.²⁰

KÉZFOGÓ

A megkérést követően kerülhetett sor a kézfogóra. A kézfogáskor a fiú és a leány ígéretet tett arra, hogy egymással házasságra fognak lépni. E döntő jelentőségű esemény előtt, a szülők újra megkérdezték a leánytól, hogy van-e kedve feleségül menni az illető ifjúhoz. A kézfogás szertartása abból állt, hogy „az legény szép gyengén az kezinek első ujjai végével megütötte az

leányasszony keze ujjainak végit.”²¹ A kézfogó önmagában még nem sietette a házasságot.

GYŰRŰVÁLTÁS

A kézfogást követte a gyűrűváltás: a vőlegény két megbízott rokona vagy barátja átadta a gyűrűt a leánynak, aki saját gyűrűjét küldte ki a legénynek. A gyűrűváltást követően mátkapárnak, jegyeseknek tekintették őket.

AZ ELJEGYZÉS

Az eljegyzés tulajdonképpen házassági ígéret, amikor is a férfi és a nő egymásnak kölcsönös ígéretet tesz arra, hogy utóbb egymással házasságot fognak kötni.

AZ ELJEGYZÉS ÉRVÉNYESSÉGI KELLÉKEI

A kánonjog szabályaihoz igazodva érvényes eljegyzést csak a 7. életévét betöltött fiú és leány köthetett, aki nem volt „eszőlős,” tébolyodott vagy részeg. E szabály gyakorlati betartása, illetve megtartásának igazolása gyakran akadályba ütközött, hiszen hosszú ideig még nem volt sem egyházi, sem állami anyakönyvezés vagy más olyan feljegyzés, amelyből az eljegyzésre készülő felek életkorát biztosan meg lehetett volna állapítani.

A középkorban gyakran előfordult, hogy a gyermekeket még 7. életévük betöltése előtt eljegyezték. 1212-ben II. András leányát, a négyéves Erzsébetet jegyezte el az akkor tizenkét éves thüringiai herceggel.²² Enyingi Török Ferencné Ország Borbála 1557-ben írt levelében újszülött leányát – aki „szinte olyan szép, mint az anyja” – Nádasdy Ferenc mátkájaként említi.²³ Zrínyi Miklós felesége, Draskovich Mária már gyermekkorában Frangepán jegyese volt.²⁴

Az eljegyzés megkötését bizonyos erkölcsi érvényességi kellékektől is függővé tették. Így nem köthetett érvényesen eljegyzést az a fél, aki egyidejűleg másnak is jegyességet ígért, illetve az a házaspár, aki a házasság fennállása alatt ígért harmadik személynek jegyességet.

A kánonjog megkívánta azt is, hogy a jegyesek beleegyezése valódi, komolyan meggondolt és szabad legyen, valamint határozott személyre kellett irányulnia.

Magyarországon az eljegyzés érvényességéhez nem volt szükséges annak papi megáldása, sőt az 1279. évi budai nemzeti zsinat határozata alapján kifejezetten tiltották, hogy a felek a templomban jegyezzék el egymást. A XVI. századi Franciaországban azonban szükséges volt az egyház közbenjárása már az eljegyzésnél is. A pap kérdést intézett a felekhez, hogy ígértek-e szent házasságot más férfinek, illetve nőnek. A feleknek erre a kérdésre nemleges választ kellett adniuk ahhoz, hogy a szertartás folytatódhassék. A pap a jegyesek kezeit összeadta, majd kölcsönös beleegyezésük után, eljegyezte őket egymásnak.

Belgiumban hasonló szertartás keretében zajlott az eljegyzés, de nemcsak a templom, hanem temető vagy egyéb nyilvános és szent hely is szolgálhatott az eljegyzés színhelyéül. A pap a felek kölcsönös beleegyezését követően az eljegyzést elfogadta és jóváhagyta, és a fiatalokat arra kötelezte, hogy 40 napon belül kössenek házasságot. Azt azonban megtiltotta, hogy a házasságkötés előtt – az eljegyzésre hivatkozással – úm. „consumálják” (elhálják) a jegyességet.

Az eljegyzés megkötése történhetett személyesen, levelezés útján vagy harmadik személy bevonásával.

Az eljegyzés megkötésének különös módjával találkozunk a XIX. században. A török időkből származó zombori leányvásár sok esetben eljegyzéssel is végződhetett: „A leányvásár ... évenként október 2-ik vasárnapján szokott tartatni. A mondott vasárnapon a város alsóbb osztályú, mindkét nembeli fiatalsága bizonyos helyen összejön. Rövid társalgás után először kisebb csoportokban kerekednek táncra, később pedig egy egész nagy kört vagy kólót képeznek. A kör közepén több dudás foglal helyet. Tánc közben a házassulandó legények szülei vagy közelebbi rokonai megjelennek, s a kóló közepére menvén, ott fiaik számára egy-egy hajadont szemelve ki, azt egy alma²⁵ átadása által, melybe ezüstpénz vagy bankó van téve, fiaik leendő nejeül eljegyzik. Ha a hajadon az almát elfogadja, az eljegyzés megtörtént, s a gyűrűváltás vagy ugyanazon vagy legközelebbi napon ünnepélyesen megtartatik. Ha pedig a lány az almát visszautasítja, az annyit jelent, hogy neki a legény sem kell.”²⁶

Az eljegyzéskor rendszerint nem egyszerű karika-gyűrűt használtak, hanem gyémánttal, rubinttal vagy más drágakövel díszített gyűrűt, amellyel sok esetben több nemzedék is eljegyezte magát.

A germán jogban az eljegyzés alkalmával a menyasszony rendszerint egy pálcát tört össze feje felett. A pálcátörés rituáléja utalt arra, hogy a menyasszony szakított saját családjával, nemzetségével, és vőlegénye családjába lépett.²⁷

AZ ELJEGYZÉS JOGKÖVETKEZMÉNYEI

Az érvényesen megkötött jegyesség bizonyos erkölcsi kötelezettségeket rótt a felekre. Az eljegyzés foganatosításának pillanatától kezdve a jegyesek kölcsönös hűséggel tartoztak egymásnak, amelynek esetleges megszegése egyházi büntetést vont maga után. A jegyesség kötelezett a házasság megkötésére, kényszer azonban nem lehetett alkalmazni e kötelezettség kikényszerítésére. A magyar városok ugyanakkor olyan szigorúan vették a házassági ígéret kötelező voltát, hogy megszegése esetén a városi tanács büntető közbenjárásával találkozunk.

1626-ban Lőcse városa tárgyalta Fellner Tóbiás perét, aki nem tartotta meg Hedisch Bálint leányának tett házassági ígéretét. A városi tanács felszólította Fellnert ígéretének teljesítésére. Minthogy a vádlott ennek ellenére elhagyta a leányt, szigorúan megbüntették.²⁸

1773-ban a fehérvári tanács kötelezte Zach Jakab hóhért, hogy a kávéfőzőnél levő leányt, akinek házasságot ígért, két hónapon belül vegye feleségül, vagy a leány hagyja el a várost.²⁹

A tridenti zsinat határozatait megelőzően a jegyesek együttthalása külön házasságkötés nélkül is házasságot eredményezett. A házasságkötés ezen lehetősége számos visszaélésre adott alkalmat, gyakori volt, hogy házas férfiak leányokat házassági ígérettel csábítottak el. Egy ilyen ügyben hozott ítéletet a nagyszombati helynöki szék 1624. február 22-én. A bűnös alperest, Hájas Ambrust arra ítélték, hogy 100 forintot fizessen az elcsábított leány, Kulcsár Zsuzsanna hozományába, és ugyanennyit az egyik nagyszombati templom javára. Ezenkívül mindkét parázna félnek 21 napon belül el kellett költöznie Nagyszombat városából.³⁰

A jegyességnek egyes vidékeken különböző jelei voltak ismertek. Kapuváron a vőlegény gyöngyökkel és szalagokkal díszített sapkát viselt. Heves megyében a leány a mellére tűzött csokrot virágjaival lefelé fordítva hordta, a legény pedig a kalapja mellé művirág bokrétát tűzött.³¹

A jegyesek a nyilvánosság előtt csak együtt jelenhettek meg, de általánosabb volt, hogy kerültek a nyilvános helyeket. A XIX. század végén elsősorban a városokban volt divat, hogy a jegyesek karonfogva jártak az utcán. Az ország különböző részein azonban ettől eltérő szokások is voltak. Felsőtárkányban pl. a menyasszonynak még jegyese háza előtt sem kellett elmennie.³²

AZ ELJEGYZÉS FELBONTÁSA

Az eljegyzés felbontására sor kerülhetett a felek kölcsönös beleegyezésével, illetve egyoldalúan is. Annak megítélése, hogy valamelyik fél egyoldalú visszalépése elegendő okot szolgáltat-e az eljegyzés felbontására, az egyházi bíróság jogkörébe tartozott.

Az eljegyzés egyoldalú felbontását megalapozó okok:

az egyik fél megszegte a kölcsönös hűségre vonatkozó kötelezettségét

az egyik jegyes a jegyesség fennállása alatt harmadik személlyel házasságot kötött

a férfi szerzetesrendbe vonult

olyan körülmény tudódott ki, amelyről tudva az eljegyzés nem jött volna létre (pl. súlyos bűncselekmény elkövetése, vagyoni helyzet romlása, az egyik fél nagymértékű pszichikai vagy fizikai elváltozása, szellemi leépülése)

A megtámadt eljegyzést a bíróság ítéletében semmisnek nyilvánította, ha az egyoldalúan visszalépő fél által előadott okot megalapozottnak találta.

Az eljegyzés érvénytelenítésére irányuló per elkerülhető volt. Ha az érdekelt fél a megyés püspök előtt peren kívüli eljárásban olyan bizonyítékokat tárt fel, amelyek alapján a kánonjog szabályainál fogva az eljegyzés érvénytelennek minősült, a peres eljárás lefolytatására nem került sor. A pápa felmentést is adhatott az eljegyzés alól. Nagy Lajos leánya, Hedvig és az ausztriai Vilmos közötti eljegyzés pápai felmentéssel került felbontásra, holott a jegyes pár már 15 napig titokban együtt élt.³³

A jogtalanul visszalépő jegyes fél elleni keresetben a felperes kérhette, hogy a bíróság ítéletében kötelezze a másik felet a házassági ígéret betartására, azaz a házasság megkötésére. Ilyen esetben az ítélet valamely egyházi büntetést is kiszabhatott a bűnös féllel szemben. 1622-ben az esztergomi helynöki szék tárgyalta özv. Geczeli Tóbiásné Paár Rozina eljegyzési perét, amelyet Kecskés János ellen indított. A peres felek közötti eljegyzést felbontotta a helynöki szék, és az alperest 1.000 forint pénzbüntetéssel sújtotta a felperessel folytatott „botrányos viszony” miatt.³⁴

Az eljegyzés felbontását mindezzel együtt nagy sértésnek vették. Bethlen Pál 1667-ben jegyezte el Bucsesti Sárát, de édesanyja a leányt „csudálatos mesterséggel rontotta vala el, csak visszaadatik a gyűrűt az ártatlan és egymást szerető személyekkel.” Az anya fiának végül Tordai Margitot szemelte ki feleségül, akivel aztán Bethlen Pál 1668-ban meg is tartotta esküvőjét.³⁵

Jegyzetek

¹ Tagányi Károly: A hazai élő jogszokások gyűjtéséről (A Magyar Néprajzi Társaság kiadás, Bp., 1919.), I. rész, 19. p.

² Radvánszky Béla: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században I. k. (Helikon Kiadó, Bp., 1986., 142. p.)

³ Komáromy András: Listius Anna Rozina bűnpöréhez; In: Történelmi Tár (Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1897., 626. p.)

⁴ Bethlen Miklós élete leírása magától, II. könyv; In: Kemény János és Bethlen Miklós művei (Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1980., 623–626. pp.)

⁵ Szilágyi Sándor: Felső-vadászi Rákóczy Zsigmond (Magyar történelmi életrajzok, Bp., 1886. 142. p.)

⁶ Igézet ne fogja ... – A népbabonák világa [Szendrey Zsigmond és Szendrey Ákos „babonasztótára” nyomán írta Fazakas István és Székely Sz. Magdolna], (Fekete Sas Kiadó, Bp., 2001. 84. p.)

⁷ Apór Péter: Metamorphosis Transylvaniae (Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987., 78. p.)

⁸ Weichhart Gabriella: Keresztelő, házasság és temetés Magyarországon 1600–1630. (Bp., Stephaneum Nyomda Rt., 1911., 20. p.)

⁹ Igézet ne fogja ... 2001. 85–86. pp.

¹⁰ J. Újvári Zsuzsanna: Polgári házassági szokások és erkölcs a 16–17. századi Magyarországon, In: Ámor, álom és mámor (szerk. Szentmártoni Szabó Géza, Universitas Kiadó, Bp., 2002., 70. p.)

¹¹ Radvánszky 1986. I. k., 143. p.

¹² Rész-Ensel Sándor: Magyarországi népszokások, (Osiris Kiadó, Bp., 2000. 133. p.)

¹³ Ipolyi Arnold: Magyar Mythologia (Pest, 1854., 197. p.)

¹⁴ Rész-Ensel 2000., 152. p.

¹⁵ U.o. 215. p.

¹⁶ Weichhart 1911. 21. p.

¹⁷ Rész-Ensel 2000. 62. p.

¹⁸ U.o.

¹⁹ A sváb szokásjog szerint a vőlegény hét kesztyűt, valamint egy kardot, egy kalapot, egy gyűrűt és egy köpenyt adott a menyasszonynak. Hét kesztyű: hétszer nyilvánította ki a vőlegény a házassággal kapcsolatos kötelezettségeit. [Carl, Puetzfeldt: Deutsche Rechtssymbolik (Alfred Metzner Verlag, Berlin, 1936., 67. p.)]

²⁰ Erdélyi Országgyűlési Emlékek (szerk. Szilágyi Sándor), [M. Tud. Akadémia Könyvkiadó-hivatala, Bp., 1884., X. k. (1637–1648), 20–21. pp.]

²¹ Apór 1987. 79. p.

²² Tagányi 1919., 20. p.

²³ Takáts Sándor: Régi magyar nagyasszonyok (Corvina Kiadó, Bp., é.n., 11. p.)

²⁴ Takáts Sándor: A menyegzőmeghívások és a lakodalmi szokások régente, In: Takáts Sándor: A régi Magyarország jókedve (Osiris Kiadó, Bp., 2002., 88. p.)

²⁵ A görög mitológiában Gaia, a földistennő a termékenység jelképeként almát ajándékozott Hérának, amikor egybekelt Zeusszal. Athénban szokás volt, hogy az ifjú házaskok a nászszobába lépve megfellezték és megették egy almát. Rómában a Juno kezében tartott gránátalma a házasság szimbóluma volt. A fa tűzpiros, illatos virágai miatt is a bő terméssel megáldott szerelem

és házasság jelképének számított. A menyasszonyok ágaiból font koszorút viseltek. [Hans Biedermann: Szimbólumlexikon (Corvina, Bp., 1996.), 18., 133–134. pp.]

²⁶ Réső-Ensel 2000., 345. p.

²⁷ Puetzfeld 1936., 66. p.

²⁸ Weichhart 1911., 26–27. pp.

²⁹ Kállay István: Városi bíraskodás Magyarországon 1686–1848 (Osiris Kiadó, Bp., 1996., 577–578. pp.)

³⁰ Roszner Ervin: Régi magyar házassági jog (Franklin Társulat, Bp., 1887., 147. p.)

³¹ Tárkány Szűcs Ernő: Magyar jogi népszokások (Akadémiai Kiadó, Bp., 2003., 340. p.)

³² U.o. 341. p.

³³ Roszner 1887. 153–154. pp.

³⁴ U.o. 155. p.

³⁵ Bethlen 1980. 630. p.

BEVEZETÉS

A bizánci állam igazgatástörténeti szempontból a középkori államszervezetek egy kevésbé elterjedt típusának, a hivatali államkormányzatnak az egyik legfőbb reprezentánsa. A középkorban általánossá váló feudális államszervezés gyakorlatával szemben Bizánc az intézmények változása mellett is meg tudta tartani a centralizált, hierarchikusan szervezett és funkcionálisan tagolt késő-római császárság igazgatási elveit.¹ A hivatalok hierarchikus módon való szervezése és a rendszer csúcsán álló uralkodó központi szerepe külsőségekben is megnyilvánult. A császári hatalom egységének elve szerint a hatalomnak egyetlen formája létezett, a császárré, mégpedig osztatlanul. A méltóságok és a hivatalnokok tisztségük megszerzésével részesülhettek a császári hatalom fenségességében, de csak annak reprezentánsai voltak, nem rendelkeztek önálló hivatali hatalommal, az általuk elnyert tisztség csak egy uralkodói kegy, adomány volt.

Ezt a részesülést fejezték ki az ünnepélyes előléptetési és beiktatási ceremóniák, a hivatali kegyelmi jellegét ugyanakkor egyértelműen mutatja, hogy a szertartások középpontjában már a késő-római császárság korában sem a hivatali jelvények átadása, a tulajdonképpeni kinevezés állt, hanem az uralkodó imádata, az előtte való megalázkodás. A szertartás után a hivatalnok, mint az uralkodói kegyelem részese az egyszerű alattvalók fölé emelkedett és maga is a hatalom hordozójává vált.² A kinevezési ceremónia a császári udvarba való bevezetést is jelentette, a közép-bizánci kortól ugyanis a főtisztviselő elsősorban az uralkodó környezetének, kíséretének tagja. Csak ebben a minőségében van arra lehetősége, hogy részesedjen a császári fenségben, ami feljogosítja őt tényleges hivatalok betöltésére. Az állami tisztségek betöltésének feltétele volt az uralkodói környezethez tartozás és az ezt kifejező – többnyire szimbolikus – udvari címek viselete. A közép-bizánci kor hivatalnoklistáin már egyértelműen elválnak egymástól a tiszteletbeli címek és a tényleges hivatalok, de a magas méltóságokra aspirálóknak mindkét hierarchiában párhuzamosan kellett teljesíteniük a megszabott *cursus honorumot* a folyamatos előrelépéshez.

Kelemen Miklós:

Kinevezési ceremóniák a Bizánci Birodalomban

A hivatalnoki kinevezések ünnepélyességének magyarázatához még hozzátehetjük, hogy a római gondolkodásban mindig is volt a hivatalviselésnek egy szakrális, ceremoniális jellege. A köztársasági *magistraturák*, különösen a legnagyobb tekintéllyel bíró *consulatus* betöltéséhez szükséges erények, az *auctoritas* és *imperium* komoly vallási vonatkozásokkal is bírtak. Mindkettő az isteni, vagy legalább emberfeletti képesség, a *numen* megjelenítése, realizálása egy ember szintjén. Az állam irányítása a római gondolkodásban emberfeletti képességet, kiválasztottságot igénylő tevékenység.³ A népgyűléseket és a *consulok* megválasztását madárjósolat (*auspicium*) előzte meg, a hivatalnoknak kijáró legnagyobb kitüntetés, a *triumphus* vallási előírások szerint rendezett szertartás. A *senatusnak* is komoly szakrális funkciói voltak, hiszen a *patres conscripti* jogában állt a *triumphus* engedélyezése, a meghódított földek isteneknek való felajánlása, a korai császárság idején pedig a *Caesarok* haláluk utáni istenivé avatása, *consecratioja*. A szakralitás és az ünnepélyesség kellékeiként a *consulok* a köztársaság idején hivatali jelvényeket viselnek, melyek egy része a korábbi királyok *insigniaja*.

A hivatalnok kiválasztottságáról alkotott felfogás az államszervezet monarchikussá válásával átalakult. Az isteni kiválasztottság egyetlen élvezője az uralkodó, a hivatalnokok pedig az uralkodó választottjai, kegyeltjei. A főhivatalnok tehát már nem hordozója, csak részese a feladata betöltéséhez szükséges emberfeletti, karizmatikus erőnek.⁴ A bizánci kinevezési ceremóniák középpontjában álló megalázkodás, földre borulás a hivatalnoknak azt a gyengeséget, esendőséget szimbolizálja, amit az uralkodói karizmából való részesedés nélkül képviselne.

A kinevezési ceremóniákról ránk maradt források közül legértékesebb a tudós császár, Bíborbanszületett

Konstantin (913–959) *De ceremoniis aulae byzantinae* című műve, amely a bizánci államszervezet tisztségeinek, hivatalnokainak bemutatásán túl az udvari élet, szertartások – köztük a kinevezések – ismertetését is tartalmazza. A munka döntő részben a közép-bizánci kor szokásait ismerteti, de tartalmaz néhány leírást a kora-bizánci időszak előléptetési ceremóniáiról is.⁵ A munkába ugyanis beszerkesztették Petrus *patricius* vonatkozó írásait.⁶ A *magister officiorum* hivatalát 539-től 565-ig betöltő tisztviselő munkái eredeti formában csak töredékesen maradtak ránk, azokat elsősorban más művekből ismerhetjük meg. A késő-bizánci kor államszervezetét bemutató legfontosabb összeállítás a Kodinus *kuropalates*nek tulajdonított *De officialibus palatii Constantinopolitani et de officiis magnae ecclesiae* című munka, amely azonban csak a hierarchia csúcsán álló trónörökös kinevezési ceremóniáját írja le részletesen.⁷

A KINEVEZÉSI CEREMÓNIAK TÍPUSAI

A kinevezési ceremóniák elnevezésekor igen változatos a források szóhasználata. A *De ceremoniis*-ban leggyakrabban használt szó a latin *promotio* és a görög *proagógé*.⁸ A legmagasabb méltóságok előléptetési ceremóniájára használják a választás (*electio*, *kheirotonia*) kifejezést.⁹ Az alsóbb hivatalnokok esetében találkozhatunk a *creatio* elnevezéssel.¹⁰ A fejezetcímekben nem, de a szöveg szintjén a *De ceremoniis*-ban és Kodinuskál is folyamatosan előfordul a kissé archaikus *inaguratio*.¹¹ A késő-bizánci forrásunkban a *proagógé* szót felváltja a görögben a *problexis*, annak latin változata továbbra is a *creatio*.¹²

A TRÓNÖRÖKÖS MEGKORONÁZÁSA

A tiszteletbeli címek hierarchiájának élén álló trónörökös, a *caesar* méltóságának beiktatási ünnepségét több szempontból sem sorolhatjuk kinevezési ceremóniák közé a közép-bizánci korszakban.¹³ Az ünnepség ugyanis a császári koronázás mintájára szervezett szertartás, amelynek során a trónörökös a főcsászárhoz hasonló tiszteletben részesül, a neki járó *insignia*k egy részét kapja meg. A trónörökösnek az esemény során nem kell a császár előtt földre borulnia, nem az *adoratio* áll az esemény középpontjában. A koronázás egyházi-liturgikus keretek között zajlik. A legfontosabb szertartáselemek: a trónörökös jelvényeinek megáldása, a diadém fejre helyezése az azt kísérő éljenzések (*acclamatio*) a koronázás, és nem a hivatalnoki kinevezés jellemzői. Ugyanakkor a főtisztviselőknek járó előléptetési ceremóniák elemeiből is több feltűnik. A ceremónia helye a főhivatalnokok avatásához használt tizenkilenc kerevetes trónterem (*triclinium XIX accubituum*), az ünnepség kezdetét jelentő ünnepélyes bevonulás sem sokban különbözik a magas méltóságok beiktatását megnyitó hasonló eseménytől. A trónörökös méltósággal járó öltözet, a *caesaricia* azonban jó-

val nagyobb tiszteletben részesül, a hivatalt jelképező átlagos *insignia*knál. Annak darabjai egy külön emelvényen, kifejezetten erre a célra szolgáló asztalon (*antimensium*) kapnak helyet. Ezen emelvény körül gyűlnek össze a jelenlevők,¹⁴ itt zajlik a szertartás első része, amelynek keretében a díszöltözet darabjait a pátriárka – a császár közreműködésével – liturgikus szertartás keretében megáldja. Az öltözet darabjait a pátriárka ezt követően a ruhatár tisztviselőinek, a *vestitorok*nak adja át.¹⁵

A jelvények egyházi szertartás keretében történő megáldása után a jelöltet a ceremóniamester (*praepositus*) és egy *magister* az uralkodó közelébe vezetik, ahol a császár kezének megcsókolása helyettesíti a földre borulást. Mindez a cirkuszi pártok (*factiones*) és más jelenlevők éljenzése mellett történik.¹⁶ A jelvények átadása két részletben zajlik. Először a trónörökösnek járó díszruhát adják át, oly módon, hogy a pátriárka átnyújtja a császárnak, mindketten megcsókolják, a császár pedig átnyújtja a trónörökösnek. Ezt követi a szertartás központi eseménye a trónörökösi korona fejre helyezése, amelyet a császár végez az éljenzések közepette.¹⁷

A hivatali díszruhának járó császári hódolat, továbbá a koronázás olyan elemek, amelyeket más szertartásban nem találunk. A *caesari* kinevezés legegységesebb része a ceremónia végén történik. Ekkor ugyanis a *caesar* az uralkodói trón mellé leül, elfoglalja helyét a császár mellett.¹⁸ Ezt követően nemcsak a kinevezéséhez járó gratulációkat és ajándékokat fogadja, hanem az uralkodónak kijáró *adoratio*kat, a jelenlevők megalázkodását is.¹⁹ A trónörökös az egyetlen méltóság a császár mellett, aki előtt az alattvalóknak földre kellett borulniuk. A koronázást követte – a császárkoronázáshoz hasonlóan – a cirkuszi pártok *acclamatio*ja a városi arénában, a Hippodromban.

A trónörökös felavatásának szertartása döntően az uralkodói koronázás mintájára történik. A szertartás legfontosabb epizódjai nem az uralkodó előtti megalázkodást hangsúlyozzák, hanem az ő hatalmából és előjogaiból való részesülést. Egyedül a koronának az uralkodó – és nem a pátriárka – általi fejre helyezése, továbbá a neki járó kézcsók mutatja a jelölt hivatalnokokhoz hasonló alárendeltségét, hatalmának származtatott jellegét. Emellett a szertartás helyszíne sem templom vagy más különleges épület, hanem ugyanaz a császári trónterem, ahol a főtisztviselők kinevezése történik.

A NOBILISSIMUS KINEVEZÉSE

A *nobilissimus* kinevezési ceremóniája egy átmeneti típusnak tekinthető, mivel a koronázás és az ünnepélyes előléptetés elemei vegyesen szerepelnek benne. A *nobilissimus* a császári család tagjainak fenntartott cím, de annak viselője nem trónörökös, nem visel uralkodói jelvényeket.²⁰ A császári családhoz tartozás azonban a beosztott tisztviselők fölé emeli a cím viselőjét és ez a magasabb rendűség a külsőségekben is tükröződik. A

ceremónia első része megegyezik a trónörökösnél látotakkal. A liturgikus keretek között tartott ünnepség kezdetét jelentő bevonulást követi a címmel járó díszöltözet megáldása, amely csak az uralkodói család tagjainak jár. A ceremónia központja most is az öltözetet tartó emelvény.²¹ A jelöltet ezúttal is a *praepositus* és a *magister* vezetik az emelvényre, az *antimensium* mögé, amelyet az uralkodó, a pátriárka és a *caesar* állnak körül. Ezután kerül sor a díszruha *caesarnál* is látott liturgikus megáldására. Az öltözet darabjait a pátriárka itt is a *vestitoroknak* adja, akik azt a jelöltet császár előtt beöltöztető *praepositusnak* és *magisternek* nyújtják át. Mivel a *nobilissimus insigniáihoz* nem tartozik hozzá a korona, annak fejre helyezése értelemszerűen hiányzik a szertartásból.²²

Az új *nobilissimus* ezt követően nem alázkodik meg, csak kézcsókot ad az uralkodónak, a jelenlevők éljenzése közepette.²³ A ceremónia utolsó részében itt is, mint a trónörökösnél, az újonnan kinevezett méltóság elfoglalja helyét a császári család tagjai között. A *nobilissimus* azonban nem ül, hanem csak áll az uralkodói emelvényen, ahol a császár és az őt közrefogó *caesarok* foglalnak helyet.²⁴ Ezt követően a neki gratuláló főtisztviselők sem alázkodnak meg előtte, csupán kézcsókkal illetik őt.²⁵ A szertartást ezúttal is a *consistoriumban* tartott „formátlan” fogadás zárja.

A *nobilissimus* kinevezési ceremóniája a *caesar-koronázás* mintájára van szervezve. Azok az elemek maradnak ki belőle, amelyek a *nobilissimus* cím alacsonyabb rangjából értelemszerűen következnek. Ezek az elemek az uralkodó fenségét, vagy annak egy részét jelképező mozzanatok: a korona fejre helyezése, a császár melletti helyfoglalás és az *adoratio* fogadása. Összefoglalóan azt állapíthatjuk meg, hogy a *nobilissimus* előléptetése a kinevezési ceremóniák átmeneti típusába tartozik, amely azonban elemeiben és értékében – különösen a tisztviselői *adoratio* hiányára tekintettel – a koronázáshoz áll közelebb.

ÜNNEPÉLYES ELŐLÉPTETÉS

Az ünnepélyes előléptetés a kinevezési ceremóniák legáltalánosabb formája. A szertartás két legfontosabb, központi eleme a hivatallal járó jelvények uralkodó általi átadása a császár előtti földre-borulás, megalázko-

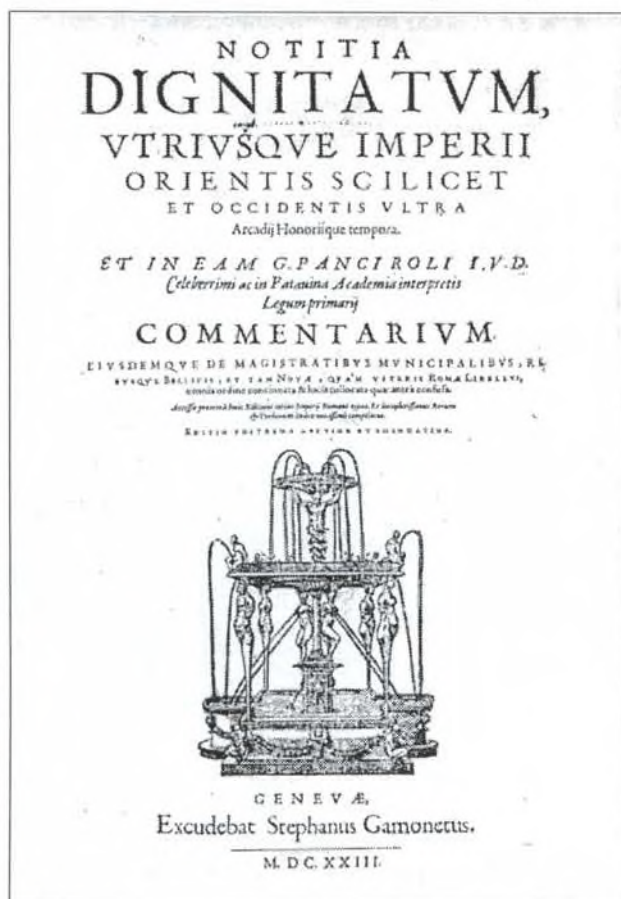
dás (*adoratio, proskünesis*). A ceremóniát a kinevezett rangjától függően további szertartáselemek egészíthetik ki. A legmagasabb méltóságok beiktatását ugyanolyan ünnepélyes bevonulás előzi meg, mint a *caesar* vagy a *nobilissimus* esetében. A címhierarchia harmadik helyén a *curopalates* kinevezését végigkísérik a liturgikus elemek és a *prohedrus* ceremóniája is templomban zárul. Az ünnepélyes előléptetés utolsó mozzanata a hivatalát elnyerő irányába történő gratulációk és azok fogadása.

A szertartáson jelenlevők rangja is a kinevezett hierarchiában elfoglalt helyéhez igazodik. Csak a legmagasabb tisztviselők beiktatásakor vannak jelen a legtekintélyesebb méltóságok, az alsóbb rangú hivatalnokok a rangjuknak megfelelők között kapják meg *insigniáikat*.²⁶

A kora-bizánci korszakban valamennyi tisztviselő kinevezése az ünnepélyes előléptetés formájában történt. A ceremónia helye a császári tanácssterem vagy a trónterem esetleg a városi aréna a *Hippodrom*.²⁷ A jelöltet a legtekintélyesebb központi tisztviselő a *magister officiorum* vezeti az uralkodó elé. A jelölt itt veszi át a címével járó oklevelet (*codicillus*), ezt követően földre borul a császár előtt és annak lábait megcsókolja. Az új méltóság ezután elfoglalja helyét a

rangjának megfelelő személyek körében, akik gratulálnak neki.²⁸ Ezek a hagyományossá váló szertartáselemek egy különleges szokással egészülnek ki a tartományi kormányzók (*augustalis, proconsules*) esetében. A kormányzó ezt követően felettese, a *praefectus praetorio* négylovas kocsijára száll fel, így kíséri el felettesét annak hivataláig (*praetorium*).²⁹ A négylovas kocsi (*currus*) a *praefectus praetorio* hivatali jelvénye, melynek használatából kinevezése alkalmából részesíti beosztottját.

A közép-bizánci korra az ünnepélyes előléptetés rendje differenciálódik. A változás összefügg azzal a fontos igazgatástörténeti eseménnyel, hogy a tisztviselők korábbi egységes rendjét felváltja a tiszteletbeli méltóságok és a tényleges főhivatalnokok kettős hierarchiája. Az ünnepélyes előléptetés rendjében is ennek megfelelő két forma különül el. A tiszteletbeli címek viselőit az ünnepélyes előléptetés hagyományos formájával iktatják be. A ceremónia középpontjában továbbra is a hivatali jelvények vagy okirat átadása áll. A szertartáselemek a legmagasabb tisztviselőknél kiegészülnek

az ünnepélyes bevonulás (*vela*) mozzanatával. Az ünnepséget a jelenlevők gratulációi és ajándékaik átnyújtása zárja. Az uralkodó imádata a korábbi időszakokhoz képest jóval hangsúlyozottabbá válik, mivel az a szertartás minden egyes mozzanatát végigkíséri. A bevonuló méltóságok adorálnak a császár előtt, ugyanezt teszi az új hivatalnok is az *insigniák* átvétele előtt és után és a szertartás végén is a jelenlevők a császár elé mennek hódolni, csak ezt követően gratulálnak a ki-nevezettnek.

A szertartás helye a császári trónterem a *chrysotriclinium* vagy a tizenkilenc kerevetes trónterem, a szertartás szervezői és közreműködői az udvari ceremóniamesterek. A *ceremoniarius* feladata a jelenlevők rangjuk szerinti elrendezése a teremben,³⁰ az *ostiarius* szólítja be a meghívottakat.³¹ A *vestitorok* tartják és adják át a hivatali ruházatot az uralkodónak és a kinevezettnek. A szertartás vezetője a *praepositus*, aki a császári udvartartás egyik legjelentősebb személyisége. Az említett tisztviselők látják el a többi ceremóniális feladatot is: a jelölt uralkodó elé vezetését, beöltöztetését, jelvényeinek vitelét.³²

CSÁSZÁRI BEIKTATÁS

A ténylegesen főhivatalnokok vagy rendeletileg kinevezett méltóságok előléptetési szertartása kevésbé ünnepélyes, és kiegészül a császár által elmondott beiktatási szöveggel. A katonai és pénzügyi főtisztviselők beavatásából kimarad az ünnepélyes bevonulás. A jelöltet nem a ceremóniamester, hanem egy *logotheta* vezeti elő, és a beöltöztetés is megtörténik a szertartás előtt. Ezt követi a császár előtti *adoratio*, majd a császári beiktatás. Az uralkodó egy meghatározott formula elmondásával vezeti be hivatalába a tisztviselőt, aki ezt követően ismét megalázkodik a császár előtt. A formula szövege a tisztviselő rangja szerint változik.³³ A kinevezett hivatalnok ezt követően a *praepositus* kíséretében a tanácssterembe (*Lausiaceum*) vonul és ott bemutatkozik a birodalom főtisztviselőinek.³⁴ A szertartást esetenként a méltóság arénában való megéljenzése zárja, ide már a *ceremoniarius* vezeti őt.³⁵

A késő-bizánci kor tisztviselőit bemutató *De officialibus* csupán a trónörökös *despotes* és a hozzá hasonló módon beiktatott *sebastocrator* és *caesar* kine-

vezését írja le. Annak ellenére, hogy mindhárman a császári család tagjai, kiemelt helyzetük ezen a téren már nem tükröződik. A császári beiktatás szabályai szerint avatják fel őket. A ceremónia helye a trónterem, a jelöltet két előkelő méltóság vezeti a császár elé, ahol ő is ugyanúgy földre borul, mint a többi hivatalnok.³⁶ Ezt követően az uralkodó elmondja az előbb említetthez hasonló beiktatási formulát,³⁷ majd saját kezével a *despotes* fejére helyezi a koronát és átadja a méltósággal járó ruházat darabjait.³⁸ A kinevezés közben kinyilvánított *adoratio* tehát már minden méltóság számára kötelező, ugyanakkor a császári kegyesség jeleként értelmezhetjük, hogy az uralkodó, a korábbi időkkel ellentétben, állva mondja el a beiktatási formulát minden tisztviselőnek.³⁹

Kinevezési okmányok a Notitia Dignitatumban

HIVATALBA VEZETÉS

A kinevezés módok leg-egyszerűbb formája a hivatalba vezetés.⁴⁰ Az uralkodó nem személyesen végzi, hanem megbízza a *praepositust*, hogy a kiválasztott tisztviselőt vezesse be hivatalába. A *quaestor* azonban nemcsak a *praepositus*, hanem a *cubiculariusok* vagy *silentariusok* is elkísérik a hivatalába, az írásbeli ügyosztályok irodáiba. Ott megismerkedik leendő beosztottjaival: az irodák vezetőivel (*magistri scriniorum*) és a *cancellariusokkal*.⁴¹ Ezt követően veszi fel a ruhátárból a hivatalával járó öltözetet.⁴² A *magistri scriniorum* kinevezésekor a *praepositus* a jelölttel felkeresi a *quaestort* és bemutatja őt leendő főnökének. Az írásbeli ügyintézés tisztviselőinek kinevezése egyébként a korabizánci időkben is hasonló, egyszerűsített formában történt.⁴³ Ugyanez történik a pénzügyi hivatalok vezetői (*logothetae*) és a bírósági ülnökök (*assessor iudicii*) esetén.

A KINEVEZÉSI CEREMÓNIAK SZERTARTÁSELEMEI

A hivatalba vezetés kivételével valamennyi kinevezési ceremóniánál megfigyelhetőek jellegzetes és ismétlődő szertartáselemek. Ezek részletesebb vizsgálatával következtethetünk az egyes tisztségek fontosságára, hierarchiában elfoglalt helyére. Az alábbiakban a legtöbbet ismétlődő ceremóniális epizódokat kíséreljük meg összehasonlítva számba venni.

AZ ÜNNEPÉLYES FELVONULÁS

Az ünnepélyes bevonulás (*velum, vela*) a legmagasabb méltóságok (*caesar, nobilissimus, curopalata, prohedrus, magister*) kinevezési ceremóniáit vezeti be. Az elnevezésre használt *velum* szó az uralkodót bevonulása során körülvevő, őt elrejtő függönyre utal. A császár bevonulása előtt a méltóságok már megtöltik a tróntermet. Az uralkodó a trónörökösökkel együtt vonul be teljes díszöltözetben az ünnepség helyszínére, majd a trónszékekre leülnek. Ezután szólítják elő a tiszteletbeli méltóságokat rangjuk sorrendjében.⁴⁴ A szertartás végén a jelenlévő méltóságok ismét az uralkodó elé vonulnak köszönteni és földre borulni előtte. Csak ezt követően gratulálnak az új hivatalnoknak és adják át neki ajánlékaikat.⁴⁵

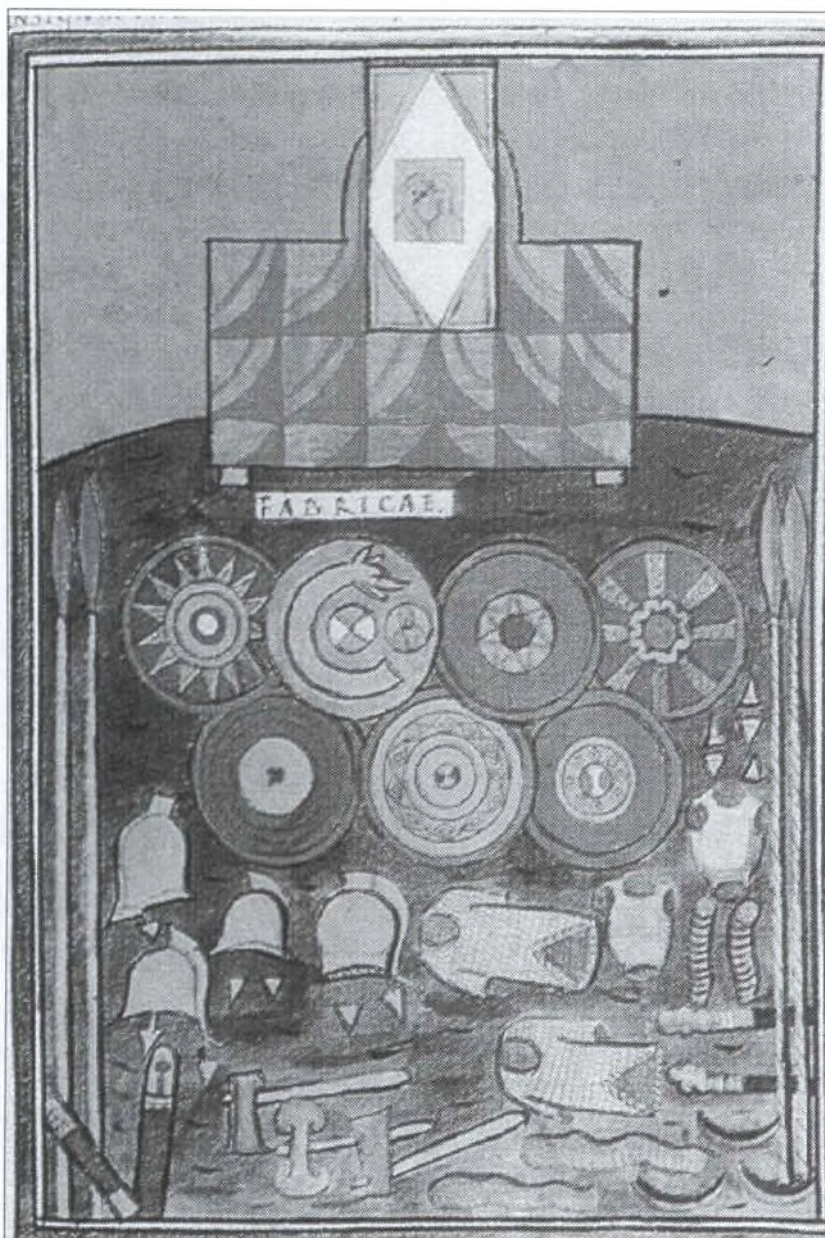
AZ ADORATIO

A kinevezési ceremóniák legfontosabb, központi eleme, a kora-bizánci időkben az egész szertartás egyetlen mozzanata.⁴⁶ Az ünnepség során rendszerint nemcsak egyszer alázkodik meg a méltóság az uralkodó előtt, hanem többször is. Egyszer amikor egy vagy két tisztviselő⁴⁷ a császár elé kíséri, és miután a jelvényeit átadja neki. Az uralkodó elé vezetés keretében történő *adoratio* a középbizánci kor jellemző aktsa.⁴⁸ A jelvény átadása utáni *adoratio*val majdnem minden kora-bizánci kinevezési ceremóniánál találkozunk.⁴⁹ A *senatori* rend vezető méltósága, a *prohedrus* a jelvények átvétele előtt és után is földre borul az uralkodó előtt.⁵⁰ A *rector* még ennél is többször, a díszöltözet minden egyes darabjának átvételekor leborul a császár lábai előtt.⁵¹

A JELVÉNYEK ÁTADÁSA

A hivatallal járó jelvények és oklevelek átadása elsősorban a tiszteletbeli méltóságok esetében játszik fontos szerepet. A kora-bizánci időkben valamennyi méltóság kinevezésének középpontjában ez a mozzanat állt.⁵² A közép-bizánci kora a rendeletileg kinevezett méltóságok vagy a tényleges hivatalnokok esetében a beiktatási formula uralkodó általi elmondása jelentette a kinevezés érdemi aktusát, a tisztviselőt többnyire itt már a ceremónia megkezdése előtt beöltöztették.⁵³

Amennyiben a hivatali jelvény valamilyen díszruha, az átadás összekapcsolódik a beöltöztetéssel, amelyet a ceremónia mester vagy más udvari tisztviselő végez.⁵⁴ A kiemelt méltóságok (*caesar, nobilissimus*) esetén a díszruhát annak felöltése előtt a pátriárka az uralkodó közreműködésével megáldja. A *curopalates* és *patriciusok* nemcsak az uralkodótól vesznek át jelvényeket, hanem a

A magister officiorum insignája a Notitia Dignitatumban

cirkuszi pártok (*factiones*) vezetői a *demarchusok* is átadnak nekik egy okiratot (*libellus*).⁵⁵

AZ ACCLAMATIO

A hivatalnokok beiktatásuk utáni megéljenzése a kinevezési ceremóniák tipikusan olyan eleme, amelyet az uralkodói koronázás szertartásából vettek át. Az *acclamatio* a trónörökös és a *nobilissimus* esetében érthető, hiszen mindkét méltóság részesül bizonyos mértékben az uralkodói *insigniákból*. Rajtuk kívül azonban más magas tisztviselőknek is jár ez a megtiszteltetés. Az

acclamatio terjedelmét és ünnepélyességét tekintve kétféle lehet. A nagy, vagy cirkuszi *acclamatio* a kinevezési ceremóniát követő nagyszabású esemény, amely nem is képezi szorosan a szertartás részét.⁵⁶ A *caesar* és *nobilissimus* mellett a *curopalatesnek* és a *patriciusoknak* is járó cirkuszi éljenzés helye a városi aréna, a Hippodrom, ahol a cirkuszi pártok és azok vezetői köszöntik ilyen formában az új méltóságot. A kisebb *acclamatio* a ceremónia részeként zajlik. A kinevezési ünnepség helyén a jelenlevők köszöntik így az új méltóságot. Az éljenzés ebben az esetben elsősorban a császárnak és családtagjainak szól.⁵⁷ Azoknál a hivatalnokoknál, ahol az *acclamatio* hiányzik, a jelenlevők jókívánságainak egyszerű kifejezése helyettesíti azt.⁵⁸

BEFEJEZÉS

A bizánci igazgatástörténet kinevezési szertartásainak legfőbb közös tulajdonsága, hogy annak középpontjában mindig az uralkodó áll. A birodalom császára, mint a hatalom egyetlen forrása és a hivatalnoki kar feje ik-

tatja be a legfontosabb méltóságukat hivatalukba. Ez a beiktatás történhet a jelvények (okirat, ruházat) átadásával, illetve a beiktatási formula elmondásával. A *De ceremoniis* hivatali jelvényeket felsoroló fejezete minden méltoságnál hangsúlyozza, hogy *insigniját* a császár kezéből kapja.⁵⁹ Ugyanezt teszi Kodinus már említett idézete, melyben kiemeli, hogy az uralkodó minden hivatalnokának állva mondj el a beiktatási szövegét. Másik közös elem az uralkodó imádatát jelentő *adoratio*, melyben kifejezésre jut a központi hatalom valódi szándéka a beiktatási ceremóniák megszervezésével. Ezek az ünnepek a kinevezett személyétől függetlenül elsősorban a császár dicsőítésének, alattvalók előtti megjelenésének lehetőségeit nyújtják, csak másodsorban a tisztviselők elismerését. A tiszteletbeli méltóságok viselőit az uralkodó nem is a hivatalukba vezeti be – mivel címükkel lényegében nem is jár konkrét hatáskör – hanem saját udvarába, környezetébe. A bizánci birodalom kinevezési szertartásai a császári udvar ünnepi eseményei voltak, melyek az „isten” hierarchia és rend (*taxis*) megerősítését szolgálták.

Jegyzetek

- ¹ A hivatali és a hűbéri államszervezet összehasonlításához, különösen a hűbéri államszervezés jellemzéséhez ld: Szilágyi Loránd: A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban; Turul, 1930. évf. 45. Illés József: Az újkori alkotmányfejlődés elemei; – Egyetemes jogtörténeti tanulmányok, (Bp., 1898. 21. p.) Hajnik Imre: Egyetemes európai jogtörténet – Középkor; (Bp., 1899. 133. p.)
- ² Brehier, Louis: A Bizánci Birodalom intézményei, (Bp., 2003. 161–162. pp.)
- ³ A hivatali hatalommal járó *numen* és numinozítás témaköréhez ld: Nótári Tamás: Numen és numinozítás – a római tekintélyfogalom vallási aspektusai. In: Nótári Tamás: Iuridicophilologica, Tíz tanulmány, (Bp., 2004.)
- ⁴ Az uralkodói szerepvállalás témaköréhez ld: Beck, Hans-Georg: Das byzantinische Jahrtausend, (München, 60–70. pp.)
- ⁵ A *De ceremoniis* dolgozatunkhoz felhasznált kiadása: Constantinus Porphyrogenetus: De ceremoniis aulae byzantinae, (Lipsiae, Ex officia Libraria Joannis Friderici Gleditschi, 1751). A kinevezési ceremóniákat tartalmazó fejezeteket elsősorban a mű első könyve tartalmazza a koronázási szertartást leíró fejezeteket követően (Liber I. Caput 43–58). A második könyvben található a katonai és polgári főhivatalnokok (Lib. II. Cap. 3.), a *rector* (Lib. II. Cap. 4.) és a *prohedrus* (Lib. II. Cap. 97.) előléptetési rendje.
- ⁶ A *De ceremoniis* második könyvében található az a három fejezet, amely Petrus *patricius* írásait tartalmazza (Lib. II. Cap. 84–86.). Ezekből a részekből tartományi kormányzók (*proconsules*, *augustalis*) az udvari főhivatalnokok (*comes admissionum*, *comes scholae*, *curopalata*) és az udvari alakulatok tagjainak (*silentiarii*, *domestici*, *candidati*) előléptetési szertartását ismerhetjük meg.
- ⁷ Kodinos: De officialibus palatii Constantinopolitani et de officiis magnae ecclesiae, (Bonnae, Impensis ED. Weberi, 1839).
- ⁸ Ld. pl: De cer. I. 44. *Observanda in promotione Curopalatae*. De pl: De cer. II.4. *„Observanda in provectione Rectoris”*.
- ⁹ A *caesar* előléptetési szertartását a görög és a latin szöveg egységesen választásnak nevezi (De cer. I. 43.). A rangban utána következő *nobilissimus* esetében azonban csak a görög szöveg használja a *kheirótónia* szót, a latinban a neki megfelelő kifejezés már a *promotio* (De cer. I. 44.).
- ¹⁰ Ld. pl: De cer. I. 58. *Observanda in creatione Magistri Scriniarum*.
- ¹¹ Ld. pl: De cer. I. 43. *„Hac acclamatione et Caesarum inauguratione peracta...”* továbbá De off. 19. *„Sebastocratoris et Caesaris inauguratio eodem modo...peragitur quo despotae...”*

¹² Ld. pl: De off. 18. *De creatione despotae*.

¹³ A *caesar* cím eredetileg Julius Caesar tulajdonnévének része volt, melyet akkor kapott meg Octavianus, amikor őt örökre fogadta. A császárok rendszerint ezt a nevet vették fel, hatalmuk elnyerésekor. A *caesar* címet (nevet) a folyamatos örökbefogadások biztosították a római *princeps*eknek. A császári címek rendszerét Diocletianus úgy alakította át, hogy magát és társascsászárait *augustusnak* (Diocletianus volt azonban az *augustus maior*) nevezte a *iovinus* (Juppiterhez hasonló), illetve *herculus* (Herculeshez hasonló) melléknévvel, míg a két alsászárt *caesarnak* nevezték. Mivel a két alsászárt egyben a főcsászárok trónörököse volt, a *caesar* cím innentől kezdve a trónörökösök általános elnevezése lett, egyben a címhierarchia *augustus-császár* után következő legmagasabb fokozata. A *caesar* cím, mint trónutódnak járó titulus azzal vesztítette el jelentőségét, hogy a trónörökösek az uralkodók engedélyezték a az addig csak császárnak járó *basileus* cím használatát. A 9. századtól pusztán hivatali címmé váló *caesar* titulus a Komnénoszok idején a harmadik, majd negyedik helyre szorult az udvari címhierarchiában. Alexiosz Komnénosz ugyanis létrehozta a *sebastocrator*, majd Mánuel Komnénosz a *despotes* címet. Ez utóbbi lett a késő-bizánci korban a trónörökös hivatalos elnevezése.

¹⁴ „...et populo universo, in tribunali constitunt, ubi etiam antimen-sium collocatur, cui chlamydes, cum fibulis et capitis ornamentis, quae et Caesaricia dicuntur, imposita sunt.” De cer. I. 43.

¹⁵ „...patriarcham tunicam, fibulae impositam, tollit, et vestitoribus tradit, quam, statim evolutam coram Dominis tenent,” De cer. I. 43.

¹⁶ „Quo facto, praepositus et magister promotos in conspectum Dominorum adducit, qui manus pandunt, eosque osculantur. Factionarii, seu cantores, dicunt: feliciter, feliciter, idemque populus ter repetit.” De cer. I. 43.

¹⁷ „...ipse (patriarcha) vero Caesaricia sublata osculatur, et Dominis tradit, qui ea quoque osculantur, ac Caesaribus osculanda tradunt. Cum his deinde supra caput sublati, signum crucis faciunt, invocato S. Trinitatis nomine, post electi Caesaris capiti imponunt, dum factiones interea et populus omnis acclamant...” De cer. I. 43.

¹⁸ „...Domini cum patriarcha et Caesaribus, triclinium XIX accubitum ingressi, in thronis, et ad utrumque latus eorum Caesares, consident.” De cer. I. 43.

¹⁹ „Tunc statim vasa, factiones, et omnis populus abeunt, genua magni et minoris Imperatoris osculantur...” De cer. I. 43.

- ²⁰ A *nobilissimus* (*epiphanestatos*) a 3. században a *caesarok* rangját jelentette. Constantinustól kezdve terjesztették ki viselését a császári család további tagjaira (*vir nobilissimus, nobilissima femina*), Iovianustól (363) már a császári család kiskorú tagjaira is (*nobilissimus puer, nobilissima puella*). Iustinianus uralkodásáig a trón várományosa rendszerint *nobilissimus caesar* volt.
- ²¹ „*Egressi omnes in gradibus tribunalis ab utroque latere stant...mox antimensium, in quo chlamys et fibulae reponuntur, collocatur.*” De cer. I. 44.
- ²² A *caesar* és a *nobilissimus* öltözetének különbségét forrásunk külön is hangsúlyozza: „...*tunicam, qua induitur, non purpuream, ut Caesaris, sed coccineam esse. Corona vero ipsi non imponitur, neque, sicut Caesar, a proceribus adoratur.*” De cer. I. 44.
- ²³ „*statimque praepositus et magister Nobilissimi dignitate ornandum in conspectum dominorum producunt, qui accepta tunica cím induunt, osculantur, factionibus et omni populo exclamantibus...*” De cer. I. 44.
- ²⁴ „*Finita acclamatione, Domini, Caesares et Nobilissimus ingressi, in triclinio novendecim accubituum consident, ubi unus Caesar in dextro, alter in sinistro latere sedent, Nobilissimus vero ad dextram stat...*” De cer. I. 44.
- ²⁵ „...*veneratur autem pedes et genua magni aequae ac minoris domini, unumque genu eius, qui ad dextram sedet, Caesaris, et unum eius, qui ad sinistram est, Nobilissimi autem adstantis manum, osculatur...*” De cer. I. 44.
- ²⁶ A tiszteletbeli méltóságok élén álló *curopalates, prohedrus* és *magister* kinevezési ceremóniáján a *senatori* rend méltóságai vannak jelen. Az alsóbb ranghoz tartozó *proconsul* kinevezésén azonban már csak a tiszteletbeli címek alacsonyabb fokozatát jelentő *cubiculariusok, spatharocubiculariusok, protospathariusok* stb. szerepelnek.
- ²⁷ „*Comes admissionum siti n silentio, sedente Imperatore in consistorio. Saepe quoque creat eum Imperator ascendens in Circum, in magno triclinio, ibi ubi proceres accepit.*” De cer. II. 84. A városi arénában, pontosabban annak császári páholyában, a *kathisma* az udvari testőralakulatok (*domestici, candidati*) tagjainak felavatását végezték. A trónteremben elsősorban a palotai személyzet tagjait (*silentiarii*) iktatták be. Kivételesen előfordulhat, hogy az uralkodó saját lakosztályában avatja fel az új méltóságot: „*Notandum est, in promotione Curopalatae silentium non fieri, sed imperator in privato cubiculo candidatum dignitatis curopalatae excipit...*” De cer. I. 45.
- ²⁸ „*Tum accipiens eum novus comes admissionum abduci et collocat in loco ipsi congruo, post agentes, ante omnes honorarios illustrios, seu illustres.*” De cer. II. 84.
- ²⁹ „...*inscendit una cum praefecto praetiorum in eius currum, in quo pergit usque ad praetorium; Ibi descendit e curro, et simul ingreditur cum praefecto in eius secretum, et ibi vale ipsi dicit, ac sic tandem solus domum abit.*” De cer. II. 85.
- ³⁰ Ld. pl: „*Ceremoniarius vela in porticu XIX accubituum pro more ordinat...*” De cer. I. 44. vagy „*Cerimonarius vela in Tripetone, ut mos est, ordinat...*” De cer. I. 50.
- ³¹ Ld. pl: „*Praepositus signo a dominis accepto, foras per mediam consistorii portam, a duobus ostiariis stipatus, procedit, et vela adducit...*” De cer. I. 46.
- ³² Ld. pl: „...*Domini praeposito signum dant, qui magistri dignitate ornandum ex patriciorum ordine adducit...*” De cer. I. 46. vagy „...*a presente ceremoniario et praeposito dictis modo vestibus honoris induitur.*” De cer. II. 97. továbbá „...*signum promoti praeposito dant, qui cum duobus ostiariis, et virgos gerentibus, tabulasque portans, abit.*” De cer. I. 50.
- ³³ A császári testőrség parancsnoka (*domesticus scholarum*) és a palotaigazgató (*rector*) esetében a formula: „*In Nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti, meum a Deo mihi concessum Imperium et suprema maiestas creat te Domesticum Scholarum*” ill. „*In Nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti. Nostra per Dei gratiam Maiestas Imperialis creat te Rectorem.*” De cer. II. 3. ill. 4. A tartományi kormányzó *strategosok* és a pénzügyi főhivatalnokok esetén: „*Verum strategos et Secreticos et reliquos, dicit simpliciter: In nomine Domini.*” De cer. II. 3.
- ³⁴ „*Ad haec fausta multa comprecantur Praepositi Dominis, út mos est, sumtumque secum traducunt honoratum in Lausiaceum, ubi Praepositus totum collagium ita alloquitur.*” De cer. II. 3.
- ³⁵ „*Hos etiam sibi traditos nactus Ceremoniarius educit in Circum...*” De cer. II. 3.
- ³⁶ „*Deinde duo ex honoratioribus proceribus adducunt despotatus candidatum...*” De. off. 18.
- ³⁷ „*imperium meum sive maiestas meam creat te despotam*” De. off. 18.
- ³⁸ „...*imponit imperator propria manu capiti eius coronam ex unionibus et margaritis confectam...*” De. off. 18.
- ³⁹ „*Sciendum vero imperatorem non solum stare, quando despotam creat, sed quodcumque aliquod officium confert, licet minimum sit, id stans facit.*” De. off. 18.
- ⁴⁰ A *De ceremoniis* vonatkozó fejezetei: De cer. I.53. „*Observanda in promotione Quaestoris*”, I. 57. „*Observanda in promotione assessorum iudicii et logothetarum*”, I. 58. „*In creatione magistri scriniorum*”.
- ⁴¹ „*Ipsa a cubiculariis ac silentiariis stipatus, aut in hemicyclium, aut ad Caminium abiens, scriniorum magistros et cancellarios quaerit, qui, quaestore sibi tradito, fausta dominis precati, abeunt.*” De cer. I. 53.
- ⁴² „*Statim promotus primum notarium suum cum Chosbaito Statarii mittit, et sumit vestem designati quaestoris, cumque mutationes in processione fiunt, ipse quoque vestes mutat.*” De cer. I. 53.
- ⁴³ „*Referendarius seu anaphoreus, relator, sit a nudis mandatis, seu significatione, quae ipsi perhibetur a praeposito.*” De cer. II. 86.
- ⁴⁴ „*Paratis omnibus, patriarcha venit, perque Daphnem ad S. Stephani pergit, dominis excipit, vasa omnia una cum cruce ad tribunal XIX accubituum procedunt, factiones, cives, exercitus sequuntur...Sedentque domini in eodem triclinio in sellis, dibetisia et chlamydes et coronas ferentes: unus Caesar ad dextram, alter ad sinistram, sedet, Domini praeposito annuunt, qui cum ostiariis egressus, velum primum, curopalatem, secundum magistros, tertium patricos, ac reliqua vela ordine, út mos est, arcessit.*” De cer. I. 44.
- ⁴⁵ „*senatus flexis genibus agapen dat, si aliud festum, tantum adoratur...*” De cer. I. 44. továbbá: „*senatus vero multa bonaque tempora dominis apprecatus...*” De cer. I. 46.
- ⁴⁶ „*Domestici autem et protectores fiunt sic. Olim nempe mos erat, ut per solam adorationem investirentur...*” De cer. II. 86.
- ⁴⁷ Egy tisztviselő, rendszerint a *praepositus*, vezeti a császár elé a *curopalatest*, a *magistert* és a *praepositust*. A tényleges hivatalviselőket egy *logotheta* vezeti a császár elé. Ketten kísérik a *caesart*, a *proconsult*. Rangjuk különbségét mutatja, hogy a *caesart* a *praepositus* és a *magister*, míg a *proconsult* az alacsonyabb rangú *ceremoniarius* és a *silentiarius* vezetik az uralkodó elé.
- ⁴⁸ Ld. pl: „...*accepto a dominis signo, praepositus magistri dignitatis ornandum ad pedes eorum adducit, is in primo gradu se prosternit, deinde ad tertium adscendens, adorat ac pedes dominorum, qui stant, non sedent, quoniam festo die in processione ecclesiae creatur, osculantur*” De cer. I. 46. továbbá „...*(proconsulum) ceremoniarius vero cum silentiario cum, in conspectum Imperatoris ductum, adorare, pedesque et genua eius osculari, iubent.*” De cer. I. 48.
- ⁴⁹ Ld. pl: „*Quibus cum verbis tradit ipsi probatoriam (seu codicillos eum approbantes velut idoneum muneri) et honoratus osculatur pedes domini, atque abit.*” továbbá „*Imperator tandem candidato torquem tradit, qui procidit humi, osculatur augusti pedes, et resurgit.*” De cer. II. 86.
- ⁵⁰ „...*qui ea nactus humi procidit, et Domini pesdes gemmaque deosculatur...*” majd „...*praesentatur Domino, cuius pedes et genua iterum osculatur.*” De cer. II. 97.
- ⁵¹ A *rector* először a *tunicájába* öltöztetik, majd a császár kezéből megkapja a felöltőjét (*mantium, pallium*), ezután kapja meg az uralkodótól a bíbor színű fátylát (*maphorium*). Az egyes ruhadarabokat a *praepositus* adja rá. A szertartás során a *rector* összesen négyszer borul földre. De cer. II. 4.

- ⁵² Ld. pl.: „*Ut omnia peracta sunt quae decet, tradit imperator nova augustali suos codicillos.*” De cer. II. 85.
- ⁵³ „*Imperat Dominus Logothetae, ut promovendum, seu honorandum, introducat. Egrediens igitur Logotheta (ex Chrysotriclinio) introducit eum scaramangio indutum...*” De cer. II. 3.
- ⁵⁴ Ld. pl.: „... *aliusque praepositus sticharium et balteum dominis, hi magistro promoti dant, is manum dominorum osculatus, sticharium ac balteum sumit, rursus eodem idem praepositus accipit, ipsum, in hibernum consistorium deductum, stichario induit, balteoque cingit, et gestat propriam tunicam super stichario...*” De cer. I. 46. vagy „... *et postquam (curopalata) surrexit, manus eorum osculatur. Tunc a praeposito stipatus, ad custodiam patriciorum egreditur, et propria tunica deposita, eum diabetesio indunt...*” De cer. I. 45. amennyiben ketten öltöztetik be a méltóságot: „... (prohedrus) *inde resurgit, et ad aediculam S. Theodosi, quae in ipso Chrysotriclinio est, abit, ibique a praesente Ceremoniario et Praeposito dictis modo vestibus honoris induitur.*” De cer. II. 97.
- ⁵⁵ „... *Factionarii Veneti eum (patricium), ubi Imperator cereos accendit, acclamant, discentes: N.N. et patriciae! Et demarchus vero ipsi libellum tradit. Ad portam (Hippodromi) prope chalcem ascendente factio prasina excipit, demarchis libellum ipsi tradit...*” De cer. I. 48.
- ⁵⁶ Ezek a cirkuszi élelőzések a kinevezési ceremóniákat tárgyaló fejezetek végén, különálló szerkezeti egységben kerülnek tárgyalásra. A *nobilissimus acclamatio*ját a *De ceremoniis* külön nem írja

- le, csupán utal a *caesari* éljenzéssel való azonosságára: „... *Acclamatio factionum in promotione Nobilissimi observandum est, si imperator Nobilissimum creare voluerit, omnem ritum, ac officium idem, quod in Caesaris promotione obtinere, acclamationes quoque factionum similes...*” De cer. I. 44. A forrás a *curopalates* éljenzésénél ugyanígy csak utal a *patriciusi acclamatio*val való megegyezésre: „... *libellaria ipse a demarchis accipit, hi acclamant, ut patriciis quoque solent.*” De cer. I. 45. Ennek alapján talán a cirkuszi éljenzések között is megkülönböztethetjük a trónörökös (quasi uralkodó) és a *patriciusi* (hivatalnok) éljenzés típusát. A *patriciusok* megéljenzésére forrásunk külön fejezetet (De cer. I. 48.) szentel.
- ⁵⁷ Erre legjobb példa a *nobilissimus* kis *acclamatio*ja: „... *factionibus et omni populo exclamantibus: multos annos Imperatoribus! N. N. magnis Imperatoribus ac Dominis multos annos! N. pia Augustae multos annos! N. felicissimo Caesari multos annos! N. illustrissimo Nobilissimo multis annos!*” De cer. I. 44. A *caesar* kis *acclamatio*jaiba bele sem foglalják a trónörökös: „... *Multos annos Imperatoribus! N. N. magnis Imperatoribus multos annos!*” De cer. I. 43.
- ⁵⁸ Ld. pl.: a *magister* esetében: „... *senatus multo bonaque tempora dominis apprecatus...*” De cer. I. 46.
- ⁵⁹ Ld.: De cer. II. 51. azon belül a *De dignitatibus palatinis primi ordinis* és a *De ordine eunuchorum, quomodo dignitates... cuncti alfejezettek*. Ezek közül egy példa: „*Septima Consulum dignitas est, eiusque brabeum membrana perscripta, regia manu porrecta.*”

Nórári Tamás:

De matrimonio cum manu

A római jog a civiljogi házasság két fajtáját ismer- te el, a *manust*, vagyis férji hatalmat keletkezte- tő, és a *manus nélküli* házasságot.¹ A továbbiak- ban vizsgálódásunkat a *manusos* házasságra korlátoz- zunk, és ennek keretében a következő kérdésekre kívá- nunk részletesebben kitérni: az eljegyzés (I.), a házas- ság létrejöttének, illetve a *manus* megszerzésének mód- jai, nevezetesen a *confarreatio*, a *coemptio* és az *usus* (II.), az *uxor in manu* viszonya az *agnatio*hoz (III.), a férj büntetőhatalma a feleség felett a *iudicium domes- ticum* keretében és a *lex Iulia de adulteriis coercendis* alapján (IV.), valamint a válás, illetve a *manus* meg- szüntetésének módjai, különös tekintettel a *remancipatio uxoris*ra (V.).

I. Az archaikus korban az eljegyzés a *sponsio* révén jött létre,² amint ez Varro *De lingua Latiná*jából meg- tudható,³ ahol a *sponsus* kifejezés (IV. *declinatio*!)⁴ az egyik fél által történő kötelezettségvállalást jelöli,⁵ *sponsióról* pedig a mindkét fél részéről elhangzott *sponsust* követően beszélhetünk.⁶ Festusnak az eljegy- zés, a *sponsalia* szakrális jellegét tanúsító kijelentése szerint a *sponsus* és a *sponsa* kifejezések, miként a *sponsio* szó maga is a görög *spondé* (italáldozat), illet- ve a *spondó* (italáldozatot bemutatni) kifejezésekből származnak, és e szertartást, illetve ennek végrehajtóit jelölik:⁷ „*Deinde oblitus inferiore capite sponsum et sponsam ex Graeco dicta ait, quod ii spondas interposi-*

tis rebus divinis faciant.”⁸ A *sponsio* tehát eredetileg az esküvel megerősített⁹ ígéret aktusa,¹⁰ amelynek alkal- mazása bizonyos szertartásokhoz, így például az istenek akarátának kinyilvánítására szolgáló *auspicium* kéréséhez¹¹ és ugyanezen isteneknek az eskü igaz vol- tát megerősítő tanúként¹² való felhívásához kötődött.¹³ Az esküt (*iusiurandum*,¹⁴ *sacramentum*) tevő magát mintegy átadja az említett felsőbb hatalomnak, és az es- kü megszegésével annak büntetését vonja magára,¹⁵ vagyis *sacerré* válik, annak minden társadalmi követ- kezményével, nevezetesen azzal, hogy a közösségből teljességgel kizárják, és bárki büntetlenül megölheti, sőt megölése egyfajta, az istenségnek bemutatott en- gesztelő áldozatnak, *piaculum*nak számít.¹⁶

(A korai időszak államközi kapcsolataiban a *sponsio* a majdan megkötendő szerződés előtt született, a *foedus* jövőbeni megkötésére irányuló megállapodás, vagyis egyfajta előszerződés, amely azonban nem magát a *populus Romanus*-t, hanem csupán az abban részt vevő *sponsore*s köti, akiket a *foedus* elmaradásának esetére, vagyis pontosabban, ha annak megkötését a *senatus* el- utasítja, a *noxae deditio* fenyeget.¹⁷ Livius az erre vo- natkozó formulát azon eset kapcsán közli, amikor Pos- tumius consul *consponsora*ival együtt Kr. e. 321-ben a samnisoknak Caudiumnál ígéretet tett a békeszerződés megkötésére, ám a szerződési javaslatot a *senatus* eluta- sította, Postumiust pedig a *fetialisok noxae deditio*val átadták a samnisoknak.¹⁸ Utóbb Gaius *Institutió*iban már a *princeps* ígéri *sponi*óval az idegen nép vezetőjé- nek a békeszerződés megkötését;¹⁹ ezen esetben felte- hetően a nyomós közérdek tette indokolttá az eredetileg éppen szakrális természete miatt kizárólag a római pol- gárok által használható *spondere* ige idegenek általi használatának kivételkénti megengedését.²⁰ A *noxae*

*deditio*²¹ megjelölés arra utal, hogy a *sponsores* ezen eljárását *delictum*nak tekintették, azt pedig, hogy az általuk vállalt kötelezettséget nem a másik fél, hanem az istenség felé vélték teljesítendőnek, abból olvashatjuk ki, hogy eljárásukat Livius *impium scelus*nak, az isteni rendet sértő cselekménynek nevezi, nagy valószínűséggel így a *noxae deditio* sem csupán a másik nép, hanem a felsőbb hatalmak felé is értendő volt – és ha az ellenfél kivégeztette az átadottakat, akkor a korabeli elképzelés szerint egyúttal az istenség is megkapta az őt, a megszegett eskü miatt megillető elégtételt.)²²

A *sponsalia* megkötésében kezdetben a *patria potestas* alatt álló eljegyzendő nagy valószínűséggel nem játszhattak aktív szerepet – lévén ügyetképességük korlátozott²³ –, amint ez a menyasszonyra vonatkozólag a forrásokból egyértelműen kiolvasható.²⁴ Azon kérdésre, hogy az eljegyzés megkötésekor a vőlegény maga is csupán mintegy tárgya volt-e a hatalomgyakorló által megkötött ügyletnek, vagy pedig aktív résztvevője, Kupiszewski egy varrói szöveg hely alapján próbál választ találni: „*Qui dicit a sua sponte 'spondeo', spondet est sponsor; qui idem faciat obligatur sponsu, consponsus; hoc Naevius significat cum ait 'consponsi'.*”²⁵ Először feltehetően a menyasszony apja, illetve a felette hatalmat gyakorló tett ígéretet a házasság megkötésére, tehát a forrás őt nevezi *sponsornak*, majd ugyanazon tárgyra (*idem*) vonatkozólag hangzott el ígéret a másik fél részéről is – ezen másik felet Varro *consponsusként* említi, és ez alapján valószínűsíthetnénk, hogy e kifejezés a vőlegényt – aki más kontextusban *sponsusként* (II. *declinatio*!)²⁶ fordul elő – volna hivatott jelölni, és hogy a *consponsus* megnevezés a *sponsusból* származnék. A *sponsor* kifejezés azonban minden kétséget kizáróan cselekvő értelmű, és nehezen volna magyarázható, hogy ugyanazon mondaton belül Varro miért használná ugyanazon cselekmény végrehajtóra előbb a *sponsor* (a menyasszony – annak átadására – ígéretet tevő apja), majd a *consponsus* (ígéretet tevő vőlegény) szót. Ha azonban a *consponsus* kifejezést a *spondeo* verbum *participium perfectum*ának tekintjük, érthetővé válik, hogy a vőlegény nem játszott aktív szerepet az eljegyzés megkötésében, nem ő maga tett ígéretet, hanem őt ígérték meg a másik félnek, vagyis a menyasszony apjának – Kupiszewski szerint a *consponsus* tehát nem egyéb, mint a *sponsor* szinonimája.²⁷ (Ezen magyarázat mellett szól, hogy abban a korban, amikor a vőlegény már maga kötötte meg az eljegyzést,²⁸ e szövegkörnyezetben sem a *sponsor*, sem a *consponsus* szavak nem fordulnak elő.)²⁹ Más értelmezés mellett, vagyis ha a *consponsus* kifejezés egyszerűen a *sponsus* származéka volna, Varro nem utalhatna arra, hogy Naevius *consponsin*ak nevezi mindkét, ugyanazon tárgyra, nevezetesen gyermekeik házasságára vonatkozóan ígéretet tevő, hatalomgyakorló felet.³⁰

A *sponsalia* intézményének ezt követő alakulásához egyik legfontosabb forrásuk a Servius Sulpicius Rufus *De dotibus* című munkájából idéző Aulus Gellius *Noctes Atticae* című művének következő szöveg helye.³¹ Az eljegyzés megkötésében részt vevő felek a

menyasszony apja, illetve gyámja, vagyis az a személy, aki hatalmat gyakorol felette, valamint a vőlegény – azon tényre azonban e forrásból nem derül fény, hogy csupán az önjogú *sponsus*, vagy pedig a *patria potestas* alatt álló is megkötötte-e önállóan az eljegyzést. Plautus komédiáiban bőségesen találunk példákat arra, hogy az eljegyzést maga a vőlegény,³² – ám arra is, – hogy a vőlegény apja köti meg.³³ Terentius *Andriájában* a szülők kötik meg *sponsaliát* gyermekeik számára,³⁴ Cicero pedig Galba esetében azt írja, hogy az eljegyezte fia számára Crassus leányát.³⁵ A különbségek oka nagy valószínűséggel az adott vőlegényekre vonatkozó *status familiae* különbözőségében keresendő: a *sui iuris* vőlegény azonban már saját maga járt el, és apja sem kényszeríthette számára nem megfelelő házasság megkötésére,³⁶ a *patria potestas* alatt álló *filius familias* helyett apja kötötte meg az ügyletet,³⁷ és házasságkötésébe a *pater familias* nem csupán beleszóllhatott, hanem parancsának semmibevétele, illetve engedélyének hiánya *infamiát* vont maga után.³⁸ Mindezekből következik, hogy a Servius Sulpicius által említett *sponsus* önjogú, tehát saját maga kötheti meg az eljegyzést.³⁹ A menyasszonynak éppúgy nem jutott aktív szerep a *sponsalia* megkötésében, mint korábban, ő változatlanul csupán az volt, akit a vőlegény számára megígértek, *sponsa*. (Bizonyos forrásokban a *pacta, dicta*, illetve *sperata* megnevezésekkel jelölik,⁴⁰ amely kifejezések arra engedhetnének következtetni – kiváltképp, ha az Arnobius által adott meghatározást vennők alapul,⁴¹ amelyben a *sperata* és a *pacta* megnevezéseket állítja szembe a *sponsa* megnevezéssel, – hogy ezen esetekben az eljegyzés nem *sponsio*, illetve *stipulatio* révén jött létre.⁴² Ezzel szemben Servius az Aeneis vonatkozó sorának⁴³ magyarázatában a *pacta* szót a *sponsa* szinonimájának tekinti.⁴⁴ Nem zárható ki, hogy e terminológiai bizonytalanság arra vezethető vissza, hogy Servius és Arnobius korára a *sponsio* és a *stipulatio*, illetve az eljegyzésnek ezek által történő megkötése már nem volt gyakorlatban,⁴⁵ Plautus korában azonban az eljegyzések *sponsio-stipulatio*, illetve ezekkel megerősített *pactumok* által jöttek létre, és a *Trinumusban*, miután ezen aktus megtörténtét leírja a szerző,⁴⁶ a menyasszonyt *pactának*⁴⁷ nevezi.)⁴⁸ Az eljegyzési *sponsióban* foglalt kölcsönös ígéret a következőket tartalmazta:⁴⁹ a menyasszony apja ígéretet tesz arra, hogy a leányt feleségül fogja adni (*in matrimonium dare*), a vőlegény pedig ígéretet tesz arra, hogy a leányt feleségül fogja venni (*in matrimonium ducendum esse*),⁵⁰ amint erre még a florentinusi és az ulpianusi magyarázat is utal.⁵¹

II. A *manus* keletkezésének Gaius három formáját említi, az *usust*, a *confarreatiót* és a *coemptiót*,⁵² az *olim* kifejezéssel egyértelműen utal arra, hogy ezen intézmények nem saját korában, hanem valamikor a hajdani időkben voltak használatosak, valamint – az egyéb forrásokkal ellentétben⁵³ – világosan megfogalmazza, hogy ezek a *manus* megszerzésének módjai, nem pedig magának a házasság megkötésének formái.⁵⁴ Kialakulásuk sorrendje vitatott, a szakirodalomban máig nem ala-

kult ki erre nézvést valamiféle megnyugtatónak tekintethető *communis opinio doctorum*.⁵⁵ A *confarreatio* esetében egyfelől annak erősen szakrális jellegéből, másfelől a nőknek az etruszkoknál elfoglalt szabadabb státusából adódóan etruszk eredetet valószínűsíthetünk,⁵⁶ amit a *confarreatio*s házasságkötés szertartása is – amint látni fogjuk – igazol annyiban, hogy ennek során a nő egyenrangú, cselekvő fél, aktív részese a rítusnak, míg a *coemptio* esetében csupán annak tárgya.⁵⁷ Kaser nem foglal ugyan egyértelműen állást az etruszk eredet mellett,⁵⁸ azonban a *confarreatio*t idegen testnek véli a római *ius sacrum* rendszerében, ugyanis ennek során a vallási aktus maga hívja életre a *ius privatum*ra kiható joghatásokat anélkül, hogy ezek a *ius sacrum* és a *ius privatum* egyéb jogintézményeknél megszokott együttműködéséből jönnének létre, hiszen nem kívánja sem az esetleges hatalomgyakorlók, sem a népgyűlés közreműködését.⁵⁹

A *confarreatio* gaiusi leírásából megtudható, hogy a szertartás a Iuppiter Farreusnak bemutatott áldozatból, amely első sorban a *farreum libumból*,⁶⁰ vagyis a *panis farreus* közös elfogyasztásából, illetve ennek egy részének Iuppiternek történő áldozásából (innen származik maga a *confarreatio* elnevezés is) és bizonyos ünnepélyes, szakrális szövegek elmondásából állott, amelynél tíz tanúnak kellett jelen lennie; a szertartást Gaius mint saját korában is gyakorlatban lévőnek jellemzi, hiszen mind a *rex sacrorum*nak, mind pedig a *flamines maioresnek* (*Dialis*, *Martialis*, *Quirinalis*) *confarreatio*s házasságból kellett származnia, és papi tiszttségük betöltéséhez nekik maguknak is ilyen házasságban kellett élniük.⁶¹ Az *ulpiánusi Liber singularis regulum* közlése magát a szertartást illetően megegyezik a Gaiusnál olvashatókkal.⁶² Serviusnak a vergiliusi *Georgica* vonatkozó helyéhez fűzött magyarázatából kivehető, hogy a szertartásnál bizonyos gyümölcsöket, valamint a már említett, őrölt tönkölyből sóval készült áldozati lepényt (*mola salsa*) használtak, és hogy a házasságot a *pontifex maximus* és a *flamen Dialis* jelenlétében kötötték meg.⁶³ Szintén Servius kommentárjában, amelyet Vergilius *Aeneis*éhez írt, található két, a *confarreatio* kapcsán közölt adalék: az oltáron égő tűz felett történt meg a *dextrarum iunctio*⁶⁴ és a szó szerint veendő *in manum conventio*,⁶⁵ a házasulandók jobbjának összekapcsolása, a szertartás közben szent fáklya égett, egy korszakban pedig víz állott, hogy a két legfontosabb elemet, és ezek együttes jelenlétét szimbolizálják, így jött létre a házasság a *flamen* és felesége, a *flaminica* között.⁶⁶ A szertartás során a házasulandók fedett fővel ültek két, az áldozati bárány bőrével leterített, szorosan egymás mellé helyezett széken,⁶⁷ ami a köztük létrehozandó kapcsolatot volt hivatott erősíteni.⁶⁸ A forrásokban felsorolt papi funkciókat, a *rex sacrorum*, a *flamen* (és a *flaminica*) *Dialis*, a *flamen Martialis* és a *flamen Quirinalis* hivatását csak *patriciusok* tölthették be, és minthogy a *patriciusok* és a *plebeiusok* között nem volt lehetőség az ún. *communicatio sacrorum*ra, vagyis a *pontifex maximus* felügyelete alatt és a *flamen Dialis* közreműködésével történő áldozatbemutatásra, így fe-

lette valószínű, hogy a *confarreatio* szertartásából a *plebeiusok* *ab ovo* ki voltak zárva, és az csak a *patriciusok* nem elhanyagolható szakrális következményekkel is bíró házasságkötése számára volt fenntartva.⁶⁹ Kérdés-ként merül fel, hogy meddig tekinthető a *confarreatio* intézménye élő gyakorlatnak. A köztársasági kor vége felé a *patriciusok* már igen terhesnek érezhették a *flamen Dialis* tabukkal erősen körülhatárolt⁷⁰ és éppen ezért őket a politikai karrier lehetőségétől elűző tisztjének vállalását, és így eshetett meg, hogy Kr. e. 87-től a papi funkció hosszabb időre betöltetlenül maradt; egy Augustus nevéhez fűződő, Kr. e. 12-ből származó *senatus consultum* visszaállította ugyan a *flamines* méltóságát és ezzel együtt a *confarreatio*t is,⁷¹ ám ezen intézkedés sem hozott tartós eredményt, hiszen Tiberiusnak már 23-ban ismét foglalkoznia kellett a problémával.⁷² Az ekkor elhunyt Servius Malugiensis helyére akartak ugyanis új *flamen Dialis*t választani, azonban ehhez hiányoztak a feltételek – lévén, hogy a megfelelő személyt három, *confarreatio*val kötött házasságból származó személy közül kellett kiválasztani –, mivel a *patriciusok* tudatosan óvakodtak ilyen házasságot kötni, hiszen ennek során a feleség kikerült volna a *patria potestas* alól, és férjének *manusa* alá kényszerült volna. Servius Malugiensis utódja végül fia lett, és ugyanakkor határozat is született azon tárgyban, hogy a *flaminica Dialis* csak a *sacra* tekintetében kerül férje hatalma alá, egyebekben más nőkkel azonos jogok illetik meg.⁷³

A házasságkötéshez bizonyos, a *fas* köréből származó, ám a *ius* által is adaptált szertartások kötődtek. Így például bizonyos napokat, illetve időszakokat eleve alkalmatlannak tekintettek házasságkötésre: ilyennek minősült minden hónapban a *Kalendae* és az *Idus* (*dies feriat*), ugyanis e napokon tilos volt bárkivel szemben erőszakot alkalmazni, márpedig a házasságkötéshez egyfajta, a *virgóval* szemben elkövetendő erőszak kötődött;⁷⁴ hasonlóképpen nem kötöttek házasságot a *Kalendaet*, a *Nonaet* és az *Idust* követő napokon, amelyek *dies atrinak* számítottak, miként február második és március első fele, az egész május, ezzel szemben e szempontból szerencsés időszaknak számított június második fele és az egész július.⁷⁵ A házassági rítusok két fontos célt voltak hivatottak szolgálni, egyfelől védeni kívánták a házasságot a terméketlenséggel szemben, másfelől a menyasszonynak egyik házközösségi kultusból a másikba való átmenését akarták biztonságossá tenni.⁷⁶ A menyasszonyt Mutinus Titinus *fascinus*ára ültették, akinek lefátyolozva és *toga praetextatában* mutattak be áldozatot,⁷⁷ majd a menyasszony gyermekkorai játékszereit és a *toga praetextatát*, amit házasságának napján végleg le kellett vetnie, a *lar familiaris*nak⁷⁸ (más hagyomány szerint Venusnak,⁷⁹ illetve Fortuna virginalisnek⁸⁰) áldozta. A menyasszony haját egy olyan lándzsa hegyével rendezték, amellyel korábban már megölték egy embert, hogy annak életereje a menyasszonyét növelje.⁸¹ A házassági szertartás *auspiciummal* kezdődött, majd áldozatbemutatás következett (utóbb a vőlegény házába érve az áldozati állat, kezdetben disznó, majd birka zsírával, illetve faggyújával

val fogja megkenni a menyasszony jövődő férjének kapufélfáját), az áldozatbemutatás utáni lakoma, a *coena nuptialis* az esthajnalcsillag feljöveteléig tartott.⁸² A *coena nuptialis* a szertartás legfontosabb része, a *deductio in domum mariti*, a férj házába való bevezetés követte,⁸³ amelynek kezdő aktusa a menyasszonynak anyja öléből történő szimbolikus elrablása volt,⁸⁴ amely szokást Plutarkhos a szabin nők elrablásának eseményétől eredezteti,⁸⁵ és amelyben kétség kívül szerepet játszott a nőrablás – mint házasságkeletkeztetési mód – hajdani szokásának emléke is.⁸⁶ A menetet egy fáklyás fiú nyitotta, két másik ifjú vezette a menyasszonyt,⁸⁷ aki után rokkát, orsót, kosarat és edényeket vittek mintegy későbbi háztartási teendőire utalva (a menyasszony három *ast* hozott magával szülei házából, az egyiket férjének adta, a másikat a *lar familiaris* oltárára tette, a harmadikat pedig a jövődő férje lakhelyét őrző *larok* szentélyében helyezte el); a menet tagjai galagonyából készült fáklyákat vittek magukkal,⁸⁸ nász-énekeket énekeltek, pénzt és diót⁸⁹ szórtak a nézők közé, mindezek, valamint a *fescennina iocatio*⁹⁰ a szerencsétlenséget volt hivatott távol tartani.⁹¹ Eközben újra meg újra felhangzott a rituális, ám a történelmi korra már elhomályosult értelmű *talasse*, vagy *talassio* kiáltás.⁹² Jövődő otthonukba érve a vőlegény megkérdezte a menyasszonytól: „*Quaenam vocaris?*”, amire menyasszony az „*Ubi tu Gaius, ego Gaia.*” választ adta, amellyel a környezetük számára is *expressis verbis* tanúsították házassági szándékukat.⁹³ (E mozzanatot, illetve az ebből levezetett téves konklúziót, miszerint minden menyasszonyt Gaiának kellett volna nevezni a szertartás során, használja fel Cicero a *pro Murenában* arra, hogy az archaikus jog formaságainak visszás voltát kigúnyolja.)⁹⁴ A menyasszony megkente az ajtófélfát, és gyapjút kötött rá.⁹⁵ A kísérő ifjak ezután átemelték a menyasszonyt a ház küszöbén, ugyanis Vesta⁹⁶ oltalmazott minden kezdetet, így a ház küszöbét is, és ezt érinteni rossz előjelnek számított volna.⁹⁷ Az *atriumba* égő fáklyát és egy korsó vizet hoztak, és az arát így fogadván befogadták a családi kultuszba,⁹⁸ a házasság megkötésének egyik legbiztosabb jeleként még Q. Mucius Scaevola is e mozzanatot tekintette;⁹⁹ a háztartás vezetését a férj jelképesen a ház kulcsának átadásával ruházta át feleségére;¹⁰⁰ a házasság megszűnése esetében a *repudium*, az eltaszítás egyik szimbolikus eleme épp a kulcsok elvételében áll.¹⁰¹

A *coemptio*ra vonatkozó ismereteink java szintén a gaiusi *Institutionesből* származik.¹⁰² A *coemptio* esetében a férfi *mancipatio*val, vagyis egy egyfajta színleges vétellel szerzi meg a manust a nő felett – e színleges vételnél a férj a vevő, a vétel tárgya pedig a feleség –, amelynél az érintettekén kívül öt serdült korú, római polgár tanúnak és a mérlegtartónak kellett jelen lennie,¹⁰³ az ennek során elmondandó szöveg azonban, amit Gaius sajnálatos módon nem őrzött meg a számunkra, nem volt azonos a rabszolgák *mancipatio*jával, illetve egy szabad személy feletti *mancipium* megszerzésénél szokásossal.¹⁰⁴ Az irodalmi források, a Seviustól, Isidorustól és Boethiustól származó *textusok*,

amelyeket a *coemptio* kapcsán idézhetünk, Gaiusnál legalább két évszázaddal későbbiek, és számos ponton értik félre a *coemptio* lényegét és lefolyását: ugyanis Servius¹⁰⁵ és az őt követő Isidorus Hispalensis¹⁰⁶ szerint a férj és a feleség kölcsönösen megveszik egymást, ami azonban azt eredményezné, hogy a *coemptio*val a feleség is valamiféle hatalmat szerez a férj felett, a Boethius¹⁰⁷ által említett kölcsönös kérdés és válasz pedig nagy valószínűséggel nem tartozott magához a *coemptio*hoz, hanem annak legfeljebb valamiféle előkészítése lehetett, amelynek során a felek tisztázták, hogy a házasságot szabad akaratukból kívánják megkötöni.¹⁰⁸ Kérdésként merül fel, hogy amennyiben a menyasszony képezi az adásvétel tárgyát – még ha csak színlegesen is –, úgy kit kell eladónak tekinteni? A szakirodalom igen megosztott az e kérdésre adandó válasz tekintetében. Többen azon a véleményen vannak, hogy a nőt, különösképpen pedig a *mulier emancipatá*t kell az eladónak is tekinteni, tehát őt illeti a színleges vételár, a *nummus unus*; nézetüket általában két, Gaius *Institutióiból*¹⁰⁹ és egy, a *Collatióból*¹¹⁰ származó szöveghelyre alapítják; Benedek meggyőzően kifejti, hogy e nézet ezen forrásokra támaszkodva miért tarthatatlan. A két, gaiusi hely nem tényleges házasságkötésre irányuló *coemptio*ról (*coemptio matrimonii causa*), hanem a gyámság megszüntetését célzó *coemptio*ról (*coemptio tutelae evitandae causa*) szól, amiből nehezen vonhatnánk le következtetéseket a férji hatalmat keletkeztető *coemptio*ra, ha a gyám feladata ténylegesen csupán az *auctoritas* megadása lett volna, a harmadik, paulusi *textus* – amint még utóbb találkozni fogunk vele – a *lex Iulia de adulteriis coercendis*ről szól, és e kontextusban az *auctoritas* nem *terminus technicus*ként, hanem csak a házasságkötésre vonatkozó apai hozzájárulást jelölő kifejezésként értendő.¹¹¹ Benedek továbbá idéz egy, a köztársasági kor végére datálható feliratot is, amely kimondja, hogy a férjhez adandó leányt apja adta át a vőlegénynek,¹¹² és megemlíti, hogy a Kr. e. 8 és 2 között keletkezett *Laudatio Turiae* vonatkozó passzusa¹¹³ sem támasztja alá a nőnek önmaga által történő *mancipatio*jának a tézisé; végül pedig hozzáteszi, hogy amennyiben a *mancipatio* során a nő kapná meg a vőlegénytől, későbbi férjétől a *nummus unust*, a jelképes vételarat, úgy – a férj *manusa* alá kerülve – azt is neki szerezne, ami meglehetősen következtetlenné tűnne.¹¹⁴ A *coemptio* általános gyakorlati alkalmazása feltehetően a *confarreatio*éval egyidejűleg szűnhetett meg, valamikor a Kr. e. I. század végén; érdekes adalékot szolgáltat ehhez mind a már említett *Laudatio Turiae*, amelyben az özvegyen maradt férj saját, *manus* nélküli, házasságára emlékezve megemlíti sógornőjének *coemptio*val kötött házasságát is, mind pedig Cicero azon kijelentése, miszerint a szónokok, akik ugyan nem voltak a jogtudomány mélységeiben járatosak, azonban működési helyük a *forumon* tanácsokat adó *iuris consultusok*éval azonos volt, már nem voltak teljességgel tisztában azzal, hogy milyen szavak kíséretében kötik meg a *coemptio*t.¹¹⁵ Azon fogalmazásmód pedig, hogy Gaius a *coemptio*ról is jelen időben beszél, nagy való-

színűséggel azon aspektusból értendő, ahogy a *manus* keletkezési formáinak felsorolásakor előrebocsátja a hajdani időkre vonatkozó (*olim*) utalást.¹¹⁶ A Gaius korában még alkalmazott *coemptio*-típusok közé Benedek a következőket sorolja. A *coemptio tutelae evitandae causa*¹¹⁷ azt szolgálta, hogy amennyiben az önjogú, ám szükségképpen gyámság alatt álló nő¹¹⁸ meg akart szabadulni gyámjától, úgy annak *auctoritasával coemptio fiduciariát* köthetett valakivel, aki őt utóbb egy, újabb gyámul kiválasztott személynek remancipálta; ezen újabb gyám *manumissio vindictával* emancipálta, és *tutor fiduciariusává* vált.¹¹⁹ A *coemptio testamenti faciendi causával* az önjogú nő végrendelkezési képességének hiányát kívánták pótolni, az eljárás az előbbihez hasonló volt, a *coemptio* megkötése után a férj egy bizalmi emberének remancipálta a feleségét, aki ezt követően felszabadította a *mancipium* alól,¹²⁰ ezen intézményt azonban egy Hadrianus idejében keletkezett *senatus consultum*, amely elismerte az önjogú nők végrendelkezési jogát,¹²¹ feleslegessé tette.¹²² A *coemptio sacrorum interimendorum causa*¹²³ által a nő megszabadult a házközösségi vallási szertartások terhetől, ehhez általában idős, gyermektelen férfiak közreműködését vették igénybe, akik halálával mintegy kihalt a házközösségi kultusz is; megjegyzendő, hogy a *coemptio* e fajtáját az alkalmazás szertartásában és külsőségeiben világosan el kellett különíteni a tényleges *coemptiótól*, ami azt bizonyítja, hogy az Cicero korában még – ha nem is túl gyakran – használatban volt.¹²⁴

Az *usus* által történő *manus-szerzéssel* három fontosabb forrás foglalkozik, ezek közül az első Gaiustól,¹²⁵ a második Serviusnak Vergilius *Georgicájához* frott kommentárjából,¹²⁶ a harmadik Boethiusnak Cicero *Topicájához* fűzött magyarázataiból¹²⁷ származik. E szöveghelyekből kiderül, hogy a nő az adott férfivel egy éven át megszakítás nélkül fenntartott együttélés által *confarreatio* és *coemptio* nélkül is annak hatalma alá került, és életközösségüket pusztán a házassági szándék (*affectio maritalis*) megléte alapján, már az egy esztendő letelte előtt is házasságnak tartották.¹²⁸ A házasság kezdete tehát világosan elvált a *manus* keletkezésének idejétől, hiszen azt a férj csak egy év után birtokolta el; ha pedig a feleség nem kívánt férje *manusa* alá kerülni, úgy évenként egymás után három éjszakát házon kívül töltvén (*trinoctium*), – ezen intézményt Gaius szerint a férji hatalom elbirtoklását.¹²⁹ A *manusnak usus* által történő megszerzése tehát nem más, mint a férji hatalom elbirtoklása,¹³⁰ amire a tizenkétévtől törvény *usus-auctoritas* szabályának¹³¹ megfelelő alkalmazásával került sor.¹³² A férji hatalomnak az *usus* általi megszerzése azonban részint a *desuetudo*, részint pedig bizonyos törvények (nagy valószínűséggel Augustus házassági törvényei) révén eltűnt a gyakorlatból.¹³³

III. A szakirodalom sokáig azon a véleményen volt, hogy az *uxor in manu* agnát rokonnak számít,¹³⁴ Brósz Róbert azonban meggyőzően bizonyította, hogy az *uxor in manu* nem tartozik bele az *agnatióba* – a következők-

ben érdemesnek tűnik okfejtését röviden áttekinteni.¹³⁵ Az *agnatus* és *agnascor* kifejezések előfordulását tekintve, ezek legáltalánosabb és legszélesebb értelemben a születéssel történő gyarapodást, növekedést,¹³⁶ ezen belül a *postumusokat*, *pater familias* halála után született utódokat jelölik.¹³⁷ Emellett az *agnatus* természetesen a mesterséges, a törvény által létrehozott rokonság (*legitima cognatio*) értelemben is előfordul,¹³⁸ ezért említi Paulus, hogy az *adoptióval* örökbe fogadott a *pater familias* családtagjaihoz csatlakozik, „hozzászületik,” és ezáltal *cognatusuk* lesz;¹³⁹ ezzel egybehangzó a forrásokban található, az örökbefogadás esetében használt, az *agnatio* kifejezést kiegészítő *quasi* szócska.¹⁴⁰ A *Sententiarum libri*¹⁴¹ vonatkozó szöveghelye kimondja, hogy az *agnatusok* és a *cognatusok* között az a döntő különbség, hogy az *agnatusok* egyúttal *cognatusok* is, a *cognatusok* azonban nem feltétlenül *agnatusok*.¹⁴² Tehát ezek alapján kizárható, hogy az *uxor* agnát rokon legyen, hiszen a törvény tiltja, hogy a feleség férjének vérszerinti,¹⁴³ vagyis kognát rokona legyen.¹⁴⁴ Az *agnatio* számos, ám leginkább csak megfogalmazásában eltérő, tartalmilag egybehangzó definíciójával találkozhatni a forrásokban, így például a legismertebb a Gaiustól származó „*sunt autem agnati per virilis sexus personas cognatione iuncti, quasi a patre cognati*,”¹⁴⁵ azaz „agnát rokonok pedig azok, akiket férfiak által közvetített rokonság fűz egybe, vagyis az (azonos) apától (származó) rokonok”¹⁴⁶ meghatározás.¹⁴⁷ Az alap minden esetben a közös apától való származás, és így módon az *agnatiót* csupán ez képes közvetíteni; valamint az *agnatióba* ugyanazon család tagjai, – és amint ezt a szöveghelyek kiemelik –, lemenő tagjai tartoznak, vagyis az agnát rokonok az egyazon családba tartozó apai ági rokonok, és egyetlen textus sem említi sem a feleséget, sem pedig a *manus* intézményét.¹⁴⁸

Ezt támasztja alá Gaius azon kijelentése, miszerint, míg a férfiak *iure agnationis* szerzik meg a nőkről rájuk maradó örökséget, addig a nők csupán *legitima heresként* szerezhetik meg a férfaitól rájuk háramló örökséget, s ez áll a *manusos* házasságot kötő anyára és mostohaanyára is, aki *sororis loco*, vagyis nem *agnationis iure* örököl.¹⁴⁹ Milyen minőségében örököl az *uxor in manu*? Gaius több helyen hangsúlyozza, hogy az *uxor in manu* nem agnát rokonként örököl, és a *manus* csupán *filiae loco quasi sua heresszé* teszi,¹⁵⁰ másutt pedig azt állítja, hogy *filiae loco* lévén *sua heresként* jut az örökséghez,¹⁵¹ az Ulpianus munkáiból összeállított *Liber singularis regularum*¹⁵² *sua heresként* említi a *manus* alatt álló feleséget,¹⁵³ a *Sententiarum libri* felsorolása azonban nem is tartalmazza ezek sorában.¹⁵⁴ Amikor tehát az *uxor in manu sua heresként* kerül említésre, ennek okául a források nem az *agnatiót* említik, hanem a férji hatalmat; a *sui heredes* sorába az *interpretatio extensiva* révén elsőként feltehetően az *adoptivus* nyert felvételt, utóbb pedig a leánygyermek helyén, *filiae loco* álló, kezdetben a finom distinkciót engedő *quasi* kitétellet besorolt, *sua heresként* elismert *uxor*.¹⁵⁵ Brósz kimutatja, hogy a rómaiak nem ismerték az agnát családot, az ún. *familia agnata* fogalmát, lévén az *agna-*

tio nem a *familia proprio iure*¹⁵⁶ egyik formája, és ebből következik, hogy a *familia proprio iure*hez való tartozása nem előfeltételezi az agnát kötődést.¹⁵⁷ Az *agnatio* általában természetes úton, vagyis születéssel jön létre, azonban mintegy kivételként *adoptio* is létrehozhatja, amint ezt a *Digesta* több, és a iustinianusi *Institutiones* egy helyén olvashatjuk,¹⁵⁸ a *Liber singularis regularum* azon paragrafusa pedig, amely a *suus heresszé* válás eseteit taglalja, nem az *agnatio* létrejöttének eseteit, hanem a *ius civile* szerint számbajöhető örökösök körének alakulását veszi sorra:¹⁵⁹ „*Agnascitur suus heres aut agnascendo, aut adoptando, aut in manum conveniendo, aut in locum sui heredis succedendo, velut nepos mortuo filio vel emancipato vel manumissione, id est si filius ex prima secundave mancipatione manumissus reversus sit in patris potestatem.*”¹⁶⁰ Mindezek alapján egyértelműen leszögezhető, hogy az *uxor in manu* nem tartozik bele az *agnatio*ba.¹⁶¹

IV. A férjnek azon jogáról illetve köteletségéről, hogy felesége főbenjáró vétkei, a házasságtörés és a borívás miatt a rokonokkal *iudicium domesticum*ot tartson, valamint azon lehetőségéről, hogy a csekélyebb súlyú vétkek esetén saját belátása szerint büntesse feleségét, Dionysius Halicarnassensis tudósít: „*Tauta ... hoi syngeneis meta tou andros edikadzon, en hois phthora sómatos, kai ... ei tis oinon heyretheie pioussa gyné, amphotera gar tauta thanató dzémioun synekhoreísen ho Romulos.*”¹⁶² A férj a rokonokkal ítélezett felesége felett házasságtörés esetén, és ha rábizonyították egy nőre, hogy bort ivott, ugyanis egy Romulusnak tulajdonított *lex regia*¹⁶³ megengedte, hogy mind a két esetet halállal büntessék. A dionysusi szöveghely a rokonoknak a férjjel közösen lefolytatandó vizsgálatáról szól, az eljárásban tehát a férj és a rokonok (valamint a barátok) vesznek részt, ezen utóbbiak alkotják a *consilium necessarium*ot. Az *edikadzon* kifejezést latinul a *cognoscebant* fordítással adhatjuk vissza,¹⁶⁴ ami a római büntetőeljárás vizsgálatának *terminus technicus*a; az *auctor* tehát tudatosan a római jogi terminológiát használja, ami alátámasztja a Senecánál (illis *ius dicere permiserunt*) és a Gellius által hagyományozott Cato-szövegben olvashatókat: „*Verba Marci Catonis adscripti ex oratione quae inscribitur De dote, in qua id quoque scriptum est, in adulterio uxores deprehensas ius fuisse maritis necare: 'Vir', inquit, 'cum divortium fecit, mulieri iudex pro censore est, imperium quod videtur habet. Si quid pervorse taetrique factum est a muliere, multatur; si vinum bibit, si cum alieno viro probri quid fecit, condemnatur.'* De iure autem occidendi ita scriptum: *'In adulterio uxorem tuam si prehensisse, sine iudicio impune necares; illa te, si tu adulterares sive tu adulterare, digito non auderet contingere, neque ius est.'*”¹⁶⁵ A részlet Marcus Porcius Cato *De dote* című beszédéből származik, amelyből sajnos csak ennyi maradt ránk, és amelyről semmiféle egyéb információnk nincsen. A férj jogaira történő utalás még nem ad támpontot az *oratio* céljáról és fajtájáról, a *singularis* második személy alkalmazása nem feltétlenül

jelenti azt, hogy a per valamely szereplőjéhez, a latin nyelvben a *singularis* második személy általános és személytelen használata szokásos és igen gyakori.¹⁶⁶

Cato itt igen élesen fogalmazza meg a férjnek felesége feletti hatalmát, azt a *magistratusoknak* a polgárok feletti hatalmához, fennhatóságához hasonlítja. Tehát a válás alkalmával a férjnek joga van arra, hogy amennyiben felesége a házasság fennállása idején erkölcstelen magatartást tanúsított (*propter mores*) a házasságból, amit vissza kell adnia, bizonyos levonásokat eszközöljön mintegy erkölcsbíráskodás, *regimen morum* (erkölcsbíráskodás) formájában. Így a nő számára a férj helyettesíti a *censort* (*vir iudex pro censore est*), hiszen a feleség felett mintegy főhatalommal, *imperium*mal bír (*imperium quod videtur habet*). Ezen *imperium* természetesen a házasság idején áll fenn, és nem a váláskor lép életbe, mint a *censori regimen morum*, ami jelen esetben a *censor* helyett szintén a férjet illeti meg,¹⁶⁷ miként a *magistratus* az őt megillető *imperium*ból kifolyólag két különböző módon gyakorolhatja büntetőhatalmát, úgy a férj is: a feleség csekélyebb jelentőségű vétkei esetén (*si quid pervorse factum est a muliere*) önállóan büntethette (*multat*) – ez megfelel a *magistratus coercitió*s, fenyítőjogának; a feleségnek egy másik férfivel folytatott kapcsolata esetén, illetve ha a nő bort ivott, a *magistratus* jogszolgáltatásának megfelelően a férj is *iurisdictió*t gyakorolt (*condemnat*). A *multare* és a *condemnare* tehát a *coercitió*nak és a *iurisdictió*nak *terminus technicus*a, a Cato mint a jogban jártas szerző nem véletlenül használja e két kifejezést egymás ellentételeként. A *multare* alkalmazására a catói szöveg szerint a válás alkalmával, tehát a *manus* – itt férji *imperium* – megszűnésekor, illetve ezután kerül sor, míg a *magistratus* hivatali ideje alatt, tehát amíg az *imperium* birtokában van, gyakorolhatja ezen fenyítőjogát; ugyanakkor egyáltalában nem lehet kizárni, hogy Cato a *multare* alatt a házasság fennállásának idején a férj által a feleségre mért fenyítőbüntetéseket értette. A feleség hűtlenség, illetve borívás miatti elítélése (*condemnatio*) után a szerző határozottan kiemeli a házastársak egyenlőtlen jogállását, hiszen míg a férj házasságtöréssel ért feleségét a *consilium necessarium* – Dionysius Halicarnassensisnél *syngeneis* – egybehívása és a *iudicium domesticum* lefolytatása nélkül is büntetlenül megölheti (*sine iudicio impune necares*), addig a feleség egy ujjal sem nyúlhat férjéhez. Ha a férj házasságtöréssel ért feleségét büntetlenül megölhette, azon az állami büntetőjogban élő elv érvényesült, hogy a tetten ért bűnöst (manifestus) bírósági eljárás nélkül is meg lehetett büntetni, így például a tizenkétféle törvény nem büntette az éjjeli, illetve a fegyverrel védekező tolvaj megölését, lévén ez jogos önhatalom.¹⁶⁸ A források alapján a *iudicium domesticum*ról összefoglalóan a következőket mondhatjuk el: Seneca Luciliushoz írott levelében megemlíti, hogy a régiek a *dominus*nak, azaz a családfőnek megengedték, hogy házközösségében tisztségeket lásson el, és *iurisdictió*t gyakoroljon, tehát az otthont, illetve a házközösséget az állam kicsinyített másának vélték.¹⁶⁹ A *dominus* büntetőhatalmát gyako-

rolván Suetonius szerint a *mos maiorum*nak megfelelő módon járt el.¹⁷⁰ A *iudicium* bizonyos formáságok között általában a *pater familias* otthonában, az *atriumban* zajlott le.¹⁷¹ A feleség és a családgyermek főbenjáró büntetése esetén a *iudicium domesticum* megtartása nem csupán morális, hanem valódi jogi kötelességként terhelte a *pater familias*-t, ami a *manus*nak és a *patria potestas*nak kezdettől fogva fennálló korlátozásaira volt visszavezethető. A feleség által elkövetett súlyosabb cselekmények megbüntetéséhez szükséges *iudiciumba* a rokonok bevonása kötelező volt. A családgyermek felett fennálló *ius vitae ac necis* gyakorlása sem volt az atya önkényére bízva, a *gaiusi Institutiones* autuni töredékében ránk maradt, a tizenkéttáblás törvényt idéző szöveghely szerint csak a jogszerű ok (*iusta causa*) fennállása esetén volt megengedhető a halálos ítélet kiszabása,¹⁷² ezen *iusta causa* meglétének bizonyításához pedig a *iudicium domesticumot* alkotó *consilium necessariorum* elengedhetetlen volt.¹⁷³ Természetesen el lehetett tekinteni ezen eljárástól, ha a hatalom alatti személy beismerte a bűnét (*confessus*), vagy annak elkövetésén éppen rajtakapták (*manifestus*).¹⁷⁴ A *consilium necessariorumot* értelemszerűen a rokonok és a barátok alkották, akiknek körét azonban feltehetően a *pater familias* határozta meg, a *consiliumba* meghívott és bevont személyek ítéletét azonban, amely a vádlott bűnösségére illetve ártatlanságára vonatkozott, el kellett fogadnia, ezekhez egyértelműen kötve volt, a tagok a *iudiciumban* ítélezvén általában szóban szavaztak, rangjuknak megfelelő sorrendben.¹⁷⁵ Elsősorban a bűnösség kérdésében kellett dönteniük, azonban a büntetés módjáról is nyilatkozhattak, így például kifejezetten tiltakozhattak – még a vádlott megállapított bűnössége esetén is – a halálos ítélet kiszabása ellen.¹⁷⁶ Hogyan alakult a férj hatalom ezen eleme a későbbiekben, illetve azon esetekben, amikor a férjnek nem kellett *iudicium domesticumot* tartania?

A *lex Iulia de adulteriis coercendis*¹⁷⁷ nem kizárólag, sőt talán nem is elsősorban Augustus által újonnan kreált normákat,¹⁷⁸ hanem régebbi törvényekből átvett szabályokat tartalmaz.¹⁷⁹ Tekintsük át röviden, hogy milyen mértékben és kiknek ad jogot e törvény a házasságtörők megölésére.¹⁸⁰ A *pater familias* – és e tekintetben a törvény nem tesz különbséget a vérszerinti apa és az örökbefogadó között¹⁸¹ – megölheti házasságtörésen ért leányát,¹⁸² azonban csak akkor, ha saját, vagy veje házában érte tetten,¹⁸³ ugyanis a *legislator* nagyobb mérészségnek, nagyobb vakmerőségnek tartja a nő részéről, ha a házasságtörést apja, illetve férje házában követte el.¹⁸⁴ Az apának azonban a házasságtörő férfi megölése esetén leányát is meg kell ölnie, ugyanis, ha pusztán az *adultert* öli meg, saját lányát viszont életben hagyja, a *homicidium*, vagyis az emberölés vádját vonja magára,¹⁸⁵ ha azonban az apa azért nem tudta megölni leányát, mert az elmenekült, nem pedig azért nem mert meg kívánni kímélni annak életét, úgy nem kell emberölés miatt büntetni.¹⁸⁶ Abban ugyan a törvény nem tesz különbséget, hogy melyiküket kell előbb megölnie a

*pater familias*nak, azonban, ha az egyiküket megöli, a másikat pedig csak megsebesíti, a *lex Corneia de sicariis et veneficiis* alapján vonják felelősségre,¹⁸⁷ Marcus Aurelius és Commodus *rescriptuma* azonban nem engedi büntetni az apát abban az esetben, ha a házasságtörő nőt – miután apja oly súlyosan megsebesítette, hogy abba egyébként bele kellett volna halnia – nem az apai szándék, hanem a véletlen mintegy végzettségén hagyja életben.¹⁸⁸ E jog gyakorlásának feltétele az volt, hogy házasságtörőket az apának valóban inflagranti, vagyis *in ipsis rebus Veneris* kellett rajtakapnia;¹⁸⁹ és mintegy egy csapással (*uno ictu et uno impetu*) kellett mindkettőjüket megölnie, tehát az *adulter* megölése után nem várhat több napot lánya megölésével, viszont nem szakítja meg az *unus ictus*, illetve az *animus*¹⁹⁰ folyamatosságát, ha a menekülő leányt apja csak órákkal később, amikor utolérte, illetve megtalálta, öli meg.¹⁹¹ A *pater familias*nak tehát vagy saját, vagy veje házában kell tetten érnie a házasságtörőket, azonnal kell rájuk támadnia, és ha élni akart a *ius occidendivel*, mind a férfit, mind pedig leányát meg kell ölnie.¹⁹² Egy *ulpianus*i szöveghely szerint ahhoz, hogy az apa e jogát gyakorolhassa, a leánynak *potestas* alatt kellett állnia,¹⁹³ a *Collatio* két *fragmentuma* azonban nem köti a megölési jogot szigorúan az apai hatalomhoz, lehetőséget biztosít az apa számára ezen joga gyakorlására arra az estre is, ha leánya már férj hatalom alatt állott.¹⁹⁴ E törvényhozói kiterjesztés háttérében nagy valószínűséggel azon igen gyakorlatias ok állhatott, hogy Augustus egyfelől tisztában volt korának szabados házassági viszonyaival, és ezért adta a *ius occidendit* az apa kezébe még a *potestas* fennállását követő időre is, másfelől pedig így kívánta a birodalom határain állandó jelleggel állomásozó nagy számú katonaságot biztosítani afelől, hogy távollétükben feleségeik magatartása változatlanul szigorú kontroll alatt áll.¹⁹⁵

A hatalom alatti *filius familias* nem illeti meg *expressis verbis* a jog, hogy házasságtörésen ért feleségét – ha apósa *potestas* alatt áll – megölje, ám a jogalkotó mégis lehetőséget biztosít számára, hiszen nem rendeli tettét büntetni.¹⁹⁶ A férjet nem illette meg az *adulter* és a feleségének együttes megölésének a joga, amit a törvény azzal indokol, hogy míg az apa nagyobb *pietasszal* mérlegeli, hogy élni akar-e ezen jogával, addig a férj sokkal előbb dönthet az indulattól vezéreltetve.¹⁹⁷ A *lex Iulia* szabályozása szerint amennyiben a férj megöli házasságtörésen ért feleségét, úgy emberölés, *homicidium* miatt felel, tehát csak az *adultert*, a „csábítót” áll jogában megölnie,¹⁹⁸ és ugyanakkor a törvény társadalmi helyzetük alapján meglehetősen leszűkítette az így megölhető házasságtörők körét,¹⁹⁹ hiszen ezek közül is csak a rabszolgák, az *infamis* személyek – e kategórián belül többek között kiemeli a gladiatori és állatviadalokra ítélteteket, a *iudicio publico* elítélteket, a színészeket és prostituáltakat – valamint bizonyos *libertinusok* voltak a férj által büntetlenül megölhetőek.²⁰⁰ További szűkítés az apa jogával szemben, hogy a férj csak a saját házában történt házasságtörés esetében lép-

hetett fel ily módon.²⁰¹ Az *adulter*²⁰² megölése után azonnal el kell bocsátania feleségét, és három napon belül az esetről a *iurisdictio*t illetékesen gyakorlónak bejelentést kell tennie.²⁰³ Ha viszont a férj a házasságtörésen ért feleségét is megölné, Marcus Antonius és Commodus – Antoninus Pius egy *rescriptum*ára hivatkozva – úgy rendelkeznek, hogy a férjet nem szükséges a *lex Cornelia de sicariis* alapján halálbüntetéssel sújtani, mivel tettét jogos fájdalomában, hirtelen felindulásból követte el, elegendő, ha az elkövető a *humiles* sorába tartozik, kényszermunkára, ha pedig a *honestiores* közé, *relegatio*val büntetni.²⁰⁴ Hasonlóan a *iustus dolor*ra²⁰⁵ hivatkozván rendel enyhébb elbírálást Alexander Severus.²⁰⁶

A *lex Iulia de adulteriis coercendis* tényállási elemét összegezve, a *paterfamilias* korlátozás nélkül megilleti a *ius occidendi* a házasságtörésen ért *uxor in manu* és leánya tekintetében – a leánygyermek esetében akkor is, ha az már férjének *manusa* alatt élt. A hatalom alatti *filius familias*nak nincsen ugyan joga feleségét ilyen esetben megölni, azonban *de facto* büntetlenül van rá lehetősége. A férjnek – ha nem gyakorol hatalmat felesége felett – sem *de iure*, sem *de facto* nincsen *ius occidendi*, ha azonban *iustus dolor*tól indítván mégis megölné feleségét, tette enyhébb elbírálás alá esik.²⁰⁷ Schaub ebből azt a következtetést vonja le, hogy az *adulterium* esetén fennálló *ius occidendi* meglétét és mértékét nem annyira a hatalom gyakorlása, illetve birtoklása, hanem a hatalomalattiság ténye dönti el: a *maritus* – akinek az érdeke semmivel sem kevésbé érdemelnének védelmet a jog által, mint a *pater familias*é – nem ölheti meg feleségét, amennyiben az nem áll hatalom alatt, a *filius familias* mint férj, noha neki nincsen hatalma felesége felett, mégis megölheti azt, mert felesége apósa *potestas*a alatt áll, a *pater familias* pedig még akkor is megölheti leányát, ha az már nem az ő *potestas*a, hanem férjének *manusa* alatt áll.²⁰⁸ A házasság alatt fennálló hatalmi konstrukció tehát szorosabban összefügg a házasságtöréssel, mint a házasságtörés és a házasság maga, amint ez a római család viszonyok alapvetően és elsődlegesen hatalmi jellegéből adódik.²⁰⁹ (Abban az esetben, ha a férj – a vonatkozó szöveghelek nem utalnak a házasság *manusos* vagy *manus* nélküli voltára²¹⁰ – nem válik el házasságtörésen tetten ért feleségétől, a *lex Iulia de adulteriis coercendis* alapján *lenocinium* miatt büntetendő,²¹¹ e kontextusban az *uxorem retinere* mint az *uxorem dimittere* ellentéte jelenik meg, ami a *lenocinium*ot²¹² taglaló helyeken többször előfordul.²¹³ A *dimittere* kifejezés tágabb értelmet hordoz, mint a hasonló szövegösszefüggésben olvasható *nuntium remittere*, *repudiare*, vagy *divortium facere* fordulatok, ugyanis nem csupán a válás tényét fejezi ki, hanem a tényleges eltaszításra történő utalást is jóval átfogóbban magában hordozza. Ha a férj el akarta kerülni a *lenocinium* vádját, úgy a *dimittere* által feltehetően minden, őt addig feleségéhez, illetőleg azt őhozá fűződő köteleket el kellett szakítania, tehát *manusa* alól is el kellett engednie; a terminológiai precízebb megnevezés a *repudiare et remancipare* lett volna, ám ennek

némiképp komplikált volta miatt az e két aspektust felölelő *dimittere verbumot* választotta a törvényalkotó.)²¹⁴

V. A *manus* nélküli házasságot minden egyéb hatósági közreműködés nélkül megszüntette mind a *divortium*, amely a felek közös akaratából történt, mind pedig az egyoldalú nyilatkozattal történő *repudium*,²¹⁵ amit már a tizenkét táblás törvény is említ.²¹⁶ A *lex Iulia de adulteriis coercendis* írta elő, hogy a feleségét eltaszítani kívánó férj hét tanú jelenlétében jelentse ki ezen szándékát, Constantinus pedig a *repudium* alkalmazását bizonyos válóok fennforgásához kötötte.²¹⁷ A jogos ok nélkül feleségét eltaszító férjet Romulus büntetni rendelte, vagyonának egyik felét Ceresnek kellett áldozni, másik fele pedig feleségére szállott.²¹⁸ A *manusos* házasságot a *manus* megszüntetése szüntette meg.²¹⁹ Ennek módja a *contrarius actus*, vagyis a *manus* keletkeztető jogi aktus ellentéte volt, így a *confarreatio*val létrejött *manust* a *diffarreatio*,²²⁰ amely szintén *pontifexi* közreműködéssel és tanúk jelenlétében történt, és ennek keretében a válni szándékozó feleknek nyújtott *panis farreust* azok elutasították, és valami idegenszerű, gyűlöletes és rettentő jellegű formulát mondtak el, amint erről Plutarkhos tudósít,²²¹ amelynek szövegét azonban sajnos nem ismerjük.²²² A *coemptio*val, illetve *ususszal* megszerzett *manust* a *remancipatio* szüntette meg.²²³ A *leges regiae* azon, szintén Plutarkhostól származó utalása, amely szerint a feleségét eladó férjet súlyosabb esetben az alvilági isteneknek kell feláldozni,²²⁴ a forrás az eladást a jogtalan eltaszítással együtt említi, tehát nagy valószínűséggel a jogos ok nélküli válásra, vagyis *remancipatio*ra vonatkozik, amiből viszont nem lehet a *remancipatio* általános tilalmára következtetni.²²⁵

A *remancipatio* azonban célként nem kizárólag a válást szolgálhatta, hiszen annak keretében lehetősége nyílt a férjnek arra is, hogy a korábbi hatalomgyakorló, általában a *pater familias potestas*a alá remancipálja feleségét azzal, hogy az egy, a férj által meghatározott harmadik személynek adja tovább *mancipatio*val a nőt; ez vált később a fentebb már említett, a nő önjogúsitásához hozzásegítő *coemptio fiduciaria* alapjává.²²⁶ Az archaikus kor jogát illetően valóban rendelkezésünkre állnak bizonyos híradások, amelyek szerint a férj *mancipatio* útján harmadik személynek adta át feleségét az adott cél bekövetkezése utáni visszaadási kötelezettséggel; kiváltképp érdekesnek tűnik azon eset, amikor a férj egy másik férfinak egy időre átadhatta feleségét, hogy annak is utódot szülhessen, majd ennek megtörténte után – miként ezt a *mancipatio* során egy *pactum fiduciae* (ut *remancipetur*) segítségével kikötötték – visszakapta.²²⁷

A *remancipatio* tehát megszüntette a házasságot, és a második férj *manust* kapott a feleség felett, ami egészen addig fennállt, amíg az első férj a *mancipatio*ban foglalt *pactum* alapján nem követelte vissza a feleséget; Düll ennek kapcsán több, a spártai jogról szóló forrást említ, amelyek a hasonló római szokásokkal párhuzamba állítható beszámolókat tartalmaznak.²²⁸ Polybios szerint

Spártában általánosan bevett szokás volt, hogy három–négy, és ha testvérek voltak, esetleg még ennél is több férfi élt együtt egyetlen asszonnyal, és mindezeknek szült gyermekeket, és ha egy férfi úgy vélte, hogy már elég gyermeket nemzett, átadhatta feleségét barátjának, hogy annak is szüljön gyermekeket.²²⁹ Anaxandridés király kettős házasságáról számol be Pausanias, ugyanis a király első házassága gyermektelen volt, és az *ephorosok* felszólították, hogy válják el feleségétől, ám a király erre nem volt hajlandó, és inkább az első mellé második feleséget is szerzett magának.²³⁰ Plutarkhos is megemlékezik azon spártai gyakorlatról, hogy a férj változatlanul együtt élt ugyan feleségével a házasságot fenntartván, azonban ha más férfi megkérte erre, átengedhette neki feleségét gyermekek nemzése céljából; Rómában e szokás akként jelentkezett, hogy azon férfit, akinek már elég gyermeke született, bármely gyermektelen férfi megkérhette arra, hogy engedje át neki feleségét, akár véglegesen, akár úgy, hogy később visszaadja.²³¹ E házassági intézmény meglétére a köztársaság utolsó évtizedeiben Plutarkhos Marcus Porcius Cato minorról²³² szóló életrajzából szerezhetünk értesülést: Plutarkhos Lucius Thrax Paetusra, a Nero korában élt történetíróra hivatkozva elbeszéli, hogy Q. Hortensius, korának jeles szónoka valamiféle rokonság révén kívánta Catóhoz fűződő barátságát megerősíteni, és ezért arra kérte Catót, hogy adja hozzá feleségül leányát, Porciát, aki akkor Bibulus felesége volt, akit már két gyermekkel ajándékozott meg; és ha Bibulus olyannyira ragaszkodnék Porciához, úgy ő, miután neki is gyermekeket szült, visszaadná előző férjének. Cato nem egyezett bele, hogy leánya Hortensius felesége legyen, erre Hortensius magát Marciát, Cato feleségét kérte a maga számára, noha tudta, hogy ezek nem hidegültek el egymástól, hiszen Marcia épp abban az időben várt gyermeket férjétől. Látván Hortensius elhatározásának szilárdságát Cato, miután kikérte Marcia apjának, Philippusnak a beleegyezését, hozzájárult felesége, Marcia és Hortensius házasságához, és ő maga is jelen volt az eljegyzésen, ami Hortensius kifejezett kívánsága volt.²³³

Hortensius halálával Marcia megözvegyült, mire Cato ismét feleségül vette, amiért Caesar azon szemrehányással illette Catót, hogy a házasságot nyerészkedési forrásnak tekinti, ugyanis Hortensius végrendeletében Marciára hagyta vagyonát.²³⁴ Appianos szintén említést tesz ezen esetről,²³⁵ Strabón pedig a plutarkhosi Lykurgos – Numa Pompilius összehasonlítással²³⁶ egybeesően megállapítja, hogy Cato eljárása megfelelt az ősi római szokásoknak.²³⁷ Ugyanebben a szellemben, nevezetesen az ősi római erkölcsökkel és az államérdekkel egybehangzónak ítélni idézi fel Cato életének e momentumát Augustinus,²³⁸ Tertullianus pedig a római és a keresztény értékrend különbségeit demonstrálja ennek segítségével; ugyanakkor tévesen nem Cato Uticensishez, hanem Cato Censoriushoz köti Marcia házasságának a történetét.²³⁹ Az eset közismert voltát bizonyítja, hogy Quintilianus szerint a szónoki képzésben jó érvelési és ellenérvelési alapul szolgálhat a Cato–Marcia–Hortensius házasság.²⁴⁰ A házasság kényszerű *manusos* házasság lehetett, hiszen éppen ezért volt szükség Marcia apjának, Philippusnak a beleegyezésére, lévén hogy Cato *manus*-át a *pater familias* felé történő *remancipatio* szüntette meg, és a Hortensiuszal kötendő – nagy valószínűséggel *coemptio*-val létrejövő – házasság megkötése során sem volt nélkülözhető a hatalomgyakorló közreműködése.²⁴¹ Ezt támasztja alá a lucanusi *Pharsalia* azon szöveghelye is, amely szerint Marcia mint *iussa*, vagyis parancsot teljesítő volt ezen ügyletek tárgya, nem pedig aktív résztvevője, a *conubii pretium mercesque soluta* kitétel szintén a *coemptio*-ra és a *mancipatio*-ra utal, valamint a szintén Marciára vonatkozó *tertia iam suboles* fordulat,²⁴² hiszen *prima filiaként* Philippus lánya volt, a Catóval kötött *manusos* házasságban feleségként *filiae loco* állott mintegy *secunda filiaként*, Hortensius *manusa* alatt lett szintén *filiae loco tertia filia*.²⁴³ A korábbi férj jogát ahhoz, hogy feleségét a második férj *manusa* alól visszszakívhassa, egy, a *mancipatio*-hoz kapcsolódó *nuncupatio* biztosította, ami tartalmára nézvést egy infamáló hatású *actio fiduciae*-vel²⁴⁴ peresíthető *pactum fiduciae* volt.²⁴⁵

Jegyzetek

- ¹ FÖLDI A.–HAMZA G.: A római jog története és intézményei. (Bp., 2003. 251. p. skk.) Nyolcadik kiadás. [a továbbiakban: Földi–Hamza]
- ² M. KASER: Das altrömische ius. (Göttingen 1949. 259. p.). [a továbbiakban: Kaser 1949.]
- ³ Varro ling. 6, 69–71. *qui idem facit obligatur sponso ... quae pecunia inter se contra sponsum rogata erat, dicta sponsio ... non enim si volebat, dabat, quod sponso erat alligatus.*
- ⁴ Vö. FINÁLY H.: A latin nyelv szótára. (Bp., 1884. 1863. p.) [a továbbiakban: Finály]
- ⁵ A *sponsus* kifejezést lásd még Gai. 3, 179. *Sed in utroque casu alio iure utimur: nec magis his casibus novatio fit, quam si id quod tu mihi debeas, a peregrino cum quo sponsus communio non est, SPONDES verbo stipulatus sim.* Ulp. D. 21, 1, 19, 2. *Dictum a promisso sic discernitur: dictum accipimus, quod verbo tenus pronuntiatum est nudoque sermone finitur: promissum autem potest referri et ad nudam possessionem sive pollicitationem vel ad sponsum.* Paul. D. 50, 16, 7. '*Sponsio*' appellatur non solum quae per sponsus interrogationem fit, sed omnis stipulatio promissioque.

- ⁶ A. HÄGERSTRÖM: Der römische Obligationsbegriff II. (Uppsala 1941. 258. p.) [a továbbiakban: Hägerström]
- ⁷ H. KUPISZEWSKI: Das Verlöbniß im altrömischen Recht. (ZSS 77. 1960. 128. p.) [a továbbiakban: Kupiszewski]
- ⁸ Fest. 329.
- ⁹ Vö. Cic. off. 3, 111. *Nullum vinculum ad adstringendam fidem iure iurando maiores artius esse voluerunt.*
- ¹⁰ Kaser 1949. 256. p.; Hägerström 108. p.
- ¹¹ Vö. Cic. div. 1, 46. 104.
- ¹² Dion. Hal. 1, 40. alapján elképzelhető, hogy az esküt az *ara maxima* előtt kellett letenni.
- ¹³ Kaser 1949. 259. p.; Kupiszewski 129. p.
- ¹⁴ A *sponsio* kapcsán említi Gai. 3, 96. *Item uno loquente et sine interrogatione alii promittente contrahitur obligatio, si libertus patrono aut operas se daturum esse iuravit, sed haec sola causa est, ex qua iureiurando contrahitur obligatio.*
- ¹⁵ Kaser 1949. 260. p.
- ¹⁶ Földi–Hamza 490. p.
- ¹⁷ Kaser 1949. 261. p.

- ¹⁸ Liv. 9, 10, 9. *Quoandoque hisce homines iniussu populi Romani Quiritium foedus ictum iri sponderunt atque ob eam rem noxam nocuerunt, ob eam rem, quo populus Romanus scelere impio sit solutus, hosce homines vobis dedo.*
- ¹⁹ Gai. 3, 94. *Unde dicitur uno casu hoc verbo peregrinum quoque obligari posse, veluti si imperator noster principem alicuius peregrini populi de pace ita interroget: PACEM FUTURAM SPONDES? vel ipse eodem modo interrogetur.*
- ²⁰ Kaser 1949. 263. p.
- ²¹ A noxa fogalmához bővebben lásd FÖLDI A.: A másért való felelősség a római jogban. (Bp., 2004. 103. p. skk.)
- ²² Kaser 1949. 261. p.
- ²³ Földi-Hamza 219. p. skk.
- ²⁴ Helyette általában apja járt el, amint ez egyéb esetekben is szokásban volt, vö. Varro ling. 6, 70; Gell. 4, 4, 2; Plaut. Aul. 217. p. skk.; Trin. 1157. skk.; Poen. 1277; Ter. Andr. 100. 951. pskk.; 980. p. skk. (Plaut. Trin. 573. p. skk. a menyasszony bátyját szerepelteti mint az ügyletek megkötőjét.)
- ²⁵ Varro ling. 6, 69.
- ²⁶ Finály 1863. p.
- ²⁷ Kupiszewski 132. p.
- ²⁸ Vö. Cic. ad fam. 8, 7, 2. *Cornificius adulescens Orestillae filiam sibi despondit.*
- ²⁹ Kupiszewski 133. p.
- ³⁰ Ezen interpretációt támasztja alá a festusi (36.) „consponsos antiqui dicebant fide mutua conligatos” állítás is.
- ³¹ Gell. 4, 4, 1–4. *Sponsalia in ea parte Italiae, quae Latium appellatur, hoc more atque iure solita fieri, scripsit Servius Sulpicius in libro, quem scripsit de dotibus: Qui uxorem, inquit, ducturus erat, ab eo, unde ducenda erat, stipulabatur, eam in matrimonium daturum; (ductum) iri, qui ducturus erat, itidem spondebat. Is contractus stipulationum sponsionumque dicebatur sponsalia. Tum, quae promissa erat, sponsa appellabatur, qui spondebat ducturum, sponsus. Sed si post eas stipulationes uxor non dabatur, aut non ducebatur, qui stipulabatur, ex sponsu agebat. Iudices cognoscebant. Iudex, quamobrem data acceptave non esset uxor, quaerebat. Si nihil iustae causae videbatur, litem pecunia aestimabat, quantique interfuerat eam uxorem accipi aut dari, eum, qui sponderat, ei, qui stipulatus erat, condemnabat. Hoc ius sponsaliorum observaturum dicit Servius ad id tempus, quo civitas universo Latio lege Iulia data est. Haec eadem Neratius scripsit in libro, quem de nuptiis composuit.*
- ³² Plaut. Aul. 217. p. skk. *Quoniam tu me et ego te qualis sis scio, quae res recte vortat mihi que tibi que tuaeque filiae, filiam tuam mi uxorem posco. Promitte hoc fore. 237. p. skk. Tu condicionem hanc accipe, ausculta mihi, atque eam desponde mi. Poen. 1155. p. skk. Audin tu, patre? Dico, ne dictum neges: tuam mihi maiorem filiam despondeas. Trin. 1157. Sponden ergo tuam gnatam uxorem mihi? Trunc. 840. p. skk. Quid vis in me ire? Tu es praetor mihi. Verum te opsecro ut tuam gnatam des mihi uxorem, Callicles.*
- ³³ Plaut. Cist. 100. p. skk. *Ei nunc alia deducendast domum, sua cognata Lemniensis, quae habitat hic in proximo. Nam eum pater eius subegit. 498. Sei illam uxorem duxero unquam, mihi quam despondit pater! Trin. 447. skk. Homo ego sum, homo tu es: ita me amabit Iuppiter, neque te derisum advenio neque disnum puto. Verum hoc quod dixi: meu' me oravit filius ut tuam sororem poscerem uxorem sibi. 499. Sine dote posco tuam sororem filio. 571. Nunc tuam sororem filio posco meo. 1183. Haec tibi pactast Callicli filia. Ego ducam, pater, et eam et si quam aliam iubebis. Truc. 848. Iam illi remittam nuntium adfini meo, dicam ut aliam condicionem filio inveniat suo.*
- ³⁴ Ter. Andr. 99. p. skk. *Hac fama impulsus Chermes ultro ad me venit, unicam gnatam suam cum dote summa filio uxorem ut daret. Placuit: despondi.*
- ³⁵ Cic. De orat. 1, 239. *Equidem hoc saepe audivi: cum aedilitatem P. Crassus peteret eumque maior natu et iam consularis Ser. Galba adsectaretur, quod Crassi filiam Gaio filio suo despondisset, accessisse ad Crassum consulendi causa quendam rusticum ...*
- ³⁶ Sen. contr. 2, 3, 2. *Habui patrem sanae mentis nec tam severum quam pater iusserat et tamen nec tam indulgentem ut incautus;*
- duxi uxorem quam pater iusserat et tamen nuptiarum mearum me poenitet.*
- ³⁷ Vö. Plaut. Cist. 98. skk. *At ille conceptis iuravit verbis apud matrem meam me uxorem ducturum esse, ei nunc alia ducendast domum, sua cognata Lemniensis, quae habitat hic in proximo. Nam eum pater eius subegit. Trin. 1183. Ego ducam, pater, et eam et si quam aliam iubebis.*
- ³⁸ Iul. D. 3, 2, 1. *Praetoris verba dicunt: 'Infamia notatur ... quis uxorem duxerit non iussu eius, in cuius potestate est. Ulp. D. 3, 2, 11, 4. Notatur etiam 'qui eam duxit', sed si sciens: ignorantia enim excusatur non iuris, sed facti. Excusatur qui iussu eius, in cuius potestate erat, duxerit, et ipse, qui passus est ducere, notatur, utrumque recte: nam et qui obtemperavit, venia dignus est et qui passus est ducere, notari ignominia. Pap. D. 23, 2, 35. Filius familias miles matrimonium sine patris voluntate non contrahit.*
- ³⁹ Kupiszewski 138. p.
- ⁴⁰ Varro ling. 6, 73; Serv. ad Verg. Aen. 10, 79; Non. 439. (idézi Kupiszewski 138. p.)
- ⁴¹ Arnob. nat. 4, 20. *Habent speratas, habent pactas, habent interpositis stipulationibus sponsas.*
- ⁴² Itt nincs lehetőség kitérni a sponsio és a stipulatio közötti összefüggésekre; ezeknek egymáshoz való viszonyához lásd Kaser 1949. 267. p.
- ⁴³ Verg. Aen. 10, 77–79. p. *Quid face Troianos atra vim ferre Latinis, / arva aliena iugo premere atque avertere praedas, / quid soceros legere et gremiis abducere pactas.*
- ⁴⁴ Serv. ad Verg. Aen. 10, 79. *'gremiis abducere pactas' id est sponsas*
- ⁴⁵ Kupiszewski 139. p.
- ⁴⁶ Plaut. Trin. 1157. skk. (Ly.) *Sponden ergo tuam gnatam uxorem mihi? (Ch.) Spondeo et mille auri Philippum dotis. (Ly.) Dotem nihil moror. (Ch.) Si illa tibi placet, placenda dos quoque est quam dat tibi. Postremo quod vis non ducet, nisi illud quod non vis feres. (Ca.) Ius hic orat. (Ly.) Impetrabit te advocato arbitro. Istac lege filiam tuam spondem mi uxorem dari? (Ch.) Spondeo. (Ca.) Et ego spondeo idem hoc.*
- ⁴⁷ Plaut. Trin. 1183. *Haec tibi pactast Callici filia.*
- ⁴⁸ Kupiszewski 139. p.
- ⁴⁹ Isid. etym. 9, 7, 3. *Cautiones sibi invicem emittebant in quibus spondebant se invicem consentire in iura matrimonii.*
- ⁵⁰ Vö. Plaut. Cist. 98 skk. *At ille conceptis iuravit verbis apud matrem meam me uxorem ducturum esse.*
- ⁵¹ Flor. D. 23, 1, 1. *Sponsalia sunt mentio et repromissi nuptiarum futurarum. Ulp. ibid. 2. Sponsalia autem dicta sunt a spondendo: nam moris fuit veteribus stipulari et spondere sibi uxores futuras.*
- ⁵² Gai. 1, 110. *Olim tribus modis in manum conveniebant, usu farreo coemptione.*
- ⁵³ Serv. in Verg. Georg. 1, 31; in Verg. Aen. 4, 103. 374; Boet. in Cic. top. 3, 14; Arnob. nat. 4, 20.
- ⁵⁴ F. BENEDEK: Die conventio in manum und die Förmlichkeiten der Eheschließung im römischen Recht. (SUP 88. 1978. 8. p.) [a továbbiakban: Benedek]
- ⁵⁵ A *confarreatio*nak a görög házassági jog intézményeivel és szertartásaival való egybevetését lásd Fustel de COULANGES: Az antik városállam. Tanulmány a görög és római vallásról, jogról és intézményekről. (Magyar Tudományos Akadémia 1883-ban Az ókori község címmel megjelent kiadványának hasonmása.) (Bp., 2003. 49. p. [a továbbiakban: Fustel de Coulanges]) Fustel de Coulanges-hoz bővebben lásd HAMZA G.: Fustel de Coulanges és műve, „Az antik városállam”. Az idézett kötet utószavaként 611–620. p.
- ⁵⁶ E. FERENCZY: Ehe recht und Gesellschaft in der Zeit der Zwölftafeln. (Oikumene 2. 1978. 156. p.) [a továbbiakban: Ferenczy]
- ⁵⁷ ZLINSZKY J.: Állam és jog az ősi Rómában. (Bp., 1996. 106. p.) [a továbbiakban: Zlinszky]
- ⁵⁸ A manus és a mancipium viszonyának tárgyalását lásd M. KASER: La famiglia romana arcaica. In: Conferenze Romanistiche. (Trieste–Milano 1960. 61. p.)
- ⁵⁹ Kaser 1949. 343. p.
- ⁶⁰ Dion. Hal. 2, 25.

- ⁶¹ Gai. 1, 112. *Farreo in manum conveniunt per quoddam genus sacrificii quod Iovi Farreo fit; in quo farreus panis adhibetur, unde etiam confarreatio dicitur; complurae praeterea huius iuris ordinandi gratia cum certis et sollemnibus verbis, praesentibus decem testibus, aguntur et fiunt. Quod ius etiam nostris temporibus in usu est; nam flamines maiores, id est Diales Martiales Quirinales, item reges sacrorum, nisi ex farreatis nati non leguntur; ac ne ipsi quidem sine confarreatione sacerdotium habere possunt.*
- ⁶² Ulp. 9. *Farreo convenitur in manum certis verbis et testibus X praesentibus et sollemni sacrificio facto, in quo panis quoque farreus adhibetur.*
- ⁶³ Plin. nat. 18, 3, 3, 10. *Serv. ad Verg. Georg. 1, 31. Farre, cum per pontificem maximum et Dialem flaminem per fruges et molam salsam coniungebantur, unde confarreatio appellabatur, ex quibus nuptii patrimi et matrimi nascebantur.*
- ⁶⁴ Verg. Aen. 4, 102–104. *Communem hunc ergo populum paribusque regamus / auspiciis, liceat Phrygio servire marito / dotalisque tuae Tyrios permittere dextrae.*
- ⁶⁵ Benedek 10. p.
- ⁶⁶ *Serv. in Verg. Aen. 4, 103. Quid est enim aliud 'permittere dextrae', quam in manum convenire? Quae conventio eo ritu perficitur, ut aqua et igni adhibitis, duobus maximis elementis, natura coniuncta habeatur, quae res ad farreatas nuptias pertinet, quibus flaminem et flaminicam iure pontifico in matrimonium necesse est convenire.*
- ⁶⁷ *Serv. in Verg. Aen. 4, 374. Mos enim apud veteres fuit flaminem et flaminicam ovilla pelle superiniecta poni eius ovis, quae hostia fuisset, ut ibi nubentes velatis capitibus confarreatione flamen et flaminica residerent.*
- ⁶⁸ K. LATTE: Römische Religionsgeschichte. (München 1960. 96. p.) [a továbbiakban: Latte]
- ⁶⁹ Latte 96. p.; Benedek 12. p.
- ⁷⁰ Ezen tilalmak tekintetében legfontosabb forrásunk Gell. 10. 15. Ehhez bővebben lásd W. PÖTSCHER: Flamen Dialis. In: W. Pötscher: Hellas und Rom. (Hildesheim 1988.); NÓTÁRI T.: Numen és numinozitas – a római tekintélyfogalom vallási aspektusai. (Aetas 2003/3–4. 33. skk.)
- ⁷¹ Dio Cass. 54, 36; Suet. Aug. 31; Tac. ann. 3, 58.
- ⁷² Benedek 14. p.
- ⁷³ Tac. ann. 4, 16. *Sed lata lex, qua flaminica Dialis sacrorum causa in potestate viri, cereta promiscuo feminarum iure ageret.*
- ⁷⁴ Macr. Sat. 1, 15, 21. *Feriis autem vim cuiquam fieri piaculari est: ideo tunc vitantur nuptiae in quibus vis fieri virginis videtur.*
- ⁷⁵ Benedek 25. p.
- ⁷⁶ Latte 96. p.
- ⁷⁷ Arnob. nat. 4, 7, 11; Tert. apol. 25; nat. 2, 11, 12; Aug. civ. 4, 11.
- ⁷⁸ Varro Men. 463; Porph. ad Hor. Sat. 1, 5, 65.
- ⁷⁹ Pers. 2, 70.
- ⁸⁰ Arnob. nat. 2, 67.
- ⁸¹ Plin. nat. 28, 33, 34.
- ⁸² Cic. ad Q. fr. 2, 3, 7; Gell. 2, 24, 14.
- ⁸³ Ezen aktust még a klasszikus jog is a házasság létrejöttének egyik lényegi mozzanataként tartotta számon (Pomp. D. 23, 2, 5; Ulp. D. 35, 1, 15; Scaev. D. 24, 1, 66. pr.). Vö. Földi–Hamza 240.
- ⁸⁴ Fest. s. v. *rapi simulatur*
- ⁸⁵ Plut. Quaest. 31.
- ⁸⁶ Benedek 25. p.
- ⁸⁷ Mindhárom fiú szüleinek még életben kellett lennie, vö. Latte 96. p.
- ⁸⁸ *Serv. ad Verg. Ecl. 8, 29.*
- ⁸⁹ Cat. 61, 128; *Serv. ad Verg. Ecl. 8, 30.*
- ⁹⁰ Plin. nat. 15, 86.
- ⁹¹ Plaut. Cas. 118; Ter. Andr. 907.
- ⁹² *Serv. ad Verg. Aen. 1, 651; Plut. Quaest. 271. Rom. 15.*
- ⁹³ Plut. Quaest. 30; Quint. inst. 1, 7, 28.
- ⁹⁴ Cic. Mur. 27
- ⁹⁵ *Serv. ad Verg. Aen. 4, 458; Isid. etym. 9, 7, 12.*
- ⁹⁶ Hestia, illetve Vesta ezen szerepének bővebb magyarázatát lásd H. HOMMEL: Vesta und die frühromische Religion. In: ANRW (Hildesheim–New York 1972. I. 2. 397. skk.)
- ⁹⁷ Cat. 61, 171.
- ⁹⁸ Latte 97. p.
- ⁹⁹ D. 24, 1, 66, 1. A tűz és a víz központi jelentőségét jelzi az is, hogy a száműzetés ősi formáját *aqua et igni interdictio*nak nevezték, vö. Th. MOMMSEN: Römisches Strafrecht. (Leipzig 1899. 72. skk. 971. skk. [a továbbiakban: Mommsen 1899.]
- ¹⁰⁰ Benedek 26. p.; Zlinszky 104. p.
- ¹⁰¹ Vö. Cic. Phil. 2, 28.
- ¹⁰² A *confarreatio* szakrális, és éppen ezért a *plebeiusok* által nem alkalmazható voltát említi Fustel de Coulanges (471. skk.) a *coemptio* és az *usus* kialakulásának okaként.
- ¹⁰³ Gai. 1, 113. *Coemptione vero in manum conveniunt per mancipationem, id est per quandam imaginariam venditionem; nam adhibitis non minus quam V testibus civibus Romanis puberibus, item libripende, emit vir mulierem, cuius in manum venit.*
- ¹⁰⁴ Gai. 1, 123. *Illa quidem, quae coemptionem fecit non deducitur in servilem condicionem; at a parentibus et coemptionatoribus mancipati mancipataeque servorum loco constituuntur. ... Sed differentiae ratio manifesta est, cum a parentibus et a coemptionatoribus isdem verbis mancipio accipiantur, quibus servi; quod non similiter fit in coemptione.*
- ¹⁰⁵ *Serv. in Verg. Aen. 4, 103. Coemptio est, uti libra atque aes adhibetur, et mulier atque vir inter se quasi emptionem faciunt. Coemptione facta mulier in potestate viri cedit, atque ita sustinet condicionem liberae servitutis. Serv. in Verg. Georg. 1, 31. Ait 'emat', ad antiquum nuptiarum pertinet ritum, quo se maritus et uxor invicem 'coemebant', sicut habemus in iure.*
- ¹⁰⁶ Isid. etym. 5, 26. *Nam antiquus nuptiarum erat ritus, quod se maritus et uxor invicem emebant, ne videretur uxor ancilla, sicut habemus in iure.*
- ¹⁰⁷ Boeth. in Cic. top. 3, 14. *Coemptio vero certis sollemnitatibus peragebatur, et sese in coemendo invicem interrogabant: an sibi mulier materfamilias esse vellet? Illa respondebat velle. Item mulier interrogabat: an vir sibi paterfamilias esse vellet? Ille respondebat velle. Quam sollemnitatem in suis institutis Ulpianus exponit.*
- ¹⁰⁸ Kaser 1949. 318. p.
- ¹⁰⁹ Gai. 1, 115. *Quod est tale: si qua velit quos habet tutores deponere et alium nancisci, illis auctoribus coemptionem facit. 195 a Item si a masculo manumissa fuerit et auctore eo coemptionem fecerit ...*
- ¹¹⁰ Coll. 4, 2, 3. *Secundo vero capite permittitur patri, si in filia sua, quam in potestate habet, aut in ea, quae eo auctore, cum in potestate esset, viro in manum convenerit, adulterum domi suae generis sui deprehenderit isve in eam rem socerum adhibuerit, ut is pater eum adulterum sine fraude occidat, ita ut filiam in continenti occidat.*
- ¹¹¹ Benedek 17. p. (A vita szakirodalmát lásd ugyanott.)
- ¹¹² Pulbius Claudius ... Antoniam Volumniam virginem volentem ... a parentibus suis coemit et ... vir domum duxit.
- ¹¹³ *Uxor omnium rerum fore expertem quod emancipata esset Cluvio.*
- ¹¹⁴ Benedek 17. p.
- ¹¹⁵ Cic. De orat. 1, 237. *Nam neque illud est mirandum, qui quibus verbis coemptio fit, nesciat, eundem eius mulieris, quae coemptionem fecerit, causam posse defendere.*
- ¹¹⁶ Benedek 18. p.
- ¹¹⁷ Gai. 1, 114. *Potest autem coemptionem facere mulier non solum cum marito suo, sed etiam cum extraneo, scilicet aut matrimonii causa facta coemptio dicitur, aut fiducia; quae enim cum marito suo facit coemptionem, ut apud eum filiae loco sit, dicitur matrimonii causa fecisse coemptionem; quae vero alterius rei causa facit coemptionem aut cum viro suo aut cum soceraneo, veluti tutelae evitandae causa, dicitur fiducia causa fecisse coemptionem.*
- ¹¹⁸ Vö. Gai. 1, 144–145. *Veteres voluerunt feminas, etiamsi perfectae aetatis sint, in tutela esse; exceptis virginibus Vestalibus, quas liberas esse voluerunt; itaque etiam lege XII tabularum cautum est.*
- ¹¹⁹ Benedek 19. p.
- ¹²⁰ Gai. 1, 115 a *Olim etiam testamenti faciendi gratia fiduciaria fiebat coemptio; tunc enim non aliter feminae testamenti faciendi ius habebant, exceptis quibusdam personis quam si coemp-*

- tionem fecissent remancipataeque et manumissae fuissent; sed hanc necessitatem coemptionis faciendae ex auctoritate divi Hadriani senatus remisit.
- ¹²¹ Földi-Hamza 600. p.
- ¹²² Benedek 19. p.
- ¹²³ Vö. Cic. Mur. 27. *Sacra interire illi noluerunt, horum ingenio senes ad coemptiones faciendas interimendorum sacrorum causa reperti sunt.* Ehhez bővebben lásd Nótári T.: *Studiorum atque artium contentio* (Cic. Mur. 22-30.). Aetas 1999/1-2. 238. sk.
- ¹²⁴ Benedek 19. p.
- ¹²⁵ Gai. 1, 111. *Usu in manum conveniebat, quae anno continuo nupta perseverabat; quia enim velut annuo possessione usucapiebatur, in familiam viri transibat filiaeque locum optinebat. Itaque lege XII tabularum cautum est, ut si qua nollet eo modo in manum mariti conveyre, ea quotannis trinotio abesset atque eo modo cuiusque anni usum interromperet. Sed hoc totum ius partim legibus sublatum est, partim ipsa desuetudine oblitteratum est.*
- ¹²⁶ Serv. in Verg. Georg. 1, 31. *Tribus enim modis apud veteres nuptiae fiebant: ... usu, si verbi gratia mulier anno uno cum viro, licet sine legibus, fuisset.*
- ¹²⁷ Boet. in Cic. top. 3, 14. *Tribus modis uxor habebatur: usu farreo coemptione.*
- ¹²⁸ Benedek 20. p.
- ¹²⁹ Földi-Hamza 252. p.
- ¹³⁰ Ferenczy 158. p.
- ¹³¹ XII tab. 6, 3. (Cic. top. 4, 23.) *Usus auctoritas fundi biennium est, ceterarum rerum omnium annuus est usus.* Vö. Zlinszky 59. p.
- ¹³² Kaser 1949. 319. p.
- ¹³³ E folyamathoz bővebben lásd Benedek 21. skk.
- ¹³⁴ Csak néhány fontosabb munkát kiemelve: P. BONFANTE: *Instituzioni di diritto romano.* (Milano 1912. 146. p.) [a továbbiakban: Bonfante]; VÉCSEY T.: *Római családi jog.* (Bp., 1975. 33. és 77. p.; M. KASER: *Das römische Privatrecht I.* (München 1971. 52. skk.)
- ¹³⁵ R. BRÓSZ: *Ist die uxor in manu ein Agnat?* (AnnUB 18. 1976.) [a továbbiakban: Brósz]
- ¹³⁶ Brósz (4.) itt Bonfante nézetére hivatkozik (Bonfante 137. p.).
- ¹³⁷ Ulp. 22, 18. *Postumi quoque liberi cuiuscunque sexus omitti, quod valuit testamentum, agnatione rumpunt.*
- ¹³⁸ Gai. 3, 10. *Vocantur autem agnati qui legitima cognatione iuncti sunt: legitima autem cognatio est ea quae per virilis sexus personas coniungitur. Itaque eodem patre nati fratres agnati sibi sunt, qui etiam consanguinei vocantur, nec requiruntur an etiam matrem eandem haberint.* Ulp. D. 23, 2, 12, 4. *Adoptivae sororis filiam possum uxorem ducere: cognata enim mea non est filia eius, quia avunculus nemo fit per adoptionem et eae demum cognationes contrahuntur in adoptionibus, quae legitimae essent, id est quae agnatorum ius habent.*
- ¹³⁹ Paul. D. 1, 7, 23. *Qui in adoptionem datur, his quibus agnascitur et cognatus fit, quibus vero non agnascitur nec cognatus fit: adoptio enim non ius sanguinis, sed ius agnationis adfert.*
- ¹⁴⁰ Gai. 2, 138. *Si quis post factum testamentum adoptaverit sibi filium aut per populum eum qui sui iuris est, aut per praetorem eum qui in potestate parentis fuerit, omni modo testamentum eius rumpitur quasi agnatione sui heredis.*
- ¹⁴¹ Földi-Hamza 91. p.
- ¹⁴² Paul. 4, 8, 14. *Inter agnatos et cognatos hoc interest, quod in agnatis etiam cognati continentur, inter cognatos vero agnati non comprehenduntur.*
- ¹⁴³ Gai. 1, 59-62. pp. A relatív házassági akadályokhoz lásd Földi-Hamza 254. p.
- ¹⁴⁴ Brósz 4. p.
- ¹⁴⁵ Gai. 1, 156.
- ¹⁴⁶ Földi-Hamza 240. p.
- ¹⁴⁷ Brósz (5. p.) még hasonló fontosságúként idézi Ulp. 11, 4. *Agnati sunt (a patre) cognati virilis sexus per virilem sexum descendentes eiusdem familiae.* Az egyéb definíciókat lásd Ulp. 26, 1; Gai. 3, 10; Ep. Gai. 2, 8, 3; Coll. 16, 2, 10; 16, 3, 13; 16, 4, 1; 16, 7, 1; Paul. 4, 8, 14; I. 1, 15, 1; 3, 5, 4; D. 26, 4, 7; 38, 8, 4; 38, 10, 4, 2; 38, 10, 10, 2; 38, 10, 10, 6; 38, 16, 2, 1.
- ¹⁴⁸ Brósz 5. 10 p.; vö. Gai. 3, 10; Coll. 16, 2, 10.
- ¹⁴⁹ Gai. 3, 14. *Quod ad feminas tamen attinet, in hoc iure aliud in ipsarum hereditatibus capiendis placuit, aliud in ceterorum (bonis) ab his capiendis: nam feminarum hereditates proinde ad nos agnationis iure redeunt atque masculorum; nostrae vero hereditates ad feminas ultra consanguineorum gradum non pertinent. Itaque soror fratri sororive legitima heres est, amita vero et fratris filia legitima heres esse non potest. Sororis autem nobis loco est etiam mater aut noverca quae per manum conventionem apud patrem nostrum iura filiae nacta est.*
- ¹⁵⁰ Gai. 1, 115 b ... *fiduciae causa cum viro suo fecerit coemptionem, nihilo minus filiae loco incipit esse; nam si omnino quaelibet ex causa uxor in manu viri sit, placuit filiae iura nancisci.* 2, 139. *Idem iuris est, si cui post factum testamentum uxor in manum conveniat, vel quae in manu fuit nubat; nam eo modo filiae loco esse incipit et quasi sua.*
- ¹⁵¹ Gai. 3, 3. *Uxor quoque in manu viri est, ei sua heres est, quia filiae loco est.*
- ¹⁵² Vö. Földi-Hamza 91. p.
- ¹⁵³ Ulp. 22, 14. *Sui autem heredes sunt liberi, quos in potestate habemus, tam naturales, quam adoptivi: item uxor, quae in manu est, et nurus, quae in manu est filii, quem in potestate habemus.* 29, 1. *Sed ex edicto praetoris, seu testatus libertus moriatur, ut aut nihil aut minus quam partem dimidiam bonorum patrono relinquit, contra tabulas testamenti partis dimidia bonorum possessio illi datur, nisi libertus aliquem ex naturalibus liberis successorem sibi relinquit, sive intestato decedat, et uxorem forte in manu vel adoptivum filium relinquit, eaque partis mediae bonorum possessio contra suos heredes patrono datur.*
- ¹⁵⁴ Paul. 4, 8, 4. 7.
- ¹⁵⁵ Brósz 7. skk.
- ¹⁵⁶ Ulp. D. 50, 16, 195, 2. *Iure proprio familiam dicimus plures personas, quae sunt sub unius potestate aut natura aut iure subiectae. ... Communi iure familiam dicimus omnium agnatorum: nam etsi patre familias mortuo singuli familias habent, tamen omnes qui sub unius potestate fuerunt, recte eiusdem familiae appellabuntur, qui ex eadem domo et gente proditi sunt.*
- ¹⁵⁷ Brósz 9. p.
- ¹⁵⁸ Ulp. D. 38, 16, 2, 3. *Parvi refert, agnatus nativitate an adoptione sit quaesitus. Nam qui adoptatur iisdem fit agnatus, quibus pater ipsius fuit.* Vö. D. 1, 7, 7, 23.
- ¹⁵⁹ Brósz 11. p.
- ¹⁶⁰ Ulp. 23, 3. *Ezzel egybecseng Paul. 4, 8, 7. Post mortem patris natus vel ab hostibus reversus aut ex primo secundove manumissus, cuiusve erroris causa probata est, licet non fuerint in potestate, sui tamen patri heredes efficiuntur.*
- ¹⁶¹ Brósz 13. p.; Földi-Hamza 240. p.
- ¹⁶² Dion. Hal. 2, 25. *De his cognoscebant cognati cum marito: de adulteris et si qua vinum bibisse argueretur; hoc utrumque enim morte punire Romulus concessit.*
- ¹⁶³ A leges regiaehez lásd Zlinszky 45. skk.
- ¹⁶⁴ F. GIRARD: *Textes de droit romain.* (Paris 1923. 6. p.)
- ¹⁶⁵ Gell. 11, 23, 4-5. *Verba Marci Catonis adscripti ex oratione quae inscribitur De dote, in qua id quoque scriptum est, in adulterio uxores deprehensas ius fuisse maritis necare: 'Vir', inquit, 'cum divortium fecit, mulieri iudex pro censore est, imperium quod videtur habet. Si quid pervorse taetrique factum est a muliere, multatur; si vinum bibit, si cum alieno viro probri quid fecit, condemnatur.' De iure autem occidendi ita scriptum: 'In adulterio uxorem tuam si prehensisse, sine iudicio impune necares; illa te, si tu adulterares sive tu adulterare, digito non auderet contingere, neque ius est.'*
- ¹⁶⁶ H. MENGE: *Repetitorium der lateinischen Syntax und Stilistik.* (Darmstadt 1995. II. 1.)
- ¹⁶⁷ W. KUNKEL: *Das Konsilium im Hausgericht.* (ZSS 83. 234. p.) [a továbbiakban: Kunkel]
- ¹⁶⁸ Coll. 7, 3, 3. *Et si quis noctu furem occiderit, non dubitamus, quin lege Aquilia non teneatur: sin autem, cum posset adprehendere, maluit occidere, magis est, ut iniuria fecisse videatur; ergo etiam lege Cornelia tenebitur.*

- ¹⁶⁹ Sen. ep. 47, 17. *Maiores nostri dominum patrem familias appellaverunt, honores illis in domo gerere, ius dicere permiserunt et domum pusillum rem publicam esse iudcaverunt.*
- ¹⁷⁰ Suet. Tib. 35. ... *ut propinqui more maiorum de communi sententia coacercent.*
- ¹⁷¹ Val. Max. 5, 8, 3. *Succurrebant effigies maiorum cum titulis suis, ut eorum virtutes posteris non solum legerent, sed etiam imitarentur.*
- ¹⁷² Gai inst. frg. Augustodunensia 86. *De filio hoc tractari crudele est, sed ... non est ... post ... occidere sine iusta causa, ut constituit lex XII tabularum, sed deferre iudiciis debet propter calumniam.*
- ¹⁷³ NÓTÁRI T.: De iure vitae necisque et exponendi. (JK 1998. 11. 424. skk.) [a továbbiakban: Nótári 1998.]
- ¹⁷⁴ Kunkel 249.
- ¹⁷⁵ Sen. clem. 1, 15, 2-6. E szöveghelyhez lásd Nótári 1998. 426. p.
- ¹⁷⁶ Ios. ant. Iud. 6, 356.
- ¹⁷⁷ Az augustusi házassági jogi reformokhoz lásd P. CSILLAG: The Augustan Laws on Family Relations. (Bp., 1976.)
- ¹⁷⁸ Mommsen 1899. 624. p.; Kunkel 122. p.
- ¹⁷⁹ Coll. 4, 2, 2. *Et quidem primum caput legis (Iuliae de adulteris) prioribus legis pluribus obrogat.*
- ¹⁸⁰ A következő forráshelyeket bővebben kommentálja E. CANTARELLA: Adulterio, omicidio legitimo e causa d'onore in diritto romano. In: Studi in onore di Gaetano Scherillo. (Milano 1972. 244. skk.) [a továbbiakban: Cantarella]
- ¹⁸¹ Pap. D. 48, 5, 23 (22) pr. *Nec in ea lege naturalis ab adoptivo patre separatur.*
- ¹⁸² Pap. D. 48, 5, 21 (20). *Patri datur ius occidendi filiam quam in potestate habet; itaque nemo alius ex patribus idem iure faciet: sed nec filius pater familias.* Ulp. D. 48, 5, 22 (21) *(Sic eveniet ut nec pater nec avus possint occidere) nec immerito: in sua enim potestate non videtur habere, qui non est suae potestatis.*
- ¹⁸³ Coll. 4, 12, 1. *Permittitur patri tam adoptivo quam naturali adulterum cum filia cuiuscumque dignitatis domi suae vel generi sui deprehensum sua manu occidere.*
- ¹⁸⁴ Ulp. D. 48, 5, 24 (23), 2. *Quare non, ubicumque deprehenderit pater, permittitur ei occidere, sed domi suae generive sui tantum, illa ratio redditur, quod maiorem iniuriam putavit legislator quod in domum patris aut mariti ausa fuerit filia adulterum inducere.*
- ¹⁸⁵ Coll. 4, 2, 6. *Sed si filiam non interfecerit sed solum adulterum, homicidi reus est.*
- ¹⁸⁶ Coll. 4, 9, 1. *Si pater quis adultrum occidit et filiae suae pepercit, quaero quid adversus eum sit statuendum? Respondit: sine dubio iste pater homicida est: igitur tenebitur lege Cornelia de sicariis. Plane si filia non voluntate patris, sed casu servata est, non minimam habet defensionem pater, quod forte fugit filia. Nam lex ita punit homicidam, si dolo malo homicidium factum fuerit, hic autem pater non ideo servavit filiam, quia voluit, sed quia occidere eam non potuit.* Vö. Quint. inst. 5, 10, 104.
- ¹⁸⁷ Cantarella 246. p.
- ¹⁸⁸ Macer D. 48, 5, 33 (32). pr. *Nihil interest, adulteram filiam prius pater occiderit an non, dum utrumque occidat: nam si alterum occidit, lege Cornelia reus erit. Quod si adultero occiso alter vulneratus fuerit, verbis quidem legis non liberatur: sed divus Marcus et Commodus rescripserunt impunitatem ei concedi, quia, licet interempto adultero mulier supervixerit pater tam gravia vulnera, quae ei pater infixerat, magis fato quam voluntate eius servata est.*
- ¹⁸⁹ Ulp. D. 48, 5, 24 (23). pr. Vö. Cantarella 247. p.
- ¹⁹⁰ Coll. 4, 2, 6-7. *Sed si filiam non interfecerit, sed solum adulterum, homicidii reus est. Et si intervallo filiam interfecerit, tantumdem est, nisi persecutus illam interfecerit: continuatione enim animi videtur legis auctoritate fecisse.*
- ¹⁹¹ Ulp. D. 48, 5, 24 (23), 4.
- ¹⁹² Cantarella 248. p.
- ¹⁹³ Ulp. D. 48, 5, 24, 1. *Sufficit patri, si eo tempore habeat in potestate, non in quo in matrimonium collocavit.* Pap. D. 48, 5, 21 (20); Ulp. D. 48, 5, 22 (21).
- ¹⁹⁴ Coll. 4, 2, 3. *Secundo vero capite permittitur patri, si in filia sua, quam in potestate habet, aut in ea, quae eo auctore, cum in potestate esset, viro in manum convenerit, adulterum domi suae generive sui deprehenderit isve in eam rem socerum adhibuerit, ut is pater eum adulterum sine fraude occidat, ita ut filiam in continenti occidat.* 4, 7. *Quaerebatur, an pater emancipatam filiam iure patris accusare possit. Respondi: occidendi quidem facultatem lex tribuit eam filiam, quam habet in potestatem aut quae eo auctore in manum convenit sed accusare iure patris ne quidem emancipatam filiam pater prohibetur.*
- ¹⁹⁵ V. SCHAUB: Der Zwang zur Entlassung aus der Ehegewalt und die remancipatio ohne uxor. (ZSS 82. 1965. 123. p.) [a továbbiakban: Schraub]
- ¹⁹⁶ Coll. 4, 12, 2. *Filius familias pater si filiam in adultero deprehenderit, verbis quidem legis prope est, ut non possit occidere: permittitur tamen etiam ei, ut occidat.* Paul. 2, 26, 2.
- ¹⁹⁷ Pap. D. 48, 5, 23 (22), 4. *Ideo patri non marito mulierem et omnem adulterum remissum est occidere, quod plerumque pietas paterni nominis consilium pro liberis capit: ceterum mariti calor et impetus facile decernentis fuit refrenandus.*
- ¹⁹⁸ Coll. 4, 10, 1. *Si maritus uxorem suam in adulterio deprehensam occidit, an in legem de sicariis incidat, quaero. Respondit: nulla parte legis marito uxorem occidere conceditur: quare aperte contra legem fecisse eum non ambigitur.*
- ¹⁹⁹ Cantarella 249. p.
- ²⁰⁰ Macer D. 48, 5, 25 (24). pr. Paul. 2, 26, 4 = Coll. 4, 12, 3. Coll. 4, 3, 1-4.
- ²⁰¹ Macer D. 48, 5, 25 (24). pr; Coll. 4, 3, 2.
- ²⁰² Az adulter sorsára vonatkozólag vö. Hor. Sat. 1, 2, 41-46. *Hic se praecipitem tecto dedit, ille flagellis / ad mortem caesus, fugiens hic dedit acrem / praedonum in turbam, dedit hic pro corpore nummos, / hunc permixerunt calones; quin etiam illud / accidit ut quidam tectis caudamque salacem / demeteret ferro.*
- ²⁰³ Paul. 2, 26, 6. Coll. 4, 3, 5.
- ²⁰⁴ Pap. D. 48, 5, 39 (38), 8; Coll. 4, 3, 6.
- ²⁰⁵ Vö. Cantarella 260. skk.
- ²⁰⁶ C. 9, 9, 4.
- ²⁰⁷ Schaub 126. p.
- ²⁰⁸ Schaub 126. p.
- ²⁰⁹ Földi-Hamza 238. skk.
- ²¹⁰ Schaub 119. p.
- ²¹¹ Ulp. D. 48, 5, 2, 2. *Lenocinii quidem crimen lege Iulia de adulteriis praescriptum est, cum sit in eum maritum poena statuta, qui de adulterio uxoris suae quid ceperit, item in eum, qui in adulterio deprehensam retinuerit.* Ulp. D. 48, 5, 30. pr. *Mariti lenocinium lex coarctat, qui deprehensam uxorem in adulterio retinuit adulterumque dimisit.*
- ²¹² A lenocinium egyéb tényálladékaikhoz lásd Mommsen 1899. 700. p.
- ²¹³ Pap. D. 48, 5, 12, 13. ibid. 40, 4; Ulp. D. 48, 5, 2, 6; Ulp. D. 38, 11, 1, 1; C. 9, 9, 25.
- ²¹⁴ Schaub 120. p.
- ²¹⁵ Földi-Hamza 255. p.
- ²¹⁶ XII tab. 4, 3. (Cic. Phil. 2, 28.) *Illam suam suas res sibi habere iussit, ex XII tabulis claves ademit, exegit.*
- ²¹⁷ C. Th. 3, 16, 1; Földi-Hamza 255. p.
- ²¹⁸ Plut. Rom. 22. (Vö. Zlinszky 1996. 48. p.)
- ²¹⁹ Földi-Hamza 255. p.
- ²²⁰ Fest. s. v. *diffareatio*
- ²²¹ Plut. Quaest. 50.
- ²²² Fustel de Coulange 57. sk.
- ²²³ R. DÜLL: Studien zur Manusehe. In: Festschrift für Leopold Wenger. I. (München 1944. 210. p.) [a továbbiakban: Düll]
- ²²⁴ Plut. Rom. 22. (Vö. Zlinszky 48. p.)
- ²²⁵ Düll 213. p.
- ²²⁶ Vö. Gai. 1, 115 a
- ²²⁷ Düll 213. sk.
- ²²⁸ Düll 214. p.
- ²²⁹ Polyb. 12, 6 b, 8.
- ²³⁰ Paus. 3, 3, 9.
- ²³¹ Plut. Lyc. comp. c. Numa 3, 1-2.

- ²³² Cato minorhoz bővebben lásd H. BERTHOLD: Cato von Utica im Urteil seiner Zeitgenossen. In: Acta Conventus XI. Eirene 1968. (Warschau 1971. 133. skk.); W. HEMMEN: Das Bild des M. Porcius Cato Uticensis in der antiken Literatur. Diss. (Göttingen 1954.); P. PECCHIURA: La figura di Cato Uticense nella letteratura latina. (Torino 1965.)
- ²³³ Plut. Cato min. 25.
- ²³⁴ Plut. Cato min. 52.
- ²³⁵ App. civ. 2, 99.
- ²³⁶ Plut. Lyc. comp. c. Numa 3, 1-2.
- ²³⁷ Strab. 11, 515.
- ²³⁸ Aug. fid. et op. 7. Non liceat viro uxorem suam alteri tradere: quod in re publica tunc Romana non solum minime culpabiliter, verum etiam laudabiliter Cato fecisse perhibetur.
- ²³⁹ Tert. apol. 39, 12. Qui uxores suas amicis communicaverunt, quas in matrimonium duxerant liberorum et alibi creandorum. Nescio quidem ainvitas ... O Romanae gravitatis exemplum: leno

est philosophus et censor.

²⁴⁰ Quint. inst. 3, 5, 8. 11. 13; 10, 5, 13.

²⁴¹ Düll 220. skk.

²⁴² Luc. 2, 326-339. pp. Interea, Phoebo gelidas pellente tenebras, / pulsatae sonuere fores: quas sancta relicto / Hortensi moerens irrupit Marcia busto: / quondam virgo toris melioris iuncta mariti: / mox, ubi, conubii pretium mercesque soluta est / tertia iam suboles, alios fecunda penates / impletura datur, geminas ex sanguine matris / permixtura datos. Sed postquam condidit urna / supremos cineres, miserando concita vultu, / effusas laniata comas, concussaue pectus / verberibus crebris, cineresque ingesta sepulcri, / non aliter placitura viro, sic moesta profatur: / 'Dum sanguis inerat, dum vis materna peregi / iussa, Cato, et geminos excepi foeta maritos.'

²⁴³ Düll 221. p.

²⁴⁴ Földi-Hamza 442. p.

²⁴⁵ Düll 222. p.

„Magyarországon úgy áll a helyzet, hogy a kocsmák túlnyomó részében valóban ihatatlan bort mérnek, ihatatlan bort elsősorban azokban, ahol a legnagyobb a forgalom s ahol a közönség rá van utalva arra, hogy itt fogyassza el italát, így elsősorban a vasúti vendéglőkben. (...) csupán azt a megjegyzést teszem, hogy világéletemben a legrosszabb bort Tokajhegyalja egyik vasúti vendéglőjében ittam. Ily körülmények között nem lehet csodálkozni azon, hogy a közönség idegenkedik a borfogyasztástól s a külföldi emberek külföldre elviszik a magyar bor rossz hírnevét.”¹

A FILOXÉRA ÉS A PERONOSZPÓRA HATÁSA A BORTERMELESRE

A magyar bor legnagyobb hagyományos felvevőpiaca, a lengyel, az ország 1772-es fölösztásával bezárult. Galícia osztrák tartomány lett, és ez azzal a következménnyel járt, hogy boraink nem mérettettek meg az igazi külföldi piacon, többek között ennek következményeként a minőségi termelést csakhamar fölváltotta a mennyiségi bortermelés. A minőség hanyatlására fölfigyeltek a korszak egyes olyan meghatározó politikusai, mezőgazdászai is, mint Festetics György, Pethe Ferenc vagy Széchenyi István. A kérdés vizsgálatára 1836-ban bizottságot is létrehoztak, és ebben az évben megalakult az Országos Magyar Gazdasági Egyesület – Széchenyi kezdeményezésére –, melynek elsődleges célja a magyar lótenyésztés, és a magyar bortermelés fejlesztése volt.

A régi magyar bortermelés (és az európai bortermelés) igazi fordulópontját azonban a filoxéravész jelentette. A XIX. század hetvenes éveiben megjelent járvány átrajzolta az európai bortérképet. A Magyarországra 1875-ben, vesszőnyalásban érkezett filoxéra gyorsan terjedt. Először a déli területeken pusztított, majd megállíthatatlanul terjedt észak felé. A kötött talajú borvidékek súlyos károkat szenvedtek: a filoxéra 20 év alatt ezek 60%-át kipusztította.² Ezt természetesen úgy kell értelmezni, hogy egyes területeken a pusztítás kisebb

Pálvölgyi Balázs:

A borhamisítás kérdésének kezelése Magyarországon a filoxérától az 1908-as bortörvényig

volt, más területeken pedig szinte teljesen kipusztult a szőlő. A filoxéra természete miatt egyedül a homoki szőlők nem károsodtak.

A hagyományos, nem alföldi borvidékeink termelésben való részesedése már a filoxéra előtti időkben csökkenni kezdett. Schams Ferenc is megjegyezte³, hogy az Alföldön is egyre nagyobb területeket foglaltak el a szőlők. A filoxéra előtti folyamatok az 1880-as évekre fölgyorsultak. Mivel a filoxérával szemben a homoki talajon élő szőlők voltak ellenállóak, nem lehet csodálkozni azon, hogy a filoxéra előrehaladtával az alföldi területek szőlői az ország összes szőlőterületeinek már 40%-át tették ki,⁴ és a filoxéra előtti, mintegy 52.000 hektárnyi homoki szőlőterület 1915-re 132.000 hektárra nőtt.⁵ A filoxéra pusztítását az 1880-as évektől a peronoszpóra terjedése tette veszedelmessé, ismét csökkentve a jó minőségű bor mennyiségét.

*

Arról, hogy a vizsgált korszak mennyire bővelkedett, a liszt, a tejtermékek, a kenyér, és természetesen a bor hamisításában, az ekkor meginduló tudományos élelmiszer-vizsgálatoknak köszönhetően van tudomásunk.⁶ Mivel pedig borból ekkor éppen kevesebb volt, a szükségessé – a filoxéra, majd a peronoszpóra pusztításai miatt –, növekedett a hamisítások száma, annál is inkább, mivel létezett már egy nagy, városi felvevő piac. Magyarország nagyon sok szempontból átalakulóban volt a korszakban. Az urbanizáció és az iparosodás előrehaladtával a fogyasztási szokások is átalakultak. Létrejött egy olyan széles fogyasztói réteg, mely nem a saját borát itta, és ezen réteg igényeinek kielégítése tete-

mes nyereséget biztosíthatott a borkereskedőknek. A filoxéra után azonban a bortermelés olyan mértékben csökkent, hogy a növekvő igényeket nem volt képes kielégíteni, a termelés csökkenésével párhuzamosan megváltoztak a bortermelés költségei is ezekben az időkben. A változásban pedig nagy szerepe volt a fejlődő technikának.

A társadalommal együtt a borhamisítás is átalakult a XIX. század utolsó harmadára. A vegyipar korábban soha nem tapasztalt, robbanásszerű fejlődése az élelmiszeriparra is nagy hatást gyakorolt, tágítva az élelmiszer-tartósítás, -higiénia és a -feldolgozás mellett az élelmiszerek egyéb vegyi kezelésének (pl. az élelmiszer-színezés) lehetőségeit. A borhamisítás kérdése is ezen lehetőségek miatt kapott sajátos fényt: lehetővé vált ugyanis a bor olyan mértékű szaporítása, mely az egyszerű vizezés hosszú évszázadai alatt teljesen elképzelhetetlen volt. Ezek között az újonnan kidolgozott eljárások között találunk teljesen veszélytelen, csupán a bor értékére káros módszereket, de találunk olyan módszereket is, melyek segítségével az előállított bor élvezete végzetes következményekkel járhatott a fogyasztóra.

A XIX. században hazánkban is elterjedt a petiotizálás. Ez a módszer lényegében a nagyipari cukortermelésre épülő eljárás, mely a törköly cukros vízzel való fölöntésével teszi lehetővé a bor nagybani szaporítását. Ezen eljárással készített bor azonban „a természeti bor mézga és nyálkaanyagaiban hiányt szenvedő, feltűnő vékony, szokatlan ízű”⁷ – azaz a természetes bornak alkoholtartalmában, esetleg íz-anyagában semmiképp meg nem felelő ital. A módszerrel kapcsolatban talán nem is az ízbeli hiányosságokat emlegették a kortársak, hanem azt, hogy gyakran nem a megfelelő anyagokat használták a „petiot-bor” készítésekor.⁸ Az ilyen módszerekkel történő boryártás egészségügyi gondokat még nem, gazdaságiakat azonban már bőven okozott, ami miatt a hazai borász-társadalom növekvő aggodalommal figyelte az események kedvezőtlen alakulását. A filoxéra növekvő pusztítása és a gyakorlattá vált boryártás kettős szorításában a borászok a kormányzattól várták a megoldást, mivel azonban a hathatós megoldás késett, a várakozás, és az elkeseredés nőtt. A szakemberek panaszták a mesterséges-borkészítés hatalmas fölényét, és a hagyományos bortermelés visszaszorulását. A legnagyobb vitákat a „boryártás” elfogadásának kérdése kavarta: „Igen is: engedjék meg ma a „boryártás hamis mesterségét” és a „regale molochja” holnap elnyelni fogja végképp a legutolsó igaz cseppjét is vergődő borászatunknak.”⁹

A kérdés megoldására a Földművelésügyi Minisztérium már 1874. decemberében szakvéleményt kért az Országos Gazdasági Egyesülettől. A fölvetett szempontok rávilágítanak a minisztérium céljaira. Ezek: az állami bevételek csökkennek, a fővárosi vámvonalaknál károsodik a városi pénztár és a fogyasztó-közönség, végül a hazai borok jó híre is csorbul. Az Egyesület elnöke tisztázandónak tartotta, hogy mit is lehet bornak nevezni. A kérdés jogos. A kortársak ugyanis azt ta-

pasztalták, hogy a borászatban is megjelentek, – jobb esetben a bor javítására, kezelésére szolgáló –, a hagyományos bortermeléstől idegen, szokatlan technikák és módszerek. Ezek a módszerek pedig egyes esetekben közel álltak a hamisítások módszereihez, így a borok kezelése alkalmasint gyanússá válhatott. Megvizsgálandó tehát, hogy hol kezdődik a borkezelésben a bor hamisítása. A vegyelemzések lehetőségeinek bővülése miatt meghatározandó, hogy melyek a bor alkotórészei, lehet-e ezekből valamilyen eljárással bort előállítani, és melyek a valódi, tisztán kezelt szőlőbor tulajdonságai. Meg kell határozni, hogy jogszabályban mit lehet és kell hamisított, és hamis bornak nevezni, annak készítése milyen káros következményeket von maga után, végül lehet-e a borhamisítást, vagy a hamis bor készítését a törvényes iparszabadsággal védeni. Tömörebben nem is lehetne összefoglalni, hogy mely kérdések váltották ki a legnagyobb vitákat a hazai borkérdésben a vizsgált korszakban. A kortársak többsége megegyezett abban, hogy bornak csak azt az italt lehet tekinteni, amely szőlőből készült. Jobban mondva, azt az italt, amely szőlő nélkül készül, nem lehet bornak tekinteni. Tehát nem feltétlenül szükséges, hogy a bor kizárólag szőlőből készüljön. Ez a közös alap tehát a bor „kezelésének” igen széles lehetőségét biztosíthatná.

Mégis két fejlemény miatt a borhamisítás, illetve a boryártás megítélése a századfordulóhoz közeledve szigorodott. Az egyik tényező a vegyi úton előállított festékek használatában rejlő veszélyek, másik pedig a hazai borok külföldi hírnevének csorbulása volt. Mindkét tényező érzékenyen érintette a hazai borkereskedőtársadalmat, mert a botrányok nyomán érezhető veszteségekkel lehetett számolni.

*

A borhamisítás tehát leginkább a városokban volt megfigyelhető. A szakemberek többször kiemelték, hogy a városi bor, különösen a fővárosban kapható bor minősége kritikán aluli.¹⁰ A legtöbb esetben a hamisítás lényegében csak a legveszélytelenebb (és legolcsóbb) formáig, a vizezésig terjedt: az 1914-es szőlészeti- és borászati kongresszus egyik résztvevője részben a széles körben elterjedt „spriccer-rendszert” (azaz a fröccsfogyasztást) teszi felelőssé a kocsmákban lévő áldatlan állapotok miatt.¹¹ Az előadó véleménye szerint ugyanis a kocsmákban a „spriccer-rendszerrel” már eleve vizezve kérik a vendégek a bort, és így nem is lehet azon csodálkozni, nem lehet jól ellenőrizni a kéméréseket. Az ellenőrzések alapján kiderült, hogy a kocsmákban kétféle bort lehetett találni. A pincében általában jó minőségű, míg a söntésben általában már vizezett volt az ital.

Nagyobb gondot okozott azon „borok” köre, amelyek szinte semmiféle kapcsolatban nem álltak szőlővel. A mesterséges borkészítés technikái már a XIX. század hetvenes éveiben – külföldi példák nyomán – megjelentek az országban. A szakma fölfigyelt arra, hogy a borkészítési receptekhez szinte bárki hozzájuthat. Az eljárások terjesztésében részt vettek a könyvkereskedők, akiknél a zárt borítékban árult iratokat kapni

lehetett,¹² és a hírlapok is, amelyekben a legkülönbé-
lebb borgyártásra alkalmas szereket hirdettek. Az aján-
lott borgyártási eljárások egy része nem tartalmazott az
egészségre komolyabb veszélyt jelentő elemet. A „jól”
elkészített hamis bor így elsősorban a borászok, az igé-
nyes fogyasztók, és nem a közegészség érdekeit veszé-
lyeztette, mivel a csinált bor előállításának költségei a
természetes borénak töredékét tette ki, és íze minősít-
hetetlen volt. Nem véletlen, hogy a bortörvény iránt a
hetvenes években, a szakmai körökben fölmerülő igé-
nyekre Altsock borkereskedő, a budapesti iparegylet
tagja ellenjavaslatot dolgozott ki, melyben arra hivat-
kozással, hogy a műort nem lehet megkülönböztetni
az igazi bortól, és hogy a műbor nem káros az egész-
ségre, a törvényjavaslatot elvetendőnek tartja.¹³ Ezek-
ben az időkben élénk viták folytak arról, hogy vajon az
iparszabadság elve alapján kötelező-e belenyugodni a
kialakult helyzetbe, avagy van valami megoldás arra,
hogy a termelőket, a fogyasztókat és az országot egy-
aránt károsító tevékenység folytatása véget érjen?
Kenessey Kálmán, miniszteri osztálytanácsos 1875-ben
kijelentette, hogy fel van készülve arra, hogy ha fölme-
rül a borgyártás korlátozásának kérdése, akkor harcos
„theoretikusokkal” kell majd megküzdeni, akik talán
majd ezen elv alapján fogják védeni a műbor-készítést
is.¹⁴

Veszedelemesebb volt azonban a hamisításnak az a
módja, amelynek „végeredménye” az egészségre sú-
lyos veszélyeket rejtő ital volt. A műbor-készítést pedig
a vizsgált korszak kezdetén – a fenti problema miatt –
csak az egészségügyi szempontok alapján lehetett
szabályozni. A borfogyasztók egészsége az egész kor-
szakban a legnagyobb veszélynek volt kitéve. A borral
szemben támasztott újabb fogyasztói igények – példá-
ul, hogy legyen áttetsző, illetve, hogy ne csak az íze le-
gyen jó, hanem a színe is vonzó legyen¹⁵ – a borászok
nagy részét a borkezelés újabb módszereinek kiprobá-
lásához vezették. Megjelent a bor természetes színe
megváltoztatásának gyakorlata is, amelyben az egész-
ségre teljesen veszélytelen, és a súlyosan mérgező
anyagok egyaránt szerepet kaptak. A különböző növé-
nyi alapanyagokból (bodza, mályva) nyert festékek
mellett megjelentek a vegyi úton előállított anyagok is,
amelyek túlnyomó többsége komoly mérgezések oko-
zója volt. A legelterjedtebb ilyen anyag az ún. fuchsin
volt.

*

A fuchsin kátrány alapú festékanyag, amely a gyár-
tás során szinte mindig szennyeződik olyan súlyosan
mérgező anyagokkal, mint a higany, és az arzén. A más
néven rubinnak, roseinnek, magentának, rouge épuré-
nek is hívott anyag azonban gyönyörű vörös színű. Mi-
vel kiválóan oldódik a borban, kézenfekvő, hogy a
gyengébb színű vörös bor javításának megfelelő eszkö-
zévé vált.¹⁶

A fuchsin-kérdés az 1880-as években érkezett el a
fordulópontra. Az addig lényegében különösebb botrá-
nyok nélkül használt szer további alkalmazását két na-
gyobb hamisítási ügy lehetetlenítette el. Az első a

Svájcba exportált hamisított magyar borok ügye. A ber-
ni Intelligenzblatt 1879. december 26-i száma nagyobb
mennyiségű hamis magyar bor lefoglalásáról számolt
be. Bernben egy feljelentés nyomán kilenc hordó
(mintegy 6000 liter) vörös bort foglaltak le. A kilenc
hordóból kettő Engel József pécsi, míg a többi Neuge-
bauer Miksa promontori borkereskedő szállítmánya
volt. A borokat fuchsinnal és egy közelebbiről meg nem
határozott kékfestő anyaggal színezték, mely piros üle-
déket adott. A lap beszámolt arról, hogy a berni fogá-
son kívül Thunban is koboztak el magyar bort, melyet
egy svájci kereskedő szállított Magyarországról. A lap
kiemelte azonban, hogy: „A magyar borhamisítók a ha-
tóság részéről történt intézkedések által még nem hagy-
ták magukat elijeszteni.”¹⁷ A történetek fölháborították
és elkésértették a szakmai köröket, Svájc ugyanis nem
elhanyagolható piacot jelentett a magyar boroknak, egy
ilyen botrány pedig azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy
az amúgy is igen rossz helyzetbe került magyar borter-
melés és borkivitel újabb pozíciókat veszthet. Frontális
támadás indult a fuchsinnal történő hamisítás ellen. A
Pénzügyminisztérium körrendeletet bocsátott ki a
fuchsin behozatala ellen, melyet ekkortájt főképp Cseh-
országból, leginkább Brünnből szállítottak.¹⁸ A festő-
anyagot a gyártók teljesen ártalmatlan szernek hirdet-
ték, ami a legkevesbé felelt meg a valóságnak. A kör-
rendelet szerint a vámhatóságoknak a határon le kellett
foglalniuk a küldeményeket, és ezeket vegyelemzésekre
kellett átadniuk.

A másik, a nagyobb vihart kavart esettel szinte egy-
szerre kiobbant botrány a belföldi fuchsinos hamisítá-
sok ügye volt. A berni esetben elhíresült Engel József
fia került szorult helyzetbe. A pécsi kereskedelmi és
ipartársulat a borkereskedők kérésére teljesített vizsgá-
lat után tett feljelentést az említett borkereskedő ellen.
A vizsgálat során kiderült, hogy tetemes mennyiségű
fuchsinos bor volt Engel birtokában. A rendőrség az el-
járás során 119 hordó bort pecsételt le.¹⁹ A parlamen-
ten pedig Jókai Mór képviselő, mint borász interpellál-
ta Tisza Kálmán miniszterelnök-belügyminisztert az
árusított borfestékek kérdésében. A képviselő fölhívta a
figyelmet arra, hogy a fuchsin tartalmú borfestéket tel-
jesen zavartalanul árulja Fromm Antal cége. Tisza az
interpellációra adott válaszában elismerte, hogy van tu-
domása az ügyről. Nagyobb port kavart az ekkor kipat-
tant Oppenheim-Kaufmann ügy.²⁰ Oppenheim és Kauf-
mann borkereskedők promontori pincéit a belügymi-
niszter rendeletére zár alá vonták, de annak ellenére,
hogy a vegyelemzések során kiderült, hogy Oppenheim
szinte valamennyi vörös bora fuchsinos, Kaufmann fe-
hér bora pedig kénessavas volt, az ügy mégsem zárult
megsemmisítő ítélettel.²¹ Az egészségrendőri hatóság
Oppenheim Emilt egészségrendőri kihágás miatt össze-
sen 150 Ft bírság megfizetésére, továbbá a fuchsin tar-
talmú borainak beszállására, láncostor²² segítségével va-
ló élvezhetetlenné tételére kötelezte. Oppenheim az el-
járás során azzal védekezett, hogy hozzá már fuchsin-
nal együtt került a bor, ennek valami alapja talán lehe-
tett, mivel a nyomozás során az eladóknál is találtak

fuchsinos bort.²³ Az ügy jelentőségét talán a korabeli élcslap foglalja legjobban össze: „Sem Oppenheim, sem pedig Kaufmann és fia nem kaptak érdemrendet, nem királyi tanácsosok, még csak nem is kutyabőrözöttek, nem is osztrák lovaglóok, mint Posner Károly Lajos. Csodálatos. (...) A felületesek, a chammer magyar publikum szidja Oppenheimot, szidja Kaufmant. Pedig ezeknek lehet köszönni, hogy a borhamisítóknek ezen túl talán a körmükre fognak koppantani.”²⁴

A BORTÖRVÉNY ELŐKÉSZÍTÉSE, ÉS AZ 1893-AS BORTÖRVÉNY

A bortörvény, mely többé-kevésbé rendezni tudta a kialakult helyzetet, igen hosszú vajúdság után született meg.²⁵ Szalay Imre képviselő 1876-ban, a gyártott borokról benyújtott javaslatából még nem született törvény. A kérdésben érdekelték között elvi, és anyagi elmentések álltak fenn. Míg az Országos Gazdasági Egyesület a kérdésben egyértelműen egy szigorúbb szabályozás mellett szállt síkra, a kereskedelmi és iparkamarák (az egyetlen aradi kivételével), valamint a vegyészek a javaslat ellen foglaltak állást, kijelentve, hogy egy ilyen törvény megszületése rendkívül rossz fényt vetne a magyar borokra, mintegy azt sugallva, hogy az országból kivitt borok mind mesterséges borok lennének.²⁶ Mint az várható volt, a viták folytatódtak az 1878-ban összeült értekezleten is, a termelők a készülő „műbortörvény” mellett, a kereskedők pedig többnyire ellene foglaltak állást. Ebbe a helyzetbe robbant be a svájci magyar borhamisítási botrány 1879–1880 telén, így ekkor már nem csak a szakma egyes körei, hanem a közvélemény is igényelte a szigorúbb szabályozást. Az Országos Gazdasági Egyesület, kihasználva a kedvező pillanatot, a megfelelő törvényes szabályozás megalkotását követelte, a képviselőház pedig 1882 márciusában utasította a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztert, hogy még abban az évben terjesszen elő a kérdésben törvényjavaslatot. A benyújtott tervezet lényegében úgy kívánta rendezni az ügyet, hogy meghatározta a természetes bor fogalmát és azokat az eljárásokat, amelyeket alkalmazni lehet a bor kezelésében. Tilalmazta a vevők megtévesztését, azaz igazodott a nyugati megoldásokhoz, melyek általában csak azt írták elő, hogy mindent a saját neve alatt lehet eladni, azaz rá kell írni a palackra, hogy bor, vagy ahhoz csak hasonló ital található benne. A benyújtott tervezetet a minisztertanács nem fogadta el, és ezek után készült el az 1884-ben a képviselőház elé került újabb tervezet, mely az előzőhöz hasonlóan nem tilalmazta a műborok készítését, hanem csak a forgalmazás kérdéseivel foglalkozott. A törvényjavaslat ellen ekkor hallatták hangjukat a törvényhatóságok, melyek a mesterséges borok gyártásának teljes tilalmát látták célravezető megoldásnak. A kérelmek nyomán a képviselőház ismét utasította a minisztert, hogy a borgyártás tilalmát kimondó törvényjavaslatot terjesszen az országgyűlés elé. 1886-ban a szakmai és minisztériumi körök által tartott egyezte-

tések során fölmerült, hogy a kérdést esetleg nem egy új törvény segítségével, hanem a már meglévő büntető-, közegészségügyi- és fogyasztási adótörvények segítségével kellene rendezni. Ezt a megoldást a szakmai körök azonban nem tartották megfelelőnek, ezért visszatérve a korábbi elképzeléshez, a miniszter egy törvényjavaslatot terjesztett a parlament elé, mely a korábbihoz hasonlóan a mesterséges bor fogalmának meghatározásával, és forgalmának szabályozásával foglalkozik. A javaslat ekkor sem került napirendre és 1889-ben – tekintettel az időközben megalkotott italmérésről szóló szabályozásra²⁷ – fölmerült a bortörvény-javaslat újragondolásának igénye.

Az újabb tervezet tárgyalásának során ismét kirajolódtak a korábbi érdekcsoportok. A kereskedelemben érdekelt hangot adtak azon véleményüknek, hogy Magyarországon nincs értelme a tárgyban törvényt alkotni, mert egyrészt itt lényegében nem olyan jelentőségű a borkészítés, hogy ezt indokolná, másrészt az, hogy egy ilyen törvény születne, csak gyanússá tenné a magyar bort.²⁸

Az 1890–1891 fordulóján tartott újabb értekezleten azonban már megváltozott a szakmai körök véleménye. Amellett, hogy az értekezleteken kijelentették, hogy nálunk nincs mesterséges-bor készítés, megegyeztek abban, hogy ennek ellenére, vagy éppen ezért nem fogja hátrányosan érinteni az ország borgazdaságát a készülő „műbortörvény.” Ez ugyanis – a kereskedelmi körök véleményével ellentétesen – nem hogy csökkenti, hanem éppenséggel növelni fogja a magyar borok iránti bizalmat.²⁹

Ezen előzmények után született meg az első olyan hazai törvény, amely tilalmazta a mesterséges borok készítését és azok forgalomba hozatalát. A törvény több kérdést is szabályozott. Legfontosabb természetesen az, hogy nem tette lehetővé a mesterséges bor készítését. Tilos volt bor néven olyan italt előállítani, amely nem kizárólag szőlőből készül, illetve a borhoz tisztított szeszen és konyakon kívül nem lehetett semmilyen más anyagot hozzáadni. Így tisztázódott a mesterséges bor sokáig nem meghatározott fogalma. A törvény alkalmazásában mesterséges bor tehát az az ital, amely a fent említett anyagokon kívül mást is tartalmaz. Nyitott kérdés maradt, hogy a borkezelésben használt anyagok milyen mennyiségben lehetnek jelen a borban. A törvény ennek meghatározását rendeletekre bízta, így lényegében a mesterséges bor kategóriájának egy nagyobb része mégiscsak rendeleti úton nyert meghatározást. Az 1893-as törvényben szabályozott másik nagy kérdés lényegében a fogyasztóvédelem egyes elemeit tartalmazta. Forgalomba hozható ugyanis pezsgő, ürmös és törkölybor, de csak úgy, hogy saját neve alatt lehetséges raktározása, és természetesen árusítása is. A felsoroltak közül a törkölybor esetében különösen fontos az előírások betartása. A törkölybor készítéséhez ugyanis nagymennyiségű cukrot és vizet használtak föl, és ez az eljárás áll legközelebb a hamisításokhoz.

A törvény külön rendelkezéseket tartalmazott az ere-

det-védelemre is. Tilos tehát a bort olyan eredet-megjelöléssel forgalomba hozni, amely nem fedti a valóságot. A kérdés szabályozása indokolt volt. A pontos eredet-megjelölés nem tartozott a kortárs kereskedők és termelők erősségéhez. A más néven, vagy más nevének használatával forgalmazott borok gyakran megjelentek a piacon. A bortörvény szakmai előkészítése során például gr. Andrassy Aladár, a bizottság egyik tagja panaszkolt Baross Károlynak, hogy miután eladott egy kisebb szőlőt, annak új tulajdonosa „gr. Andrassy”-féle vörös bort hirdet folytonosan.³⁰ Baross szóvá is tette: „Nekünk nemcsak a mesterséges bor az ellenségünk, tévedne, ha azt hinné valaki. A borgyártásnál talán még nagyobb bajunk az a szabadosság, a mivel a borok elkeresztelésénél ma már eljárnak és odajutottunk, hogy ezt nem is nevezi senki csalásnak.”³¹ Az elkészült „műbortörvény” végül megfelelt az eredet-megjelölés sérelmét panaszoló igényeinek is.

Végezetül meg kell említeni a tokajira megállapított külön szabályokat. A tokaji borok törvényi védelme már korábban, a XVIII. század folyamán megjelent. A korszakban a tokaji hamisítása vissza-visszatérő témát szolgáltatott a magyar sajtónak, és a borásztársadalomnak egyaránt. A magyar borkivitel legfontosabb, leghíresebb bora hamisításának kérdését a borászok és a közvélemény is kiemelten kezelte. Nem csoda, hogy a törvényben külön tilalmazott a tokaji mazsolával való hamisítása is.

Az új szabályozással szemben a szakmai körök igen hamar megfogalmazták kifogásaikat. A végrehajtási rendelettel szemben a győri és a pécsi kereskedelmi és iparkamara lépett fel. A pécsi kamara hiányolta, hogy a szabályozás csak a borok keveréséről gondoskodik, de arról nem, hogy az olasz és magyar bor keverése után hogyan nevezzék az italt, továbbá sérelmezte, hogy nincs tiltva a szénsav mesterséges bevitele a pezsgőborba. A győri kamara alapvető kifogása az volt, hogy az új szabályozás túl nagy lehetőséget biztosít a hatósági beavatkozásra.³² A törvény életbelépésekor a természettudományi társulat kémiai szakosztálya László Ede műegyetemi tanár indítványára bizottságot küldött ki a bortörvény hibáinak megvizsgálására. A bizottság észrevételeit átadta a szakosztálynak, hogy az a választmánynak, és az illetékes minisztériumnak elküldje. A választmány azonban visszaküldte a javaslatot, végül azt újabb formában kidolgozva László Ede ismertette. A bizottság megfogalmazta, hogy a törvényben nem tartja megfelelőnek a bor és a must cukrozására, valamint a borkő használatára vonatkozó szabályozást.³³

A kereskedők a bortörvény megalkotása után nem sokkal, 1894-ben értekezletet tartottak. Hangot adtak elégedetlenségüknek, mivel a bortörvény előírta az eredet-megjelölést. A borkereskedők ez alkalommal egyenesen a törvény előírásainak betartása ellen szálltak síkra. Fölhívták tettek közzé, amelyben az ország összes borkereskedőt arra szólították föl, hogy ne jelöljék meg a forgalmazott borok származását. „Magyarország minden szolid borkereskedője egy, a reális borkereskedelem érdekében hozott törvényt örömmel üdvözölt

volna. (...) Eddigél a borok elnevezése nem anynyira az elhatárolt termelési helyet, mint inkább jellegét jelentette ama terméknek, melynek nevét viselte. Csak ez által volt a magyar borkereskedőnek lehetséges (...) az emlékezetben megőrizni.” (t.i. az egyes vidékek borfajtaí – P.B.)³⁴ – érveltek a kereskedők. A bojkott másik okaként a törvény betarthatatlanságát jelölték meg. A borász-szakma szerint azonban a kereskedők csak azért akarnak kibújni a törvényes kötelezettségeik alól, mert a gyakorlat szerint az elnevezések csak és kizárólag a könnyebb eladhatóság miatt nem felelnek meg a valódi származási helynek, a más néven eladott borok származási helyének leggyakrabban semmi köze sincs a címkén feltüntetett származási helyhez, sőt ezzel a gyakorlattal csakis a silány minőségű borok eladását kívánják elősegíteni.

A bortörvény körüli élénk szakmai viták folytatódtak a kilencvenes évtizedben is. Darányi Ignác földművelésügyi miniszter 1897-ben szakértekezletet tartott a mesterséges borok ügyében, amelyen részt vett a legtöbb szakmai- és érdekcsoport képviselője: így a földművelésügyi minisztérium, a pénzügy-, a kereskedelemügyi- és az igazságügy-minisztérium képviselői, a magyar bortermelők országos egylete, az erdélyi pinceegylet, a fiumei Lloyd kereskedelmi társaság, a Magyar Leszámloló- és pénzváltó bank, a magyar szesztermelők országos egyesülete, a kisbér-fűzitői cukorgyári részvénytársaság, és más gazdasági egyesületek is. Az értekezleten a legnagyobb vitákat a törkölybor kérdése váltotta ki. A résztvevők közül többen a törkölybor forgalomból való teljes kivonását követelték.³⁵ Ezen kívül többen felszólaltak az olasz bor hazai borral való keverése (és magyar borként való forgalomba hozása) ellen. Egyesek magasnak találták a vegyvizsgálati díjat, Deil Jenő pedig azt javasolta, hogy a legnevesebb hazai borvidékeken bor-zsúrit állítsanak föl.³⁶

A bortörvénnyel szemben megfogalmazott kifogások között szerepelt, hogy a vegyészeti vizsgálat, de még a hagyományos kóstolás sem tudja teljes bizonyossággal megállapítani, hogy a vizsgált ital valóban bor-e, vagy pedig hamisítvány. Csizsár Zsigmond javaslata szerint egyfajta bor-törzskönyvet kell létrehozni: „Mennyivel biztosabb és helyesebb alap az, hogy minden termelőnek a boráról igazolvány állíttassék ki oly formán mint a lóról vagy a szarvasmarháról, s ez az igazolvány kísérje a bort a szőlőbogyótól egész a fogyasztó közönségig.”³⁷ A termelő szüret után elkészített kimutatását a tervezet szerint a községi előljárásság hitelesítené. A termelő pedig, az eladott bormennyiség után igazolványt állítana ki, így pedig annál több bort, amennyit termelt, nem tudott volna eladni. A borkereskedők pedig minden december elsejéig kötelesek lennének bejelenteni, hogy mennyi eladó bora van a következő évre, mely mennyiség után az állam fölragasztható jegyeket állítana ki. A jegy nélkül eladott bor pedig hamisítványnak minősült volna a tervezet szerint.

*

A hamisítás kérdését a hazai „műbortörvény” nem oldhatta meg tökéletesen. Az Osztrák-Magyar Monar-

chia nyugati felében ugyanis – a többi nyugati példának megfelelően – másképp szabályozták a borkészítés kérdését, mint nálunk. Ott nem volt tilos a borgyártás, az egészségügyi feltételeken kívül lényegében az egyetlen megkötés az volt, hogy az árusított boron elvileg föl kellett volna tüntetni azt, hogy az ital természetes bora, vagy sem. A szőlőt nem tartalmazó mesterséges borok készítéséhez szükséges anyagok az országba ezért általában a birodalom nyugati feléből érkeztek.³⁸ Az első bortörvény előtt ezeket a szereket nyugodt szívvel meg lehetett vásárolni, és számos hirdetéssel, reklámmal találkozhatunk a korszakban, amelyek a bor szaporításához való csodálatos szereket, vagy egyenesen borkészítéshez szükséges porokat hirdettek.

Íme egy 1891-ből származó borkészítési recept, melyet egy becsületes prágai „extrakt-gyáros” ajánl:

„*Utasítás 100 liter bor készítésére*

2 kiló borkivonat jól összekevertetik 10 liter legfinomabb reaktifikált 95%-nyi szesszel, mely keverékbe 88 liter tiszta ivóvíz öntetik, mi által 100 liter kitűnő bort kapunk, mely a természetes bortól semmivel sem különbözik, az elegyítés tökéletes legyen, hogy az egyes alkotórészek egészen összevegyíttessenek, ezen esetben a bor azonnal tiszta és iható lesz, de mégis ajánlatos a készítményt 8 napig tartani.

Hogy az összekeverés lehetőleg tökéletes legyen, kell, hogy ha zárt hordóban kezelünk, a hordócsapon 200–250 litert egymás után lecsapoljunk és azokat a szádon ismét visszaöntsük. Nagyon előnyös azonban, ha a bort nyílt kezelésű hordóban készítjük, mert abban a bort könnyű szerrel színezhettük és keverő rúddal jól összekeverhetjük, mikor ez megtörtént, ászokhordóba töltendő, és a hordó jól beszádolandó.

Ezen bor semmiféle romlásnak nincs kitéve akkor sem, ha az ászokhordó csak félig töltve volna, sőt hosszabb tartás által minőségén csak nyer és azért a készítő érdekében van, hogy mindig nagyobb mennyiségű bort készítsen magának. A bor már 8 napi tartás után palaczkokba tölthető és azokban évekig eltart. Ezen készített bor tehát kitűnően alkalmas arra, hogy a természetes hazai bort, ha hozzákevertetik, tartósabbá tegye. Ha a készített bort a valódi borral oly módon elegyítetik, hogy a két bornem tökéletes keveréket képez és egy kevés ideig nyugton hagyatják, akkor a legjárta szakértő is a bort kifogástalannak fogja találni.

Borkivonatomból tehát mindenkinek a legnagyobb hasznot és nyereséget hozhat, és annak, aki több mint 20 kilót vesz, az árból leengedek.

A kivonatomból segítségével készített bor világos. Hogy az áru egészséges, jó és az egészségügyi követelményeknek teljesen megfelel, azért jól álllok.

Szélhámos czégek borkivonatomból utánozzák, és ezen lelkiismeretlen ámitók a vevőközönséget ártalmas és egészségtelen itallal csalják, azért kérem becses vevőimet, hogy ilyen szédeltől és azok felmagasztaló hirdetéseitől óvakodjanak. Én vagyok az egyedüli borkivonatgyáros, a többi mind értéktelen utánzás.

A bor színezése. A bor színezésére zamatos borporomat ajánlom, mely a bornak gyönyörű bordeauxvörös

vagy aransárga színt és tüzet ad, a por nagyon hatós és forró vízben azonnal felolvasztható, felolvasztása után a bort óvatosan kell színezni hogy a kívánt színárnyalatot kapjuk.

A zamatos porból

bordeauxvöröstvörösborhoz
játsszószínt (Sillert) szinténvörösborhoz és
aransárgátsárgaborhoz szállítok.

10 gramm ára 40 krajcár. Egy forintnak (levélbélyegeken) elküldése után 20 grammot bérmentesen küldök. A színezés az elegyítés előtt történjék.

Zamatos boresszenciák a borok javítására és nemesítésére, bordeauxi, burgundi, hochheimi, madeirai, medoc, moselblümcheni, muscatlunel-muscatelli, nierensteini, porti, rieslingi, rusteri, steinberger, tokaji, magyar borkivonatokat mindig készletben tartok, azok a bornak finom zamatot adnak. Egy kiló ára 5 forint (használati utasítással)

Cognac-kivonat kitűnő erős cognac azonnali készítéséhez. Egy kiló ára 7 forint, készítési utasítással. Egy kiló 100–150 liter cognac készítésére elégséges.

Együttal kitűnő és híres esszencia különlegességeimet is ajánlom és pedig seprő-törköly, pálinka, Raky, Sujka és rozspálinka, borovicska, rum és szilvrium valamint a legfinomabb asztali likőrök készítésére. A készítési utasítások ingyen csomagoltatnak hozzá. A sikerért jól álllok. Ezen esszenciák által teljes likőr-gyárat lehet felállítani.

Árjegyzék ingyen.

Pollak Károly Fülöp

esszencia-különlegességek gyára Prágában
távirati cím: Esszenciapollak Prágában.”³⁹

A cseh műbor kérdése szóba került a Budapesti Kereskedelmi Kamarában is. A magyar sajtóban megjelent hirdetések hatására a kamara elhatározta, hogy bizottságot küld ki az ügyben.⁴⁰ A vizsgálatok nyomán világossá vált, hogy az önértékes prágai gyáros „bora” csapnivaló. A kortárs borász, próbaképp megrendelt egy adagot a bor-porból, elkészítette az italt, de ítélete lesújtó: „Színe egészen víztiszta, csak vastagabb rétegekben kissé vörhenyes, íze rabvallató s szaga oly kevéssé borszerű, hogy ezen műbor miatt bizony egészen nyugodtan alhatnánk, mert ha az ugyancsak Pollak által ajánlott borfestékekkel a legszebb arany sárgára vagy vörösrre festjük is, nem képzelek embert, ki azt borképpen elfogyasztaná.”⁴¹

A „műbortörvény” rendelkezéseket tartalmazott az eredet-megjelölésre is. Tilos volt tehát a bort olyan megjelölés alatt árusítani, amelyhez annak nem volt köze, illetve a házasított borok esetében a szabályozás előírta, hogy azon bor után lehetett elnevezni, amely bor a keverés után létrejött bor nagyobbik felét (vagy legnagyobb részét) adja ki. A kérdés szabályozása indokolt volt, mint az a fentiekből kiderült, a borhamisítás egy nem elhanyagolható részét éppen az eredet-megjelölés fölöttébb szabad értelmezése jelentette. Azonban a törvény egyik célja, a magyar borok hírnevének védelme ezen törvénnyel, csak az ország területe

tén valósulhatott volna meg. A magyar borok híre azonban sajnálatos módon nem csak attól függött, vajon sikerül-e a hazai hamisításoknak gátat vetni (és természetesen a hamis borok külföldre való kijutását megakadályozni), hanem attól is, hogy a külföldön gyakorlattá vált hamisítások mennyire ássák alá a botrányok tépázta magyar borok hírét.

Borhamisítás pedig külföldön is akadt bőven. A lapok a legelképesztőbb híreket szállították a különféle európai, sőt, távol-keleti borhamisításról. Egy cikk például egy ki-cse-nek nevezett kínai porról tudósított, melyet állítólag gabonából készítenek, és a belőle kevert „bort” akár két-három évig is el lehet tartani.⁴² Európa sem maradt ment a borhamisítástól. Mivel az európai államok többségében nem találunk a hamisított szigorúan tiltó szabályozást, nem csoda, hogy mindegyik fölbukkannak a gyártott borok, és az ezzel járó „kellemetlenségek.” Németországban a fehér asztali borok esetében a közönség kedvelte a zöldes színt. Nem meglepő tehát az eset, amelyben egy kölni hivatalnok a Rajna-vidékről rendelt bor fogyasztása után egész családjával együtt rosszul lett, és a vizsgálat kimutatta, hogy a bor arzénsavas rezet tartalmazott. Az eljárás során a kereskedő azzal védekezett, hogy a csap köré csavart zöld színű rongy miatt történhetett a mérgezés. A védekezés azonban nem állt meg, így a kereskedőt 500 márka pénzbüntetés megfizetésére kötelezték.⁴³ Az igazán húsbavágó esetek természetesen azok voltak, amelyek valahogyan kapcsolatban álltak a magyar borokkal. A magyar, és különösen a tokaji borok külföldi hamisítása az egész korszakot végigkísérte. A rossz tapasztalatok nyomán a közvélemény úgy tekintett Németországra, mint olyan különös országra, ahol minden patikus maga készíti el a gyógyszerként kimért tokaji bort. Például Schweidnitzben, Porosz-Sziléziában Anna Schwartz kocsmárosnét 100 márka bírságra, és az ítélet közzétételére ítélték, mert teljesen közönséges bort cukrozott, és hozott forgalomba tokaji aszúként.⁴⁴ Baross Károly, a Borászati Lapok szerkesztője meg is jegyezte: „De nemcsak idehaza kell erélyes törvény a borhamisítás ellen, ideje volna borainkat a külföldön is védelembe venni, különösen Németországban, a hol már lassan külön iparágat képez a magyar borok gyártása.”⁴⁵ A magyar borok hírnevét Németországban valóban rontotta a magyarországi és a német hamisítási gyakorlat. 1890-ben a mainzi Weinbau und Weinhandel c. lapban (1890/21) megjelent „Versüsster Ungarwein” című cikke igen keményen leszólja a magyar borokat.⁴⁶

A németek mellett a franciák sem maradtak el hamisításban. A sajtó felháborodottan kommentálta az 1888-as francia bortörvényt, amely ugyan szigorúan előírja, hogy a belkereskedelmi forgalomba hozott borok címkéjén föl kell tüntetni, hogy az ital cukorral, vagy más, esetleg teljesen mesterséges módon készült, ellenben az exportra szánt borok esetében már nem.⁴⁷ A címkén föltüntetett adatok hitelessége tehát a külföldi borok esetében éppoly kevésbé volt megbízható, mint a hazaiaké. Az az eset is előfordult, hogy egy gyanútlan

vendég által megrendelt Chateau Margean feliratú bor címkéje épp a hűtő-tartóban ázott le, láthatóvá téve a „Gróf Nádasdy Ferenc 1875-iki gyoroki Kádarka” címkét. A vendég utánajárt a dolognak, és így kiderült, hogy francia tulajdonoshoz került a gróf szőlője, és a borkészletet palackonként 75 kr-ért megvásárló új tulajdonos azt átcímkézve immár 4 ft-ért adta el a vendéglőnek.⁴⁸ Ilyen eset természetesen nem fordult elő gyakran. Olyan viszont már igen, hogy francia kereskedők magyar vörösbort vásároltak föl, és azt francia borral házасítva, mint francia bort adták el. Ezek a borok természetesen nem a legjobb minőségű magyar borok voltak, hanem a silányabbak, amelyeket olcsón tudtak beszerezni a kereskedők. A borok javítása, házасítása és más név alatt való értékesítése mellett a teljesen mesterséges úton készült borok fogyasztása sem volt ritka Franciaországban. „Páris többnyire gyártott bort fogyasztott és fogyaszt most is, neki csak az olcsó borkő és seprő és festő-mályva kellett és maga elkészítette a főváros cordonján belül asztali italát.”⁴⁹ A nem megfelelő szőlő- és borkezelésnek nem csak Németországban, hanem a jóval több bort termelő Franciaországban is voltak áldozatai. 1888-ban például letartóztatták gr. Villeneuve nizzai bortermelőt hamisítás vádjával. A fejlemények ebben az esetben megdöbbentőek: az ügyesség ugyanis 11 holttestet exhumáltatott. Az elhunytak valamennyien fogyasztottak Villeneuve borából és a vizsgálat során kiderült, hogy a bortermelő a szőlőt arzéntartalmú szerrel kezelte, és a következő évben amikor más szőlőkezelési módszert választott, ahhoz az előző évben arzénal érintkezett, nem megfelelően megtisztított edényt használt.⁵⁰

A magyar piacot leginkább fenyegető hamisbor-termelő terület a szomszédban helyezkedett el. A magyar koronához tartozó, de a szűkebb értelemben vett Magyarország részét nem képező Fiume a század végére egy virágzó hamisbor-gyártó területté változott. A területen folytatott gyakorlat rávilágított arra a megoldatlan problémára, amely az osztrák és a magyar területek eltérő bortörvényeiből fakadt. A fiumei terület, és Isztria nem csak mesterséges borkészítéséről híresült el, hanem arról is, hogy ez a terület a hamis borok egyik közvetítő-területe volt. 1896-ban egy nagyobb bor-botrány pattant ki. A közvélemény városvezetést elítélő hangulata nyomán a képviselőtestületben interpellálták a városi vezetést, és erre kiderült, hogy a vezetésnek van tudomása arról, hogy Ausztriából egyre nagyobb mennyiségű hamis- és műbort hoznak be. A városi egészségügyi bizottság mozgásba lendült, dr. Pillepich főorvos részletes jelentést tett a műbor-ügyben, melyben megállapította, hogy már az előző évben érkeztek nagyobb szállítmányok Dalmáciából és Isztriából. A borok legtöbb esetben anilinnal festett borok voltak. A városi hatóság megkereste az osztrák hatóságokat azzal, hogy Fiumében megbüntetik azokat, akik hamis bort hoznak be az országba, ezzel párhuzamosan a város kérelmére gr. Battyhány Lajos királyi kormányzó a magyar kormányhoz fordult, hogy keresse meg az osztrák kormányt az ügyben. Az osztrák kormány rendeletben

szóltotta föl a hatóságokat, hogy világosítsák föl az érdekelteket, arról, hogy nem szabad Fiuméba ilyen bort bevinni.⁵¹ A helyzet azonban nem sokat változott. A hamis- és műborok behozatala nem szűnt meg egyik napról a másikra. Az Isztrián működő műbörgyárak termékeit leggyakrabban Dalmácián keresztül hozták be hajón, mert így kevésbé volt feltűnő. Ha azonban a beszállítani kívánt borról mégis kiderült hogy műbor, akkor azt a pénzügyőrök elkobozták. Így járt Pick Izidor fiumei bornagykereskedő, aki az eljárás alatt bevallotta, hogy a „bort” a barcolai gyárból vette és csak az üzlet biztonsága érdekében szállította Dalmácián keresztül.⁵² Az isztriai borgyártás már a helyi kereskedelmi és iparkamarának is szemet szűrt: „E visszás állapot oka a műbörgyártás, a melynek legszégejtelenesebb fattyuhajtása pedig a Trieszt melletti Barcolában levő hatóságilag engedélyezett műbörgyárak. Április hóban Barcolából 23.460 hektoliter, állítólag olasz és isztriai bort vittek ki, bevitték pedig oda – nagymennyiségű asszuszlót, tamarindot, cukrot, szeszt, glicerint és más, a műbörgyártáshoz szükséges anyagot. A barcolai bor ára pedig 8–12 forint volt hektoliterenkint!”⁵³ Az iparkamara a borgyártáshoz szükséges anyagok bevitelének megtiltásában látta a helyzet megoldását. A barcolai gyár mellett Triesztben is készítettek műbort. A szabályozás ugyan Ausztriában eltért a magyartól, itt lehetett műbort gyártani, csak éppen nem lehetett megtevésztetni a fogyasztókat, természetesen iparendélyre lett volna szükség, és adót kellett volna fizetni a tevékenység után. Ezeket a feltételeket a trieszti raktárakkal rendelkező „Tratelli de Gioia” molfettoi bornagykereskedő cég nem teljesítette, az itteni raktáraiban nagyban készítettek a műbort. Végül egy rendőrségi razzia során a Via San Lazzaron lévő raktárban nagymennyiségű műborkészítéshez alkalmas anyagot foglaltak le. A tulajdonosok ellenszegültek a rendőrség intézkedésének, őket letartóztatták. Az eset nyomán a trieszti lapok megírták, hogy „Triesztben nagyban folyik a borgyártás.”⁵⁴ A trieszti műbörgyártás nem minden alapanyagát hozták külföldről. Nagymennyiségű tamarindkivonat készült a triesztben működő „extrakt-gyárban.” Magát a tamarindot a gyár Kelet-Indiából importálta. A kivonatot pedig mint „hűsítő” készítéséhez nélkülözhetetlen anyagot reklámozták, de valójában mindenki tudta, hogy a tamarindkivonat egyetlen ital készítéséhez szükséges igazán, mégpedig a mesterséges boréhoz. Mivel azonban nem volt megfelelő jogszabály, a hatóságok nemigen tudtak semmit tenni az ügyben. Végül a városi hatóság megkeresésére az osztrák egészségügyi tanács foglalkozott a tamarindkérdéssel, megállapítva, hogy az anyag káros az egészségre.⁵⁵

Természetesen nem csak az Isztrián készítettek műbort, hanem Fiumében is. Az 1896-os hamisítás egyik leleplezője, Benysek gyógyszerész így ír a helyi pancsolásról:

„A legjobb bizonyítéka miként gyártják Fiumében a bort, a következő vevény, a mely után egy itteni „uri ember” borait készíti.

Az ő bora a következő anyagokból állott:

1 ½ kg mazsola
1 kg szárított füge
250 gr bodzabogyó
5 l szesz
95 l víz

Három napi áztatás után szag- és ízjavítás végett hozzáadatott még:

250 gr glicerint
500 gr borkősavat és végre
200 gr „Succo di Medoc” (Medoc-lé)

Ezen Medoc-lé többnyire Olaszországból lesz Ausztriába becsempészve és vizsgálataim nyomán áll: Orseille és Rosanilinnek glicerinnel oldatából.”⁵⁶

Az így készült ital, amellet, hogy műbornak minősült, a vegyész vizsgálata szerint még mérgező is volt, mivel ólmot és cinket is tartalmazott.

A fiumei és trieszti borhamisítás és borgyártás eredményei pedig minden bizonnyal eljutottak Magyarországra is. Nem csak maguk a hamis- és műborok, hanem egy újabb hamisítási gyakorlat is. A szakmai körök megállapítása szerint a század utolsó éveiben a bortörvény ellenére emelkedett a hamisítások száma és a gyakorlat azt mutatta, hogy a hamisítás más módszerei kerültek előtérbe. A Dunántúl Ausztriával határos részén és Budapesten a borkereskedők egyre nagyobb mennyiségű mazsolát és fügét vásároltak, természetesen a teljes diszkréció kikötése mellett. Sőt, a leleplező és veszélyét csökkentendő, a kisebb városokban működő borkereskedők gyakran más nevére, a szomszéd településre küldték a szállítmányt.⁵⁷

*

A bortörvény előírta a gyanús borok megvizsgálását végző „állandó és vegykísérleti állomással felszerelt” (11§) szakértő-bizottságok létrehozatalát. A hazai borhamisítás méretéről némi fogalmat alkothatunk az ezen bizottságok által végzett vizsgálatokról szóló beszámolókból. A bortörvény megalkotását követő hat évben a bizottság az alábbi eredményeket mutatta föl:

év	megvizsgáltatott,		előállítása vagy elnevezése miatt törvénybe ütközött	
	hány feltől	hány minta	hány feltől	hány minta
1894	37	87	14 (37%)	26 (31%)
1895	32	104	21 (65%)	53 (51%)
1896	51	177	39 (76%)	90 (51%)
1897	70	314	43 (61%)	143 (45%)
1898	261	869	137 (52%)	360 (41%)
1899	721	2276	259 (36%)	465 (20%)
összesen	1172	3827	514 (44%)	1137 (30%)

Forrás: A budapesti állandó borvizsgáló szakértő-bizottság 1899. évi jelentése

A borvizsgáló bizottság – mint az az adatokból kitűnik – egyre fokozódó aktivitással dolgozott. A megvizsgált minták változó hányada volt kifogásolható (30–51%). Ez azonban csak a jéghegy csúcsa. Nyilvánvaló, hogy a bizottsághoz a hamis borok csak egy része jutott el. A hamisítás területi megoszlására az 1899-es év vizsgálati eredményeiből következtethetünk:

sorszám	törvényhatóság	megvizsgáltatott		előállítás miatt kifogás alá esett	
		hány féltől	hány minta	hány féltől	hány minta
1.	Abauj-Torna	8	11	1	1
2.	Arad	5	14	2	3
3.	Arva	12	36	2	2
4.	Bács-Bodrogh	16	29	10	20
5.	Baranya	12	39	4	13
6.	Békés	4	8	1	4
7.	Bereg	4	13	-	-
8.	Bihar	15	59	4	8
9.	Borsod	14	19	3	4
10.	Csanád	2	3	1	2
11.	Csongrád	2	4	-	-
12.	Esztergom	7	14	2	4
13.	Fejér	13	26	5	5
14.	Gömör-Kishont	2	2	-	-
15.	Győr	2	4	2	4
16.	Hajdú	3	5	-	-
17.	Heves	27	57	10	13
18.	Hont	3	5	1	1
19.	Jász N-K-Sz.	4	5	2	2
20.	Komárom	2	11	1	5
21.	Krassó-Szörény	4	7	1	1
22.	Liptó	14	35	5	5
23.	Máramaros	1	3	-	-
24.	Moson	1	6	1	2
25.	Nógrád	2	3	2	5
26.	Nyitra	6	12	3	4
27.	Pest-Pilis stb.	62	177	23	37
28.	Pozsony	5	22	2	14
29.	Sáros	1	2	-	-
30.	Somogy	15	52	4	5
31.	Sopron	11	18	4	5
32.	Szabolcs	4	11	2	2
33.	Szatmár	8	30	-	-
34.	Szepes	1	2	-	-
35.	Szilágy	5	17	2	5
36.	Temes	4	5	2	3
37.	Tolna	40	93	12	35
38.	Torontál	19	67	12	32
39.	Trencsén	1	1	-	-
40.	Ugocsa	2	8	-	-
41.	Ung	2	10	1	2
42.	Vas	9	14	2	2
43.	Veszprém	6	17	-	-
44.	Zala	76	305	41	70
45.	Zemplén	38	117	10	18
46.	Zólyom	3	4	2	2

th.városok					
47.	Budapest	89	327	26	38
48.	Arad	10	54	4	15
49.	Debrecen	24	54	4	4
50.	Győr	2	6	-	-
51.	Hódmezőv.	3	7	-	-
52.	Kassa	3	3	2	2
53.	Nagyvárad	33	107	17	24
54.	Pancsova	3	12	1	1
55.	Pécs	29	143	8	14
56.	Pozsony	5	58	2	4
57.	Sopron	4	40	1	3
58.	Szabadka	1	2	1	2
59.	Szatmár	2	4	-	-
60.	Szeged	5	29	2	4
61.	Temesvár	1	2	-	-
62.	Újvidék	1	3	-	-
63.	Versecz	1	2	-	-
64.	Zombor	4	17	2	3
65.	Fiume	4	4	2	2
	összesen	721	2276	254	456

Forrás: A budapesti állandó borvizsgáló szakértő-bizottság 1899. évi jelentése

A kimutatás jelzi, hogy a budapesti székhelyű borvizsgáló bizottság által megvizsgált minták szerint a budapesti mintákon kívül többek között a zalai, a tolnai, a torontáli, nagyvárad és pest megyei adatok mutatnak nagyobb arányú borhamisításra. Az adatok szerint természetesen a borvidékek is mérhető aránnyal szerepelnek, de ezek mellett egyéb területek is, melyeket egyébként nem mint nagy borvidékeket tartunk számon. Ez jelezheti azt, hogy a hamisítás nagy hányada köthető a borkereskedőkhöz. Ilyen példa a zalai terület, amely a korabeli híradások szerint az új típusú, a mazsola és a füge segítségével végzett hamisítás egyik területévé vált. Az erdélyi borvizsgáló bizottság ugyanabban az évben 338 mintát elemzett. A vizsgált minták közül 161 természetesnek, 176 mesterségesnek bizonyult, 43 esetben pedig eljárás indult az elnevezés helytelen használata miatt. A mesterséges borok közül 139-et meg kellett semmisíteni, sóval 27, ecettel 10 bort kellett denaturálni.

*

1899-ben a bortörvény végrehajtására országszerte erélyes és összehangolt lépéseket tettek. Ennek keretében három Sopron megyei kereskedő kihágási ügye ért véget a minisztérium harmadfokú marasztaló ítéletével. Lipschitz Simon német-keresztúri kereskedőt mesterséges bor készítéséért 15 napi elzárásra, és 300 korona pénzbüntetésre, mesterséges bor forgalomba hozataláért további 300 korona büntetés megfizetésére, Kohut Edgár Lipót ágfalvi kereskedőt mesterséges bor készítéséért 20 napi elzárásra, és 200 korona megfizetésére, Kohn Jakab soproni borkereskedőt mesterséges bor forgalomba hozataláért 400 korona büntetés megfizetésére, valamint az eladott bor árának (3000 korona) jótékony célokra megfizetésére kötelezték. Az elítélt borkereskedők mesterséges bor-készletét elkobozták, de-

naturálták, és ipari célra értékesítették, a befolyt összeget pedig jótékony célra fordították.⁵⁸

A következő év hozta azonban az igazán nagy meglepetést. 1900-ban ugyanis eljárás indult egy igazán nagy borkereskedő cég ellen. Az „Engel József és fia” pécsi bornagykereskedő cég, melynek tagjai Engel Mihály és ifj. Engel Adolf voltak, kiterjedt üzleti és politikai kapcsolatokkal rendelkezett. Mivel ez köztudott volt, az ügy kipattanásakor senki sem gondolta volna, hogy egy vizsgálatnak valódi következményei lehetnének. A cég, mely a filoxéra alatt is nagymennyiségű bort tudott eladni, már Bosznia okkupációja idején is – több más nagykereskedővel együtt – szállított a hadseregnek (hamis) bort. Következmény nélkül, annak ellenére, hogy a lapok beszámoltak a hamis bor hatásáról: „Eszékről írják, hogy e napokban a katonai élelmezési bizottság ezerhatszáz akó bort öntetett a Drávába. A bort a főszállító egy pécsi borkereskedőtől vette, és midőn a bort a katonai bizottságnak átadták, kitűnt, hogy ez tulajdonképpen nem is bor, hanem ténta színű utálatos keverék. Gyalázatosan rá akarták szedni a katonai kincstárt.”⁵⁹ A katonák ellátása a gyakori minőségi kifogások ellenére nem javult számottevően. Az élelmezést később egy budapesti, bécsi és zágrábi kereskedőkből álló konzorcium vette át (Deutsch Ignác és Sohn néven). A szállítás a közös hadügyminisztériummal kötött szerződés alapján történt, amelyben kikötötték a minőséget is. Borból egy katona naponta fél mészelyt (36 cl) kapott. Az átszervezés után ennek ellenére a bor: „A legsilányabb lőre volt az, a mit megkóstoltam s mióta számban van az íze, kezdem érteni a hadseregben előforduló hasfájási stb. eseteket.”⁶⁰ A közvélemény tehát, a lapok nyomán meg volt győződve arról, hogy az okkupációs hadsereg katonáinak problémáiért többek között a pécsi „fukszinos bor” a felelős. Ugyan a következő évben végzett vizsgálat alkalmával is jelentős mennyiségű fuchsinos bort találtak az Engelpincékben, de ezek után is tovább folyt a hamisítás.⁶¹ Az igen jövedelmezőnek bizonyult borkereskedésre végül egy 1898-as feljelentés tett pontot. Októberben, ennek nyomán a budapesti rendőrség 135 üveg bormintát vett, amit azonban az illetékes rendőri hatóság még az állandó borvizsgáló bizottság szakvéleményének kikérése előtt szabálytalanul kiadott a vádlottaknak, akik természetesen azt azonnal kiöntötték. Aznap csak 8 üveget sikerült visszaszerezni, ami azonban nem volt elegendő a laboratóriumi vizsgálatok elvégzésére. (Nem is beszélve arról, hogy ekkor már a pecsét is hiányos volt). Ekkor „Pécse senki hitte senki sem, hogy Engeléket el lehet ítélni. Ottani hírek szerint a cég egyik tagja egy fekete okmánytáskát mutogatott, aminek azt a csallhatatlan erőt tulajdonította, hogy ameddig ő ezt csukva tartja, bántódás nem érheti, „mert ha kinyitom – szól – megalázok sok nagy urat, mert sok százezer forint váltója van benne előkelő magyar embereknek. Ha elítélnék, leálczázom őket.”⁶² Az ügyet ekkor azonban már nem tudták eltussolni. A vizsgálatba bekapcsolódott a Földművelésügyi Minisztérium (dr. Lónyay), a Belügyminisztérium (dr. Sélly) és a rendőrség (Krecsányi)

egy-egy képviselője. A vegyészeti vizsgálatok lehetlenné válása miatt a pénzügyigazgatóságok és a vasutak kimutatásai és statisztikái alapján tudták bizonyítani a hamisítást. Ezekből kiderült, hogy a cég 1898. okt. 31-ig terjedő egy évben vasúton 1253 hl szeszt, és 110 t cukrot hozatott, és hogy ebben az időben Pécsre érkezett 27.700 hl bor és 348 hl must, amelyből magyar és horvát származású csak 1169 hl, a többi 26.530 hl mind olasz volt.⁶³ Egyértelművé vált, hogy a cég nem csak mesterséges bor készítésével foglalkozott, hanem idegen (olasz) eredetű bort hazaként, törkölybort pedig borként adott el. Az ügy a cég tagjainak elítélésével zárult. A 20 napi elzárással, a lehető legnagyobb büntetés kiszabásával és több ezer hl bor elkobzásával a szakmai lap szerint „A magyar bortermelők külön ajándékot nem kaphattak, mint ezt az ítéletet.”

AZ 1908-AS BORTÖRVÉNY

A HAMISÍTÁS PROBLÉMÁJÁNAK ÚJABB MEGOLDÁSI KÍSÉRLETE

Az 1893-as „műbortörvény” megszületése után lassan megváltozott a borkereskedelem kezelése az európai államok többségében. A századforduló után a német, francia, olasz bortörvények a korábbi megoldásoknál lényegesen szigorúbb szabályozása már egészen más fénybe helyezte a sokáig legradikálisabbnak számító magyar törvényt. Így aztán, amikor az osztrák bortörvény 1907-ben végre szigorúbb szabályokat állapított meg mint a magyar, a hazai szakemberek évtizedes álma látszott megvalósulni: nevezetesen, hogy a közös vámhatár miatt figyelmen kívül nem hagyható osztrák szabályozás szigorúsága lehetőleg ne múlja alul túlzott mértékben a magyart. Mivel az 1893-as törvény után nem született olyan osztrák törvény, amely tiltotta volna a mesterséges bor készítését, a szakemberek nem látták tökéletesen végrehajthatónak a magyar „műbortörvényt” sem. Ez a helyzet oldódott meg az 1907-es osztrák és az erre mintegy válaszképp 1908-ban megalkotott második (egyben a korszak utolsó), szigorúbb és szemléletében az előző, 1893-as törvénytől több pontban különböző magyar bortörvénnyel.

Az új magyar bortörvény születését megelőző tíz évben már folytak tárgyalások az osztrák féllel, amelyek célja az volt, hogy a nyugati birodalom-félben is legyen végre tilos a mesterséges bor készítése (amely addig, a megfelelő iparúzésre vonatkozó szabályok betartásával megengedett volt). A tárgyalások nyomán 1907-ben született meg az osztrák bortörvény, amely megtiltotta a hamisított/mesterséges borok készítését és forgalomba hozatalát. A két birodalom-fél között létrejött, kereskedelmi viszonyokról szóló szerződésbe – a magyar fél szándékai szerint – bekerült az is, hogy annak 10 éves tartama alatt az osztrák szabályozást nem fogják enyhíteni. Ennek elmentételezésére a magyar fél följárta, hogy új, a korábbinál szigorúbb, az osztrák megoldáshoz közelebb álló bortörvényt alkot: „A bortermelés s a borkereskedelem vé-

delme érdekében a következő megegyezés jött létre:

1. A magyar szent korona országában legkésőbb a jelen szerződés életbeléptetésétől számított egy év leforgása alatt új bortörvény alkotandó, amely a természetes bor védelme, bort tartalmazó és borhoz hasonló italok készítésének korlátozása, valamint a bor s az előbb jelzett egyéb italok forgalma tekintetében legalább oly szigorú rendelkezéseket tartalmazzon, mint az 1907. évi április 12-iki osztrák törvény (R. G. Bl. 210. szám).

2. A birodalmi tanácsban képviselt királyságokban és országokban a jelen szerződés tartama alatt nem fog olyan új törvény alkotni, amely a bor, a must és a borcsefre forgalma tekintetében kevésbé szigorú rendelkezéseket tartalmazna, mint az 1907. évi április 12-iki törvény (R. G. Bl. 210. sz.) – szolt a szerződés XXI. cikke.⁶⁴

Ennek megfelelően az 1908-as bortörvény több lényeges pontban eltér a korábbi, 1893-as szabályozástól. Míg az 1893-as törvény a mesterséges bor meghatározásával közelíti meg a problémát, az 1908-as már a bor meghatározásával, úgy, hogy felsorolja a borkezelésben felhasználható anyagokat, valamint a megengedett eljárásokat. Így a korábbi szabályozás által rendeleti szintre utalt kérdést – a korabeli osztrák és német példákkal egybevágóan – törvényi szinten rendezi.

A borkezelési eljárások közül – a korábbi, enyhébb szabályokkal szemben – az új törvény szigorította a szesz, a cukor és egyéb anyagok hozzáadásának lehetőségét, teljesen kizárva a répa- és nádcukron kívüli cukorfajták, a mazsola és mindenféle szárított gyümölcs felhasználását.⁶⁵

Mivel a korábbi hamisítási gyakorlat sokfélesége megkívánta, hogy a korábbi törvényben nem kellően kifejtett forgalomba hozatal fogalmát tisztázzák, az új törvény meghatározta, hogy alkalmazásában mi is a forgalomba hozatal: nem csak az áru eladása minősül tehát annak, hanem mindenféle visszerhes átruházása, ezen kívül pedig az ezekre irányuló ajánlat, hirdetés, kínálat is.

Már az 1893-as bortörvény is tartalmazott külön rendelkezéseket a tokaji borokra, azonban az 1908-as törvény már egy egész fejezetet szentelt a hegyaljai boroknak. Az új szabályozás pontosan meghatározta a tokaji borvidékhez tartozó területet, kimondva, hogy csak az itt termelt szőlőből készült borokat lehet bármely, a tokaji borvidékhez köthető név alatt forgalomba hozni. A borvidék területének meghatározására azonban más, a korábbi törvényben nem szereplő megoldás miatt volt szükség. Az 1908-as szabályozás ugyanis csak a helyi fogyasztás céljára tette lehetővé más borvidékről származó bor bevitelét. Az ilyen bor beviteléhez engedélyre volt szükség, melyet a földművelésügyi miniszter által felhatalmazott hivatalos közegek adtak ki. Ezt csak olyan személy kaphatta meg, akit a korábbi bortörvény rendelkezéseinek megsértése miatt nem büntettek meg. A beviteli engedély legfeljebb egy évi szükségletet fedező bormennyiségre vonatkozhatott. A bevitt – és engedéllyel már rendelkező – borról tájékoztatni kellett a községet előjáráságot és azt elkülönítve, származási helyét feltün-

tetve kellett tartani. Ezen szabályok elsősorban a helyi fogyasztókat védték. A szabályozás tartalmazott emellett olyan elemeket, melyek a tokaji hírnevét a borvidék határain túl voltak hivatva megvédeni. Nem volt megengedett tehát olyan bor kivitele, amely nem helyben termelt, azzal a szigorítással, hogy a tokaji borvidék területén lévő vasút-, hajó- és postaállomások sem fogadhattak olyan borküldeményt, amely máshonnan érkezett és amit onnan kívántak továbbküldeni. Ez a rendelkezés megakadályozta az állomásokon átcímkeztetett borküldeményekkel megvalósított eredethamisítást. Ami pedig a nem megengedett anyagok felhasználását illeti, – tekintettel az aszú elterjedt hamisítására – a törvény tiltotta a mazsola bevitelét a borvidék területére. (Ez természetesen a nagy tételben bevitt mazsolára vonatkozott.)

Az új bortörvény új, részletesebb szabályozást tartalmazott a borseprőre, a törkölyre, a gyümölcsborokra és a pezsgőre. Míg a korábbi szabályozás nem kezelte a seprő kérdést és a törkölybor – természetesen minőségének feltüntetése mellett – forgalomba hozatalát sem tiltotta, az 1908-as törvény csak a termelőnek engedte, hogy saját borának seprőjét felhasználja és az abból készült bort eladja. Ami pedig a törköly-kérdést illeti, ezen törvény csak házi fogyasztásra szánt törkölybor készítését tette lehetővé azon négy kataszteri holdnál kisebb szőlővel rendelkezőknek, akik nem foglalkoznak bor, must cefre stb. adásvételével.⁶⁶ Törkölybort ezen túl – tekintettel a korábbi visszaélésekre – legfeljebb három napos törkölyből lehetett készíteni és azt a községet előjáráságnak be kellett jelenteni. Így – a korábbi enyhébb szabállyal ellentétben – a törkölybor forgalmazásának lehetősége megszűnt. Gyümölcsbor készítését nem tiltotta a törvény, de túl a korábbi szabályozás által előírt megjelölési kötelezettségen, előírta az elkülönített raktározást. Az új szabályozásban törvényi szintre került a pezsgő és a habzóbor fogalmának, valamint előállítási módjának meghatározása.

Az 1908-as törvény büntető rendelkezései szigorúbb szankciókat helyeztek kilátásba, mint a korábbi bortörvény. Hamisítás kihágását a törvény minimum 8, maximum 3 hónapban határozta meg – szemben a korábbi szabályozás 2 hónapos felső határával és korlátlan enyhítési lehetőségével –, az e mellett kiszabandó pénzbüntetés pedig a korábbi 25–300 Ft-os keret széthúzásával 10–1000 Ft-os új tartományban vált lehetségessé úgy, hogy egyúttal kiszabandó volt az elzárás is. Ezzel a szankcióval fenyegette nem csak a hamisítókat, hanem azokat is, akik például törkölybort hoznak forgalomba, vagy a tokaji borra vonatkozó eredetvédelmi szabályokat sértik meg, míg a korábbi szabályozás ezt csak a hamisításra tartotta fenn. Megállapítható, hogy a törvény büntető rendelkezései differenciáltabbak, mint az 1893-as törvényben szereplő rendelkezések.

Az 1908-as bortörvény kidolgozottabb, a hamisítások elleni fellépésben jobban használható jogszabály volt, mint a korábbi. A büntető rendelkezések kidolgozottsága, és a törvény végrehajtását biztosító megoldások pontosabb meghatározása egyértelműbbé tette az alkalmazást.

KITEKINTÉS

A vizsgált korszakban az 1908-as volt az utolsó bortörvény. A hamisítások látványos korszaka a századforduló után lassan lezárult, és elmondható, hogy egyre kevesebb hangos botrány jelent meg a sajtóban. A hamisítás és egyben a hazai borászat filoxéra utáni problémaköre nem sokkal 1908 után teljesen átalakult. Az ország területének I. világháború utáni megváltozása, a kereskedelmi kapcsolatok átalakulása új feladatok elé állították az érdekelteket. A Monarchia által biztosított nagy felvevőpiac megszűnt, az utódállamok vámpolitikája pedig nem kedvezett a magyar borkivitelnak. A hazai termelés mintegy felét exportálni kívánva, sokkal jobban kellett igazodni a világpiac által támasztott követelményekhez. Ez a körülmény, valamint az, hogy a borászat technikai háttere időközben továbbfejlődött, új bortörvény kidolgozását tette szükségessé. Az 1924. évi IX. tc. sok szempontból megőrizte az 1908-as bortörvény szellemét és szerkezetét. Mégis – kitekintésként – érdemes néhány különbségre föl hívni a figyelmet. A magyar borok számára elérhető piac a magasabb alkoholtartalmú borokat preferálta, és erre válaszképpen az új bortörvény a korábbi technikák alkalmazásán kívül az újdonságnak számító fagyasztást kifejezetten engedte, valamint a bor följavítására a korábbiakon kívül engedélyezte az ugyanazon területről származó szőlő, és must-sűrítvény alkalmazását. Változott a törkölyborkészítés lehetősége is. Míg korábban csak kisebb szőlőbirtok tulajdonosa készíthetett saját használatra ilyen bort, az 1924-es szabályozás megengedte a nagyobb szőlőtulajdonosoknak is, a szőlőterület nagysága alapján, a megműveléséhez szükséges munkásszám arányában a törkölyborkészítést. A felelősségi szabályok változása kapcsán föl kell hívni a figyelmet arra, hogy az új bortörvényben már a csapos is felelős az általa kiadott borért, mivel ő az, akinek a kezén biztosan átmegegy a bor.

ÖSSZEGZÉS

A vizsgált korszakra esett a hamisítás technikájának megváltozása. Látható, hogy sem a fogyasztók, sem a szakma nem volt kellően fölkészülve az új lehetőségek

Jegyzetek

- ¹ DR. DRUCKER JENŐ: Mely intézkedésekkel emelhetjük borfogyasztásunkat? In: A Budapesti 1914. évi június hó 11., 12., 13. napjain tartott V. Országos Szőlészeti és Borászati Kongresszus jegyzőkönyve, (Bp., 1915.)
- ² LD.: KOZMA PÁL: A szőlő- és borkultúra története Magyarországon, Magyar Borakadémia, 1995.
- ³ Schams Ferenc (1780–1839) Csehországi származású szőlész, a szakszerű szőlőművelés úttörője Magyarországon. Gyógyszerészeti tanulmányait a prágai egyetemen kezdte és Bécsben, 1803-ban fejezte be. Magyarországra jött, Péterváradon nyitott gyógyszerterápiát, 1817-től azonban már csak szőlészettel foglalkozott, gyakorlatban és írásban egyaránt. Behatóan tanulmányozta az ország bortermelő vidékeit és elsőnek foglalkozott tudományosan a szőlészettel. Pestre költözött és a budai Sashegy alján berendezte Magyarország első szőlőiskoláját (melyet haláláig veze-

adta új hamisítási gyakorlat veszélyeire. A kérdéskör érdekes elemeként rá kell mutatni arra az elvi ellentétre – melynek természetesen gyakorlati okai is voltak – amely a borásztársadalom és a kereskedő- iparos körök között megfigyelhető volt. Az tehát, hogy mi tekinthető hamisításnak, mit kell kategorikusan tilalmazni, az a két szembenálló csoport által képviselt, iparszabadság elve, kontra fogyasztóvédelem problémakörbe ágyazott kérdésnek jelent meg. A kérdés szabályozása ilyen háttérrel – tekintettel a magyar tőkés fejlődés e szakaszára – korántsem bizonyult egyszerűnek. A kiindulópontban megfogalmazott kifogások, azaz az eredetvédelem és a fogyasztók megtévesztésének szempontja (annak minden gazdasági összefüggésével), illetve a fogyasztók egészségét érintő problémák közül ez utóbbi a korszak végére egyre kevésbé jelent meg. A hamisítási gyakorlat az ártalmatlanabb anyagok felhasználását kezdte preferálni, mivel ebből nyilvánvalóan kevesebb baj származhatott. Mégis, a hangos mérgezési botrányok, melyek a „fuchsin-periódusban” többször megrázták a közvéleményt, valóban segítették a kérdés megoldását – vagy legalábbis a bortörvények kidolgozását.

E törvényekkel a kérdés használható megoldása megszületett. Az a tény, hogy címkézett műbor iránti kereslet lényegében nem létezett (tehát a bor néven forgalmazott ital szükségszerűen rontotta más borok hírnevét), valamint az, hogy a műbor fogyasztásának egészségügyi kockázata – jóllehet egyre kisebb mértékben, de – megmaradt, lehetetlenné tette az iparszabadság alapján való legalizálást. Így – egyébként a borászszakma kívánságának megfelelően – a probléma megoldását a műbor-készítés tilalmának kimondása, és a megengedhető borkezelési eljárások meghatározása jelentette. Ehhez kapcsolódott a hamisítás alapproblémájához tartozó eredet-hamisítás kérdésének kezelése, amely legjellemzőbben a tokaji bor kapcsán jelent meg a szabályozásban. A törvény kidolgozásának elhúzódozó munkálatai során a század végére már letisztultak a kérdés rendezése kapcsán megfogalmazott vélemények és alapelvek. Így az 1893-as – egyébként igen szűkszavú – bortörvény szellemében megszületett, kellően kidolgozott 1908-as törvény már láthatóan olyannyira megfelelt a szakmai igényeknek, hogy annak alapszerkezetét a korszakon túl, a következő, az 1924-es bortörvény is megtartotta.

tett), ebbe megyéenként és fajonként összegyűjtött szőlőket ültetett. Ezt 1839-ben az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) megvette.

⁴ Magyarország története 1848–1890 Szerk.: KATUS LÁSZLÓ, II. köt., (Akadémiai K., Bp., 1979).

⁵ KOZMA PÁL: A szőlő- és borkultúra története Magyarországon, Magyar Borakadémia, 1995.

⁶ A széles körben elterjedt hamisításokról lásd: BALLÓ MÁTYÁS: Jelentés Budapest főváros vegyészének működéséről 1874–1883-ban, (Bp., 1885).

⁷ Borászati Lapok, [a továbbiakban: BL] 1875. nov. 10.

⁸ „Netaláni borjavítási, illetőleg szaporítási szempontból tehát csakis a legtisztább nádcukrot (répacukrot) és a legtöbb esetben csakis a lepároltatott vizet lenne szabad igénybe vennünk.” – u.o.

- ⁹ NAGY ZOLTÁN: A borgyártás mestersége és borászatunk ügye (in: BL, 1875. feb. 25., 48.)
- ¹⁰ A Borászati Lapok hasábjain még az a vélemény is megjelent, mely szerint Budapest rossz közegészségügyi helyzete köszönhető részben a város területén kapható rossz minőségű, és hamisított bornak: „Köztudomású dolog ugyanis, hogy a főváros területén alig lehet jó bort találni.” (BL, 1875. szeptember 10., 203.) E vélemény nem volt szokatlan a korszakban. A jó bort többek között az országban nem is oly rég igen nagy pusztítást tett kolera ellen is alkalmazta a népi gyógy mód, és a későbbi járványok alatt is állandó javaslat volt a bor fogyasztása a betegség ellen. Az 1880-as években is találunk erre vonatkozó rendeletet. A miniszter megfogalmazása szerint: „Különösen pedig minthogy az italneműek közül leginkább a vörös bor az, amely a cholera-veszély idején számosak részéről óvszer gyanánt is nagyobb mérvben szokott fogyasztatni,” ezért különösen ügyelni kell arra, hogy a bort egészségre ártalmas anyagokkal ne hamisítsák. – BM 49.254/ 1884. körr.
- ¹¹ Id. DR. DRUCKER JENŐ felszólalását a kongresszuson: Mely intézkedésekkel emelhetjük borfogyasztásunkat? In: A Budapesten 1914. évi június hó 11., 12., 13. napjain tartott V. Országos Szőlészeti és Borászati Kongresszus jegyzőkönyve, (Bp., 1915.)
- ¹² Id. BL, 1877. jún. 25. 98.
- ¹³ u.o. 1877. márc. 25.
- ¹⁴ A borhamisítás kérdése az országos gazdasági egyesület előtt, (in: BL 1875. jan. 25., 16.)
- ¹⁵ Ebben szerepet játszott az is, hogy a tárgyi kultúra változásával, nevezetesen az üvegpohár, és az asztali borosüveg általánossá válásával egyszerre láthatóvá vált a bor színe. Nem volt tehát immár mindegy, hogy milyen színe is van az asztalra kerülő italnak. – Id. MAJDÁN JÁNOS: Borkultúra a polgári Magyarországon In: Borok és korok. – bepillantás a bor kultúrtörténetébe, szerk.: BENYÁK ZOLTÁN, BENYÁK FERENC, (Hermész Kör, Bp., 1999., 193–203. pp.)
- ¹⁶ Id. DR. RING ÁRMEN: A fuchsin (in: Vasárnapi Újság, 1879. 50. szám, 800.)
- ¹⁷ idézi: BL, 1880. jan. 10., 12.
- ¹⁸ u.o. 11.
- ¹⁹ A pécsi bor, Pesti Napló, 1879. dec. 30. [továbbiakban: PN]
- ²⁰ PN 1879. dec. 31.
- ²¹ BL, 1880. feb. 10., 28.
- ²² a láncostor egy bot végéhez kapcsolt több láncdarabból állt, ennek forgatásával keverték el a borba juttatott anyagokat (pl. a sót)
- ²³ BL, 1880. márc. 25., 59.
- ²⁴ Fukszinádák In: Bolond Istók, 1879. dec. 7., 7.
- ²⁵ Az első bortörvény keletkezésének történetéhez lásd a tc. általános indoklását.
- ²⁶ A vegyész körök azt hangsúlyozták, hogy az országban nagyobb tömegű vegyi borgyártás nincs, ezért erre nem is kell külön szabályozást alkotni. Wartha Vince egyetemi tanár véleményére így reagál Ordódy Lajos: „a természetes bort szesz és vízzel s egyéb olcsó ingredenciákkal tömegében 2–3, sőt többszöröse megszaporítják, de mi több, sokan a borseprőben maradt bort is elégséggé tartják arra, hogy a szesz víznek a vegyi úton elő nem állítható borzamatot megadják,” de a kialakult borhamisítási gyakorlatról nem vesznek tudomást ezek a szakemberek. (ORDÓDY LAJOS: Pár szó a borhamisítás kérdéséhez, in: BL, 1887. feb. 26. 58.)
- ²⁷ Az említett törvényhez kapcsolódó végrehajtási rendelet ugyanis foglalkozott a „hamis bor” fogalmának meghatározásával.
- ²⁸ „Ismeretes, hogy a műbor-törvény meghozatalát az iparos és kereskedői körök éveken keresztül akadályozták s midőn már törvénnyé vált, még akkor is az ipar és kereskedelem nagy kárát és veszteségét jósolták belőle” – jelent meg a vélemény a Borászati Lapok hasábjain 1894-ben. Megjegyzí azonban, hogy a bortörvény mégiscsak az ország iránti bizalmat fogja növelni. (A műbor törvény és a borkereskedők, BL, 1894. márc. 4.)
- ²⁹ A bortörvény megalkotását a pozsonyi kereskedelmi kamara bizakodó hangnemben kommentálta: „csakis azon külföldi üzletek fognak károsodni, amelyek eddig tervszerűleg árulták a magyar bor czége alatt a hamisított borokat.” – BL, 1894. szeptember 23. 461.
- ³⁰ BAROSS KÁROLY: A bortörvény. In: BL, 1891., jan. 31, 28.
- ³¹ u.o.
- ³² BL, 1893. okt. 29. 455.
- ³³ A bortörvény hibái, in: BL, 1895. jún. 2., 281.
- ³⁴ A mesterséges borok eltiltásáról szóló törvény és a borkereskedők. In: BL, 1894. jan. 6.
- ³⁵ Mely követelést később az 1908-as bortörvény teljesítette.
- ³⁶ Szakértekezlet a mesterséges borok ügyében. In: Szőlő- és borkereskedési lapok, 1897. márc. 14., 162.
- ³⁷ CSISZÁR ZSIGMOND: A bortörvény szigorítandó utasításához. In: Szőlő- és borkereskedési lapok, 1897. márc. 21.
- ³⁸ A legtöbb ilyen anyag Csehországból érkezett, de a nevezetes brünni gyár mellett osztrák területeken is voltak műbor-por gyárak. Ilyen volt például a Dickenauban található gyár, melyből bécsi és más nagyvárosok raktáraiba szállítottak borgyártáshoz való vegyszereket. A raktárakból küldték ki az árjegyzékeket, melyekben a következő tételekkel lehetett találkozni: „riesling-bouquet, muskatály-bouquet, tokaji-, magyar boraroma esszencia (...) szőlőcukor, szesz, tannin” – BL, 1886. szept. 1., 139.
- ³⁹ közli: DR. KOSUTÁNY TAMÁS: A prágai műbor. In: BL, 1891. dec. 5. 386.
- ⁴⁰ Műbor a budapesti kereskedelmi kamarában. In: BL, 1891. okt. 31., 348.
- ⁴¹ u.o.
- ⁴² Kínai borgyártás. In: Bortermelők Lapja, 1904. szept. 22., 307.
- ⁴³ BL, 1887. márc. 12.
- ⁴⁴ Egy tokaji hamisító elítélése. In: BL, 1886. márc. 16., 50.
- ⁴⁵ BL, 1891. szeptember 5.
- ⁴⁶ „(...) unsere guten Weine vom Rhein, von der Mosel, von der Haardt, vom Main und aus Baden bessere Sanitätsweine sind als die elenden „versüßten Weine“ aus Ungarn.” – azaz a német borokat sokkal jobb „gyógyboroknak” tartotta, mint a „nyomorúságos” elcukrozott magyar bort. idézi: BAROSS KÁROLY: Az édesített magyar borok. In: BL, 1890, 160.
- ⁴⁷ A francia borok hamisítása. In: Egészség, 1889, 235.
- ⁴⁸ A magyar borok érdekében. In: Bortermelők Lapja, 1905. jan. 5.
- ⁴⁹ A borgyártás Franciaországban. In: BL, 1880. dec. 25.
- ⁵⁰ A borhamisítás áldozatai. In: BL, 1888. jún. 9.
- ⁵¹ A leplezett műborgyártás. In: BL, 1896. jan. 19. 59.
- ⁵² A fiumei műborok botránya. In: BL, 1896. júl. 5. 454.
- ⁵³ A műborok ellen. In: BL, 1896. máj. 10., 353.
- ⁵⁴ Borhamisítás Triesztben. In: BL, 1896. ápr. 26. 326.
- ⁵⁵ A trieszti műborgyárak. In: BL, 1896. márc. 8.
- ⁵⁶ A fiumei pancsolt borok. In: BL, 1896. jan. 26.
- ⁵⁷ Műborgyártás mazsolával és fügevél. In: BL, 1896. jún. 7., 405.
- ⁵⁸ Borhamisítás miatt elítélt borkereskedők. In: BL, 1900. jún. 10.
- ⁵⁹ PN 1878. júl. 30.
- ⁶⁰ PN 1878. szept. 7.
- ⁶¹ az ügyről ld. feljebb
- ⁶² BL 1901. jan. 6., Egy borhamisító elítélése
- ⁶³ u.o.
- ⁶⁴ Id.: 1908. évi XLVII. törvénycikk, általános indoklás
- ⁶⁵ A mazsola hozzáadásának teljes tilalmát az indokolta, hogy a tapasztalatok szerint, azt szinte kizárólag hamisításra használták. A szesz fölhasználása csak gyengébb minőségű bor kezelésére volt fölhasználható, legfeljebb 1%-térfogatszázaléknyi hozzáadásával. Cukrot pedig annyit lehetett a must erjedésének befejeződése előtt fölhasználni, amennyivel az adott vidéken szokásos cukorszintet lehetett biztosítani, legfeljebb azonban egy hl-hez 4 kg-ot adva.
- ⁶⁶ Házi fogyasztás céljára legfeljebb egyévi szükségletet fedező, legfeljebb 20 hl törkölybor volt készíthető.

ÉLETRAJZ

Hamza Gábor:

Farkas Lajos, a római jogász 1841–1921

FARKAS LAJOS ÉLETPÁLYÁJA

Farkas Lajos 1841. november 14-én született Doboka vármegyében, a Szamos parti Bonchidán.¹ A nemzeti hagyományokhoz ragaszkodó, és azokért áldozatokat is hozó családból származott. Édesapja az 1848/1849-es forradalom és szabadságharcban esett el, és így Farkas Lajos hét testvérével együtt korán árvaságra jutott. A család nehéz anyagi helyzete miatt több évi késedelemmel kezdhetett csak meg tanulmányait. A kolozsvári római katolikus elemi iskola elvégzése után a piaristák ugyancsak kolozsvári líceumában tanult, ahol 1864 júniusában kitűnő minősítésű érettségi bizonyítványt szerzett.

Jogi tanulmányait a pesti Királyi Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karán kezdte meg. Gyenge egészsége miatt azonban kénytelen volt a születési helyéhez jóval közelebb eső nagyszebeni jogakadémiára átiratkozni. Harmadéves korától kezdve a nagyszebeni kincstári ügyészség fogalmazási székén dolgozott, mellette szinte emberfeletti erőfeszítéseket tett a doktori cím (ahogy akkor nevezték: jogtudorság) előírt idő előtti megszerzése érdekében a budapesti egyetemen. Farkas Lajost azonban csak 1871. június 6-án avatják Budapesten jogtudorrá. A jogtudori cím viszonylag késői megszerzésének oka a családi körülményekből adódó túlfeszített munka.

Életében sorsdöntő fordulatot jelentett Kainz Josef Pfaff nagyszebeni professzor Innsbruckba történő távozása. A tehetséges ifjúra állandóan figyelemmel lévő nagyszebeni jogakadémia tanári kara Farkas Lajost hívta meg 1869-ben a betöltetlenül maradt római jogi tanszékre. Farkas Lajos, báró Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter felhatalmazása alapján kapott megbízást az ideiglenes, majd véglegesített helyettes jogtanári teendők ellátására. A nagyszebeni jogakadémián három évet töltött el.

1872-ben nyert királyi jóváhagyással kinevezést az abban az évben alapított Kolozsvári Magyar Királyi Tudományegyetemre, amely 25 évvel később uralkodói

jóváhagyással vette fel a Ferencz József Tudományegyetem nevet.² 1872-ben a római jogi tanszék nyilvános rendkívüli, majd 1873-tól nyilvános rendes professzora lett, egészen 1915-ben bekövetkezett nyugdíjbavonulásáig.

Farkas Lajos döntő szerepet játszott Kolozsvár Erdélyben betöltött kulturális elsősége megőrzésében és ápolásában. Széleskörű tudományos munkássága is ezt a célt szolgálta.

Farkas Lajos számos egyházi és jótékonyági megbízást vállalt. Közéleti aktivitását jelzi, hogy a kolozsvári római katolikus egyházközségnek és a Szent Erzsébet egyháznak tíz éven át főgondnoka, az erdélyi római katolikus státusz igazgatóságának tagja és tiszteletbeli előadója, az Erdélyi Pártfogó Egyesületnek és a Tüdőgondozó Intézetnek elnöke, az Erdélyi Magyar Egyesület jog- és társadalomtudományi szakosztályának megszervezője és vezetője, továbbá központi választmányának tagja volt. Puritán életfelfogásából adódóan egyetemi katedráját a lelkeszi pulpitussal és a bírói székkal tartotta egyenértékűnek, és idegenkedett a *sine cura* jellegű hivatali megbízásoktól. Farkas Lajos társadalmi és egyházi lekööttségén túl az egyetemi életben való aktív, szervező részvételre is tudott időt fordítani. A kolozsvári egyetem jog- és államtudományi karának több ízben dékánja (1877–1878, 1887–1888, 1900–1901 és 1910–1911) és prodékánja volt. Az 1896/1897. évi tanévben az egyetem rektori tisztségét töltötte be.

Ebben a minőségben kapta első megtisztelő királyi elismerését a millenáris esztendő alkalmából. 1897-ben ugyanis a magyar kormány miniszteri tanácsosa lett. Később I. osztályú polgári hadi érdemkereszttel és a Lipót-rend lovagkeresztjével tüntették ki.

A Magyar Tudományos Akadémia Farkas Lajost 1893. május 12-én választotta levelező tagjává.

Farkas Lajost 1902-ben harmincéves professzori működése alkalmából tanítványai és a Kar nagyszabású ünnepség keretében köszöntötték fel, ahol a résztvevők egyhangúlag Pannonia utolsó nagy római jogászához, Valerius Dalmatiusához hasonlították egyéniségét. Hasonló módon üdvözölték tanári működése 45. évi jubileuma alkalmából is 1914-ben. Kollégái ebből az alkalomból Emlékkönyvet adtak ki tiszteletére.³

Élete utolsó éveiben azonban sorozatos megpróbáltatások érik. 1915-ben elveszíti feleségét, hűséges társát, Senz Annát, a nagyhírű néhai nagyszebeni professzor leányát. Még ebben az évben, 1915. május 31-én vonult nyugalomba. Nagy megrázkódtatást jelentett számára az I. világháborút követően Erdélynek – kisebb hazájának – az anyaországtól való elszakadása. Mindazonáltal még a legnehezebb pillanatokban sem hagyott fel tudományos tevékenységével. Utolsó munkáján – az egyébként befejezetlenül maradt „A részvét” című nagyszabásúnak indult tanulmányán – egészen, 1921. június 24-én bekövetkezett haláláig dolgozott. Farkas Lajost 1921. június 27-én temették el a házsongárdi temetőben. Életéről és munkásságáról a Magyar Tudományos Akadémia 1928. január 23-án tartott teljes ülésén Kolosváry Bálint (1875–1954) emlékezett meg.⁴

FARKAS LAJOS TUDOMÁNYOS MUNKÁSSÁGA

Farkas Lajost, mint oktatót kiforrott, eredeti stílus jellemezte, mint ahogy azt egyik, később híressé vált kolozsvári tanítványa – Nagy Vincze írta: „Szeretem a római jogot, a későbbi európai magánjogrendszerek alapját. Érdeklődéssel hallgatom annak tudós professzorát, Farkas Lajost, zamatos székelyes kiejtésével. Könyvének latin és tömör magyar definíciói úgy bevésődnek elmémbe, hogy még ma is hibátlanul tudom idézni egyiket-másikat.”⁵

Előadásaiban az egyértelműség és tömörség pedagógiai követelményének maradéktalan érvényesítésére törekedett. Egyénisége többek egybehangzó nézete szerint tökéletesen testesítette meg az „*ars boni et aequi*” és a „*honeste vivere, neminem laedere, suum cuique tribuere*” Celsus és Ulpianus megfogalmazta örök eszméit.

Farkas Lajos fő munkája, a több kiadást is megért két-kötetes „Római jog történelme. Alapintézmények az első alakulás szerint” (1892–1895). Tudományos munkássága legértékesebb darabját szinte egész életén át írta, ezért kritikusi, felületes ismerői nem egyszer „*homo unius libri*”-nek nevezték. A munka népszerűségének elfogulatlan fokmérője, a kiadások nagy száma is felkészültségét, európai színvonalon álló szakmai ismeretét igazolja. A mű második kiadása 1900-ban, a harmadik 1903-ban és negyedik pedig 1905-ben jelent meg. A második kötet első felének harmadik és egyben utolsó kiadása 1904-ből származik. A mű első kötete az alapintézményeket, továbbá a dologi, kötelmi és személyi jogot, míg a második kötet az öröklési jogot tartalmazza.

Szemléletében Farkas Lajos a Gustav Hugo (1764–1844) alapította és Friedrich Carl von Savigny (1779–1861) nevével fémjelzett Történelmi Jogi Iskola (*Historische Rechtsschule*) követője.⁶ E koncepció szerint: a római jog igazi elismertségét az európai jogtudományban csak a történelmi szemlélet és a tudományos módszer együttes alkalmazása révén érheti el. Farkas Lajos a római jog „szelleme” (*Ideenwelt des römischen Rechts*) tökéletesebb megismerése érdekében a római jogtudósok gondolkodásmódjába próbálta minél jobban beleélni magát. Farkas Lajos módszertani hibának tartotta a római jog archaikus elemeinek túlhangsúlyozását. Erre tekintettel alapnézőpontja az volt, hogy „...a régi római jogászok, bár mindig koruk általános műveltségének színvonalán állottak, a maguk jogának sem kezdetét, sem elvi értékét összehasonlító magyarázatokkal nem zavarták; intézményeiknek eredetét és életrevaló mivoltát mindig magukból az intézményekből és saját magukon keresztül szemlélték. Náluk a *receptio*-ban az idegen eredet éppen úgy elenyészik, mint akár csak a *novatio*-ban a régi *obligatio*. ... Az ilyen antiquarius elemek ugyan figyelmen kívül nem hagyhatók, de nem szabad az sem, hogy nyomaikkal az egész kép koncepcióját és színteli hatását mintegy megzavarják.”⁷ Többek között ez a magyarázata annak, amiért „A ró-

mai jog történelme” negyedik kiadásában, dacára az időközben megélénkülő papyrológiai kutatásoknak, az assyriai és egyiptomi leletek alapján megindult tudományos munka eredményeiről Farkas Lajos részletesebben számot már nem ad. Csupán nevesíttetlenül utal rájuk, a saját munkája történelmi módszere – az intézmények egészében való összefüggéseinek előtérbe állításával – beigazolását látja bennük, hangsúlyozva, hogy azok az általános történelmi felfogását Róma jogának elsődleges alakulására nézve megerősítették. Az archaikus jogra vonatkozó koncepciója szerint

a) az itáliai államközösségek kulturmilieu-je beivódott a gyarmatosító rómaiak mentalitásába, így az általuk meghódított népekre erőszakosan rákényszerítették a kapott örökséget, mely felsőbbrendű érzésüket, tettejüket adta;

b) a római szerzők által hangsúlyozott *Romana proprietas* az ősi hagyományok állandó, megreformálása révén alakult időről időre, ennek megfelelően nem szükséges a későbbi korok tudós reflexiójaként feltüntetni az ősi intézmények fejlődésében megnyilvánuló tervszerűséget, hiszen az szembenállna a római konzervativizmussal is;

c) a római jog csak a hosszútávon is életképes jogintézményeket kölcsönözte idegen jogokból hosszú fejlődése során.

Farkas Lajos kritikusi szerint nem tudott túljutni a második kötet első felén, példátlanul nehéz metodikája a széles forrásbázis ellenére ellentmondásokat szül és a munka második felében már az utóbbit – forrásbázist – mellőző megalapozatlan hipotézisek is helyet kapnak. Ebből adódik az, hogy a mű olvasójától nagyon sokat kíván és értékeit könnyen és fáradság nélkül nem teszi elsajátíthatóvá. Mindezek ellenére a mű egészében véve megfelel kora tudományos követelményeinek, és jól ötvözi magában a kézikönyv- és tankönyvjelleget.

Farkas Lajos kisebb terjedelmű tudományos munkái a római jog történetének feltárásával kapcsolatos tudományos életművének fontos kiegészítéseit alkotják. Időrendben először: „*A hereditas iacens* jogi természet” című értekezése érdemel említést, amely az 1866-ban alapított tekintélyes folyóirat, a Jogtudományi Közöny 1872. évi kötetében jelent meg. A jogintézmény történetének és fejlődésének általános felvázolása után Farkas Lajos kitér a római jogászok ide vonatkozó elmentés nézeteire, majd az újabb írók: Savigny, Puchta, Brinz, Jhering, Scheurl, Schirmer, Verning, Keller – felfogásait közli kritikai szemszögből, végül ismerteti saját álláspontját: „... a hagyaték a *successio* céljára tekintettel és anélkül tartozik jogi és gazdasági egységként egy egységben össze, hogy az interim tartalma alatt meghatározott alanya lenne. Jogok az alatt is állhatnak fenn, amíg az, akire átszállandók lesznek, megállapítva még nincs. Az uratlanság nem jelent jognélküliséget, és főleg a hagyaték personificatiójára, jogi személyiség fictiv alkotására szükség nem merül fel” – Brinz-féle célvagyon-elmélet.

Az „Adalék a római rabszolgaság ismeretéhez” című munkája az Erdélyi Múzeum Egylet kiadványsorozatá-

nak 1880. évi első számában jelent meg. Farkas Lajos e jogintézmény alapjainak gyökereit a magánjogba helyezi; hangsúlyozza, hogy nem a „közjogos” *ius gentium* a rabszolgaság kiindulópontja, hiszen az nem ismerte a tulajdonszerzés egyik legfontosabb forrását, az *occupatiót*.⁸

„A római jog céljának és helyének kérdését illetőleg mai tanulmányi rendszerünkben” című értekezése a Jogtudományi Közlöny 1881. évi kötetében látott napvilágot. Ez a tanulmánya ma is aktuális és tovább gondolkozásra késztet.

Nem sokkal ezután született a „Tanulmányok a magánjog dogmatikájából. A jogügylet” című munkája, mely a Jogtudományi Közlöny 1883. és 1884. évi kötetében jelent meg. Farkas Lajos Savigny felfogásának elemzésével kezdi fejtegetéseit, részletesen bírálja azokat a különböző nézeteket, amelyek az akarat és az akaratnyilvánítás, mint ügyleti tényálladási elemek tekintetében felmerültek (akarat elmélet [*Willentheorie*] és nyilatkozati elmélet [*Erklärungstheorie*]). Ő maga a nyilatkozati elmélettel szemben foglal állást és éles kritika alá veszi Bernhard Windscheid (1817–1892) teóriáját. Különösen értékes a munka második része, amely az elmélet történetére vonatkozó francia, angol és belga tudományos eredményeket is tüzetesen ismerteti.

„A római család és családfői hatalom jogi jelentősége” című munkája az Erdélyi Múzeum Egylet kiadványsorozatának 1886. évi harmadik kötetében található. Farkas szerint a családi hatalomban foglalt jogintézmények a közhatalom alátámasztását kell, hogy szolgálják.

„A római jog a XIX. század végén” című, az egyetem 1900/1901. évi záróünnepségén tartott előadásában – tegyük hozzá túlzott – kritikával illeti az 1900. január 1-jén hatályba léptetett német *Bürgerliches Gesetzbuchot*, mivel az a római jogra, akárcsak a „*Gemeines Recht*” tartalmi anyagára és a jogászképzés addigi rendszerére válságot jelentő „súlyos csapást” mért.

A polgári jog kodifikációja nézete szerint az 1495-ben recipiált római jog uralmát megdöntötte, azt az iskola jogának szintjére szorította vissza, és így a „*Gemeines Privatrecht*” helyett az egyetemi tantervbe a „*System der römischen Rechtsgeschichte*”-t állította be.⁹

A munka ikerpárjának tekinthető a magyar jogfejlődésben a BGB által előidézett változáshoz hasonló előretörést jelentő 1911. évi I. tc., a Plósz Sándor-féle polgári perrendtartás értékelése: „Az új polgári perrendtartás és a római jog”, amely 1912-ben jelent meg Kolozsváron Ajkai K. Albert könyvnyomdájában. E tanulmánya először előadás formájában kapott nyilvánosságot az Erdélyi Múzeum Egylet Jog- és Társadalomtudományi Szakosztályának 1911. október 11-én tartott ülésén. Munkájának témája az volt, hogy az 1911. évi perrendtartásnak mennyit sikerült megőriznie az ősi római perintézményeiből, melynek elemzésére egyébként maga a törvényalkotó Plósz Sándor kérte fel egykori tanárát. Az értekezés a Plósz-féle törvénytől egyik ritkaságszámba menő szakmai értékelésének tekinthető.

Az 1896/1897. évi tanév megnyitó ünnepségén hangzott el rektori székfoglaló tanulmánya: „A becsület álta-

lanos jelentősége a mai és római jogrendben”, melyben kiemeli: a legújabb bölcseleti irány és a hozzá társul szegődött szociológia helyesen mutat rá a mai jogrend visszaesésére, mert kereteiben az ember társadalmi és állametikai egyénisége nemhogy teljesebbé vált volna, de egyenesen megfogyatkozott; ugyanis az emberi önzés – amelynek az új jog a kifejlődése során helyet adott – a becsület legnagyobb ellensége. Callistratus fragmentumát hozza fel példaként, amely a becsület eszméjének intézményi jelentőséget tulajdonít: „*Existimato est dignitatis inlaesae status, legibus ac moribus comprobatus, qui ex delicto nostro auctoritate legum aut minuitur aut consumitur*”. Dig. 50.13.5.1. (Callistratus, *libro primo de cognitionibus*.)

Utolsó jelentős, hosszabb terjedelmű munkája az 1913-ban nyomtatásban is megjelent akadémiai székfoglaló értekezése: „A római obligatio fogalmilag véve a közép- és újkori jogi elméletben.”¹⁰ Betegsége miatt a Magyar Tudományos Akadémia levelező taggá történő megválasztása kapcsán írt székfoglaló értekezését személyesen nem tudta felolvasni. Ezért a székfoglaló értekezés felolvasására, amelyre 1912 december 9-én került sor, egyik legkedvesebb barátját, volt kolozsvári kollégáját Plósz Sándort (1846–1825) kérte meg.

Farkas Lajos e munkájában kiemeli, hogy a XIX. század elején a jogi dogmatika új alapfogalmakkal, így jogviszony, jogügylet, igény, alanyi jog gazdagodik, amelyek Savigny és a Történeti Jogi Iskola más képviselői munkásságának köszönhetően az *obligatio* terén is éreztetik hatásukat. Különös figyelmet fordít az iskolaalapító Savigny kötelmekre vonatkozó nézeteire, melyeket az alábbiakban összegez: a személyes hatalom az az állapot, amikor a személy a részére kijelölt téren az őt megillető hatalommal akaratával uralkodik (alanyi jogosultság és akaratelmélet), a jogviszonyban uralomra jutó akaratnak hatalmi tárgyai a természetnek térbelileg határolt darabjai és az idegen személyek. Az utóbbi esetben a hatalom nem a személynek egészére, hanem csupán egyes cselekményére vonatkozik, és az uralomnak ilyen viszonyát egy másik személy cselekménye felett jelenti maga az *obligatio*; az *obligatio* teljesítéscentriskussága kapcsán hangsúlyozza, hogy ebben az esetben nem feltétlen egy cselekményről van szó, hiszen teljesítésként szolgálhat több, sőt folytatódó tevékenység is (megbízás, társaság). A kötelezésbeli cselekmény minősítésénél Savigny aláhúzza az elkülönítés szerepét, vagyis az *obligatio* azon sajátos hatását, amely a korábban véletlen és bizonytalan eseményt szükségessé és bizonyossá változtatja. Ebből következik, hogy kötelezés tárgya csak olyan cselekmény lehet, amely elkülöníthető, idegen akarat alá kerülhet és pénzbeli becslésre alkalmas vagyoni értékkel bír. Ezeket a cselekményeket összefoglalólag hol szolgáltatásnak (*Leistung*), hol teljesítésnek (*Erfüllung*) nevezi a szakirodalom. Farkas Lajos *obligatio*król írt munkájának a hazai jogfejlődés és a római jogtörténet szempontjából is kiemelkedő jelentőségű a hetedik, az *obligatio* elméleti alapját a hazai irodalomban történeti kibontakozásában vizsgáló rész. A szerző Werbőczy korától egészen Szász-Schwarz

Gusztáv tevékenységéig tekinti át a kötelmekre vonatkozó állásfoglalásokat, munkája végén megfogalmazva saját álláspontját.

Akadémiai székfoglaló értekezése több szempontból is hiánypótlónak tekinthető. A mű az *obligatiókra* vonatkozó magyar jogirodalmi vonatkozások összegzése, továbbá az európai továbbélés rövid summázata a glosszatoroktól egészen az Alois von Brinz (1820–1887) névéhez kapcsolódó teóriáig.

Farkas Lajos pedagógiai munkássága és igen szerte-
Jegyzetek

¹Farkas Lajos életútjára és tudományos munkásságának értékelésére nézve ld. KOLOSVÁRY BÁLINT: *Farkas Lajos Emlékezete*. A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékszemlédek. (MTA, BP., 1928).

²A kolozsvári egyetem alapításával kapcsolatban az újabb irodalomból ld. HAMZA GÁBOR: *Adalékok a kolozsvári egyetem történetéhez*. Magyar Felsőoktatás 2001/12.

³Ld. *Emlékkönyv Farkas Lajos tanárságának 45. éve alkalmából*. Írták tanártársai. (Kolozsvár, 1914).

⁴Kolosváry Bálint ekkor a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja volt. Az MTA levelező tagjává 1922. május 11-én, rendes tagjává 1934. május 11-én, igazgató (igazgatósági) tagjává pedig 1943. május 14-én választották meg. Itt említjük meg, hogy Kolosváry Bálint jogi tanulmányait 1892 és 1896 között a kolozsvári egyetemen végezte és 1897-ben ugyancsak ezen az egyetemen szerzett a jogtudomány köréből doktori oklevelet. A kolozsvári egyetemen 1916-ban lett a magyar magánjog magántanára. 1906-ban az osztrák magánjog nyilvános rendkívüli, 1909-ben pedig az osztrák magánjog nyilvános rendes tanára lett. Az MTA-n tartott megemlékezés időpontjában a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem nyilvános rendes tanára volt.

⁵NAGY VINCZE: *Októbertől októberig*. (Bp., 1991. 17. p. Nagy Vince (1886–1965) Károlyi Mihály miniszterelnöksége alatt a belügyminiszteri tárca birtokosa volt. Mint politikus és jogász – jogi tanulmányait a kolozsvári és a budapesti egyetemen végezte – egyaránt kiemelkedő volt.

ágazó közéleti tevékenysége alapján nemcsak Kolozsváron, hanem egész Erdélyben általános megbecsülésnek örvendett. A kolozsvári egyetemen, amelynek alapításától kezdve megbecsült tanára volt, kivételes tekintélyű oktatónak és kutatónak számított. Jelentős mértékben járult hozzá az egyetem hazai és nemzetközi elismertségének megalapozásához és növeléséhez. Tudományos munkássága,¹¹ amely a római jog mellett kiterjedt a magyar jogtörténet és magánjog, továbbá az osztrák és német magánjog művelésére is, ma is iránymutató.

⁶A Történeti Jogi Iskolára nézve ld. GÁBOR HAMZA: *Die Entwicklung des Privatrechts auf römisrechtlicher Grundlage unter besonderer Berücksichtigung der Rechtsentwicklung in Deutschland, Österreich, der Schweiz und Ungarn*. (Bp., 2002. 78–85. pp.).

⁷Ld. Előszó a 4. kiadáshoz. *Római jog történelme. Alapítézmények az első alakulás szerint*. (Kolozsvár, 1905).

⁸A tulajdoni szerzőismódokra nézve ld. FÖLDI ANDRÁS–HAMZA GÁBOR: *A római jog története és intézményei*. Kilencedik átdolg. és bőv. kiadás. (Bp., 2004. 317–344. pp.).

⁹Az 1495-ös *Reichskammergerichtsordnung* és a római jog recepciójára nézve ld. FÖLDI A.–HAMZA G.: *A római jog története és intézményei*. Kilencedik átdolg. és bőv. kiadás. (Bp., 2004. 115 sk.) és HAMZA GÁBOR: *Az európai magánjog fejlődése. A modern magánjogi rendszerek kialakulása a római jogi hagyományok alapján*. (Bp., 2002. 66. sk.)

¹⁰A római *obligatio* fogalmilag véve a közép- és újkori jogi elméletben. Székfoglaló értekezés. In: *Értekezések a társadalmi tudományok köréből*. A II. osztály rendeletéből. Szerk.: Pauer Imre. XIV. kötet 6. szám. (Bp., MTA 1913. 90. p.).

¹¹Néhány munkája nem került kinyomtatásra. Kézirat formájában fennmaradt munkái, – amelyek a Magyar Tudományos Akadémia tulajdonában vannak, – közül kiemelkedik nagy részletességgel kidolgozott büntetőjogi és peres eljárásjogi előadási kurzusa, valamint nagyszabású tanulmánya a lelki élet jelenségeiről, melynek befejezésében halála gátolta meg.

Ismeretes, hogy a középkori és koraújkori, egyetemet járt magyar értelmiség közel hetven felsőoktatási intézményben szerezte szakismereteit szerte Európában.ⁱ Ezek közül csak egy, a mai Eötvös Loránd Tudományegyetem jogtudományi fakultása, illetőleg jogelődjei története szempontjából jelentőséggel bíró adatok ismertetésére vállalkozik jelen közlemény.

1683. júliusában Thököly Imre elfoglalja Nagyszombatot, ahol az 1667-es alapítású Jogi Kar addig keletkezett iratai, nyomtatványai nagyrészt megsemmisültek.ⁱⁱ Megsemmisült szintén a fakultás 1760 előtti anyakönyve, amelyben visszafordíthatatlan állagsérelmet egy hivatalából elbocsátott jogtanár okoz.ⁱⁱⁱ

A hazai jog tanítása kezdetben a kancellárián folyt, ahol a *iurigenst* az okiratszerkesztés (*cautelía*) és a bírói gyakorlat megismerése révén, a római és a kánonjogban egyaránt jártos kancelláriát vezető jogi doktor útmutatásai alapján lehetett megismerni.^{iv} Ezt mintegy felváltották az egyetem és a jogakadémiák.^v

Egyetemünkön – más korabeli *universitasokkal* szemben, ahol a római és a kánonjog volt a jogtanítás alapja – a hazai jog nagy jelentőségre tett szert.^{vi} A ha-

FORRÁS

Koi Gyula:

Egyetemi jogirodalmi könyvkiadás 1775–1800

66 könyvészetileg ismeretlen nyomtatvány az
Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és
Jogtudományi Kar Kari Könyvtárában

zai jog tanárai kötelesek voltak a jogintézményeket az 1667-es alapítólevél szavával összehasonlítólag (combinent) előadni.^{vii}

A továbbiakban a jogi disszertációk, tézisek, vizsgatételek, és az ún. vitatkozások kérdéskörét kell alaposabb vizsgálat alá vonnunk.

1691-ben volt az első ismert jogtudományi vitatkozás az egyetemen, kánonjogból. A vitatkozó (a jelölt) személye ismeretlen, az ellenzők (oppugnandas) esztergomi kanonokok voltak. A téma az Ügylevelek IV. könyvének taglalásában állott.^{viii}

Az első ismert hazai jogból történő vitatkozás (1691. szeptember 2.) jelöltje Bencsik Mihály, a hazai jog későbbi professzora, az elnök Koller Ferenc kassai jogtárnár. A tételek nyomtatásban is megjelentek.^{ix}

1761-ben a római jog oktatóit dicséri az az eredmény, hogy a hallgatók kinyomtatott tételek nyilvános vita során történő megvédésére vállalkoztak. Egyikük Fleischhacker János, a későbbi neves jogászprofesszor. Hazai jog gyakorlatából (magyar polgári és büntető eljárásjogból) Nitray Gábor, a hazai jog tanára vezetésével szintén két vitatkozás volt 1762-ben.ⁱ

A vitatkozások a kormányzások², sőt, az uralkodók³ figyelmét is felkeltették. A figyelem középpontjában a Jogi Kar vitatkozásai álltak. Mária Terézia a vitatételeket az általa meghatározott szöveggel módosította.⁴

Az 1775. áprilisában napvilágot látott az első szigorlati rendtartás. Eszerint három szigorlatot kellett letenni három szigorúbb (*severiora*) vizsgatárgyból. Ezek után a jelölt Eckhart szerint magaválasztotta, Pauler szerint ritkán az oktató által kijelölt, de többségében magaválasztotta tárgyból értekezést nyújtott be. Az átnézett, kijavított, és jóváhagyott értekezést ki kellett nyomtatnia, és a doktori vitatkozás alkalmából szétosztania. Az értekezés bírálatáért egy aranyat fizettek.⁵ Kezdetben az is felmerült, hogy a tankönyveket a hallgatók költségén kellene előállítani, de ezt elvetették.⁶ Később már nem volt kötelező az értekezés kiadása, és díjat sem szedtek.⁷ Ellenben a legjelesebb dolgozatokat az Egyetemi Nyomdában kiadatni rendelték, a szerzők a királyi tanács által meghatározott könyvekkel jutalmazták.⁸ A nyelvkérdést sem lehetett megkerülni. A *Ratio Educationis* szerint a vitatkozások nyelve a latin, vagy más országos nyelv, hogy a hallgatók abban is gyakorlatot szerezzenek.⁹ Egyesek szerint később az 1790–1791. évi Országgyűlés hatására a jogvégzeteknél követelmény lett, hogy magyar nyelven is tudjanak.¹⁰ Egyébiránt 1770 és 1778 között nyolc jelölt lett mindkét jog, és egy jelölt a kánonjog doktora.

1770: Zelenay János és Nitray Gábor (később professzor).

1771: Faba Simon kanonok (kánonjog).

1775: Egy Bécsben végzett, de Nagyszombatban doktoráló, közelebbről ismeretlen nevű krajnai jelölt.

1776: Egy Bécsben végzett, de Nagyszombatban doktoráló, közelebbről ismeretlen nevű krajnai jelölt, továbbá Demjén Antal (professzor később, majd 1796-ban és 1805-ben rektor), és Markovics Mátyás (később professzor, 1790-ben és 1802-ben rektor, részben Bécsben tanult).

1777: Gyurkovics Ferenc (előbb a politikai tudományok tanára, később jogi doktor).

1778: Barits Adalbert (később professzor, 1786-ban rektor).¹¹

A fentiekben írt szerzők között lévők életművét is új,

eddig nem ismert vonásokkal gazdagítja az a felfedezés, amelyet 2003. július 8-án (illetve utána) volt alkalmam tenni. Ekkor, még mint az ELTE ÁJK egyik tanszékének tanszéki könyvtárosa, egy, az 1801 előtti magyar vagy magyar vonatkozású jogi bibliográfia összeállításához végeztem előkutatásokat. Időközben felmerült, hogy az ELTE ÁJK Kari Könyvtárában lehetnek ilyen nyomtatványok.¹² Mint kiderült, a disszertációk között 115 db, 1775 és 1800 között nyomtatott jogi értekezést és nyomtatott vizsgatételt (*Positiones*) őriznek, együtt korabeli kéziratos értekezésekkel. (Gyakran az írott értekezés szerzőjeként lehetett azonosítani a nyomtatott vizsgatételben szereplő hallgatónévet).¹³ A nyomtatványok átvizsgálása során valamennyi címlapról fénymásolatot készítettem, a nyomtatványokhoz címleírás is készült. A rendelkezésemre álló alapbibliográfiák és címleírások egybevetése meggyőzött arról, hogy az általam feltárt anyagban nagy számban vannak ezekben nem szereplő nyomtatványok. Ezért az Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomtatványok Tárához fordultam. Itt a nyomtatványok pontosabb meghatározását elvégezték. Nyilvánvalóvá vált a tény, hogy az eddig kevés figyelemre méltatott gyűjtemény által őrzött 115 db, 1801 előtti hazai nyomtatvány közül 66 könyvészetileg ismeretlen.

Mivel mindenre kiterjedő fejtegetésre jelen könyvészeti-jogtörténeti tanulmányban e helyütt terjedelmi okokból nincs mód,¹⁴ ezért itt általában próbáljuk meg jellemezni a nyomtatványgyűjteményt, és csak a nevesebb személyekhez kötődő nyomtatványok címleírását adjuk.

Maga a nyomtatványtípus, a vizsgatézis, a kevés számban készült (általában 20–25 példány), vizsgatételeket tartalmazó, túlnyomóan nyolcadrét méretű nyomtatványokat jelenti.

A jogi jellegű példányok általában a *Positiones* kezdőszóval kezdődnek, ezért érdemes a jogi jellegű nyomtatott vizsgatéziseket e szóval jelölni. Általánosságban megállapítható, hogy a nyomtatványgyűjtemény a használat kizárása miatt jó állapotban maradt fenn. Eredetük homályba vész, de valószínű, hogy kezdetől fogva az egyetem tulajdonában voltak. A régi magyar nyomtatványok esetében ritka, hogy ott őrződjenek meg háborítatlanul, ahol létrejöttek. Felmerül a kérdés, hogy vajon valamennyi, a Jogi Karon készült *Positiones* és disszertáció előttünk áll-e? Elbeszélésekből azt hallottam, hogy állítólag az ötvenes években ezen nyomtatványok közül többet – rendeltetés- és kultúraellenesen – fűtésre használták volna fel.¹⁵ Ez nem zárható ki, ám a 115 db. nyomtatvány nagyjából minden évet lefedve, egy évben több nyomtatványt vonultat fel. (Az 1777. és 1778., illetőleg 1782., valamint az 1792. év hiányzik, az 1793–1797-es évek gyengén vannak képviselve. Ennek okait pontosan nem tudhatjuk). Ma már nehezen lehet ez ügyben bármit is mondani. Nyelvi megoszlást tekintve a nyomtatványok kizárólag latin és német nyelven íródtak. (A 115 mű közül 84 latin és 31 német. Könyvészetileg ismeretlen 44 latin és 22 német). 1775 és 1784 között 23 mű jelent meg, valamennyi latin nyelven. (1775: 1, 1776: 2, 1779: 1, 1780: 1, 1781: 6, 1783:

4, 1784: 8). 1784-es kiadású az első német nyelvű munka, abban az évben az egyetlen. Igazából 1788-tól szaporodnak meg a német nyelvű nyomtatványok. Amíg 1785-ben, 1786-ban és 1787-ben csak latin nyelvű munkák jelentek meg (szám szerint 31, ezen megoszlás szerint: 1785: 9, 1786: 7, 1787: 15), addig 1788-ban a 8 megjelent műből 4 német nyelvű. 1789-ben a megjelent 10 műből már csak egy latin nyelvű. (A német művek jellegzetes kezdőszava a Sätze). 1790-ben 21 vizsgatézis látott napvilágot, ebből 17 német és 4 latin. 1791-ből egyetlen nyomtatvány maradt fenn, német nyelven. 1792-ből nincsen nyomtatvány. 1793-ból 3 munka maradt fenn, valamennyi latin nyelvű. 1794-ből 2 német mű áll rendelkezésre. Az 1795-ös év 1 latin, az 1796-os 2 latin, az 1797-es év 1 latin nyelvű művel dicsekedhet. 1798-ban 4 latin nyelvű munka hagyta el a sajtót. 1799 6 latin nyelvű művet vonultat fel, az 1800. év csak 2-t.

A könyvészeti ismeretlen nyomtatványok adatai az alábbiak szerint alakulnak évenkénti bontásban:

- 1781: 6 könyvészeti ismeretlen latin nyelvű mű
- 1783: 4 könyvészeti ismeretlen latin nyelvű mű
- 1784: 4 könyvészeti ismeretlen latin nyelvű mű
- 1785: 2 könyvészeti ismeretlen latin nyelvű mű
- 1786: 7 könyvészeti ismeretlen latin nyelvű mű
- 1787: 9 könyvészeti ismeretlen latin nyelvű mű
- 1788: 5 könyvészeti ismeretlen latin nyelvű mű
- 1789: 6 könyvészeti ismeretlen német nyelvű mű
- 1790: 12 könyvészeti ismeretlen német, 1 latin nyelvű mű
- 1793: 1 könyvészeti ismeretlen latin nyelvű mű
- 1794: 1 könyvészeti ismeretlen latin nyelvű mű
- 1795: 1 könyvészeti ismeretlen latin nyelvű mű
- 1796: 1 könyvészeti ismeretlen latin nyelvű mű
- 1797: 1 könyvészeti ismeretlen latin nyelvű mű
- 1799: 3 könyvészeti ismeretlen latin nyelvű mű
- 1800: 2 könyvészeti ismeretlen latin nyelvű mű

Tekintsük át a továbbiakban csak a könyvészeti ismeretlen nyomtatványokat aszerint, hogy mely nyomdában kerültek ki a sajtó alól.

1781: Budae, typis Regiae Universitatis (A budai Egyetemi Nyomda). Valamennyi ez évben nyomtatott mű itt készült. A nyomda ma is fennáll.¹⁶

1783: Budae, typis Regiae Universitatis (A budai Egyetemi Nyomda). Valamennyi ez évben nyomtatott mű itt készült.

1784: Budae, typis Regiae Universitatis (A budai Egyetemi Nyomda). Valamennyi ez évben nyomtatott mű itt készült.

1785: Pestini, ex officina Josephi Godefredi Lettner (A pesti Josef Gottfried Lettner nyomda). Valamennyi ez évben nyomtatott mű itt készült.¹⁷

1786: Pestini, ex officina Josephi Godefredi Lettner (A pesti Josef Gottfried Lettner nyomda). 5 latin nyelvű nyomtatvány.

Pestini, litteris Trattnerianis (A pesti Trattner-nyomda). 1 latin nyelvű nyomtatvány.

1787: Pestini, ex officina Josephi Godefredi Lettner (A pesti Josef Gottfried Lettner nyomda). 6 latin nyelvű nyomtatvány; (Pestini), litteris J. Michaelis Landerer (A

pesti Landerer János Mihály nyomda). 2 latin nyelvű mű; Pestini, litteris Trattnerianis (A pesti Trattner-nyomda). 1 latin nyelvű mű.

1788: (Pest), gedruckt bei Matthias Trattner priv. Buchdruckern (A pesti Trattner Mátyás nyomda). 1 latin, 2 német nyelvű mű, ebből az egyik esetében a tipográfiai jellemzők alapján következtettem ki a Trattner-officinához kapcsolódást; Pest, gedruckt mit Patzkoischen Schriften (A pesti Patzko-nyomda). 1 német nyelvű mű; Pestini, ex officina Josephi Godefredi Lettner (A pesti Josef Gottfried Lettner nyomda). 1 latin nyelvű mű.

1789: Pest, gedruckt bey Franz Augustin Patzko (Patzko Ferenc Ágoston pesti nyomdája) 6 német nyelvű mű.

1790: Pest, gedruckt bey Franz Augustin Patzko (Patzko Ferenc Ágoston pesti nyomdája) 12 német nyelvű mű.

Három nyomtatvány esetében az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa, V. Ecsedy Judit határozta meg a tipográfiai jellemzők alapján a Patzkóhoz való kötődést.¹⁸

[Pestini] (1790) [Trattner], a helyet és a nyomdát a tipográfiai jellemzők alapján határozta meg V. Ecsedy Judit. A mű a 3.–9. oldalakon latin, a 10–12. oldalakon német szövegű vizsgatéziseket tartalmazó bilingvis nyomtatvány.¹⁹

1793: Pestini, typis Mathiae Trattner (A pesti Trattner Mátyás nyomda) munkája az ezen évből fennmaradt egyetlen könyvészeti ismeretlen, latin nyelvű mű.

1794: Pest, gedruckt[!] mit Trattnerischen Schriften (A pesti Trattner-nyomda) munkája az ezen évből fennmaradt egyetlen könyvészeti ismeretlen mű.

1795: Pestini, (1795) typis Mathiae Trattner (A pesti Trattner Mátyás nyomda) munkája az ezen évből fennmaradt egyetlen könyvészeti ismeretlen, latin nyelvű mű.

1796: Budae (1796) typis Regiae Universitatis (A budai Egyetemi Nyomda) ismét felbukkan. Az 1784 utáni anyagban e 115 darabból álló kollekciót tekintve ez egyedi jelenség. Egyetlen, könyvészeti ismeretlen, latin nyelvű mű a jelzett évből.

1797: Pestini (1797), typis Francisci Augustini Patzko (A pesti Patzko Ferenc Ágoston nyomda) 1 könyvészeti ismeretlen művel van reprezentálva.

1799: Pestini (1799), typis Matthiae Trattner (A pesti Trattner Mátyás nyomda) 2 munka.

Pestini (1799), typis Francisci Josephi Patzko (A pesti Patzko Ferenc Ágoston nyomda). 1 mű.

1800: Pestini, typis Francisci Josephi Patzko (A pesti Patzko Ferenc Ágoston nyomda). 2 mű.

Ebből az egyiknél az évszám nem az impresszumból, hanem a címből derül ki.

A könyvészeti ismeretlen nyomtatványok között vannak, amelyek egyetlen, vannak, amelyek több példányban maradtak ránk. Ezt is röviden összefoglaljuk, utalva a példányok általunk adott, beazonosítást lehetővé tévő jelzeteire. (A nyomtatványok 1–115-ig számo-

zódott, mivel itt csak a könyvészetileg ismeretleneket vesszük számba, ezért 66 nyomtatvány példányadatait dolgoztuk fel).

1 példányban maradt fenn: Diss. 7., Diss. 8., Diss. 14., Diss. 15., Diss. 16., Diss. 21., Diss. 34., Diss. 36., Diss. 41., Diss. 46., Diss. 57., Diss. 58., Diss. 62., Diss. 64., Diss. 66., Diss. 71., Diss. 72., Diss. 81., Diss. 83., Diss. 84., Diss. 89., Diss. 91., Diss. 92., Diss. 93., Diss. 98., Diss. 100., Diss. 103., Diss. 108., Diss. 111., Diss. 114., Diss. 115. (31 mű–31 példány).

2 példányban maradt fenn: Diss. 9., Diss. 12., Diss. 22., Diss. 27., Diss. 31., Diss. 33., Diss. 37., Diss. 42., Diss. 48., Diss. 49., Diss. 51., Diss. 53., Diss. 68., Diss. 73., Diss. 74., Diss. 82., Diss. 82/a, Diss. 85., Diss. 90., Diss. 94., Diss. 102. (21 mű–42 példány).

3 példányban maradt fenn: Diss. 10., Diss. 13., Diss. 28., Diss. 39., Diss. 40., Diss. 44., Diss. 50., Diss. 60., Diss. 67., Diss. 87., Diss. 113. (11 mű–33 példány).

4 példányban maradt fenn: Diss. 11., Diss. 17. (2 mű–8 példány).

7 példányban maradt fenn: Diss. 20. (1 mű–7 példány).

Tehát a 66 könyvészetileg ismeretlen nyomtatvány közül 31 (47%) 1 példányban maradt az utókorra, 21 nyomtatvány 2 példányban található meg (31,8%), 11 munka 3 példányban (16,6%), 2 nyomtatvány 4 példányban maradt reánk (3%), 1 nyomtatvány pedig jelentős számúnak mondható, 7 példányos jelenlétrel jellemezhető az anyagban (1,5%). A könyvészetileg ismeretlen nyomtatványok fennmaradt összpéldányszáma 121.

Ezen régi nyomtatványok anyagáról szólva meg kell említeni, hogy valamennyi papírra készült.²⁰ Ismertek voltak nem papírra, példának okáért selyemre készült nyomtatványok is.²¹ Olyan régi magyar jogi nyomtatvány, amelyet selyemre nyomtattak, egy ismert.²² Egy selyemre nyomtatott spanyol nyelvű, mexicó-i nyomdahelyű jogi nyomtatvány nemrég bukkant fel Magyarországon.²³ Az általunk vizsgált valamennyi nyomtatvány nyolcadrét méretű, egy kivételével, amely negyedré (Diss. 22.).

A szerzőket tekintve (a Positiones-ok olykor a praeses nevével jelentek csak meg, ilyenkor a praesest lehet szerzőként felvenni) megállapítható, hogy a magyar szerzők mellett gyakoriak az osztrák, zömmel stájerországi, valamint krajnai szerzők. Előfordulnak horvátok, németek, és egy cseh eredetű szerző is. (A szerzők maguk adják meg nemzetiségüket a nyomtatvány címlapján). A szerzők beazonosítása (ha ez egyáltalán lehetséges) hosszabb kutatást kíván. Hozzá kell tenni, hogy a peregrinációkutatás szempontjából sem lenne érdektelen annak megvizsgálása, hogy vajon a magyar egyetemeken mely külföldiek folytattak stúdiumokat. Amit biztosan tudunk, hogy mintegy 40 magyar, és mintegy 70 külföldi szerző van jelen az általunk vizsgált nyomtatványokban. (Néhány szerző több művet is írt). A könyvészetileg ismeretlen nyomtatványoknál 20 magyar szerzőjű, és 45 idegen szerzőjű nyomtatvány van (egy szerző, Franz Xaver Peball két külön munkát írt).

A munkák zöme a Positiones vagy a Sätze kezdőszóval indul, néhányan térnek csak el ettől a gyakorlattól.

Előfordult 10 esetben a műfajilag megkülönböztetendő Dissertationes (doktori értekezés, többnyire ezekben találhatóak Positiones címmel a vizsgatézisek). Megtalálható még a művek kezdőszavaként az Assertiones, Adsertiones szövegek, ugyanez igaz a Propositiones, Theses, Questio, valamint a Frage, Versuch, Abhandlung szavakra. Ezek a kivételek alig haladják meg a harmincat.

A vizsgatézisek a kérdéseket témakörökre bontva tartalmazzák (például római jog, kánonjog, magyar magánjog, de előfordult a rendészet, a kereskedelem, a *stylus curialis*, vagy *ad extremum* a langobard jog. A témacímet az általában témánként külön, római számokkal számozott tételcímek követték. (Olykor a számozás el is maradt). A munkák általában 8–12 oldalt töltenek meg.

A Dissertatio ezzel szemben egy adott téma kifejtése. Itt lehetett magyar öröklési jogi téma, vagy jogforrástan, fejtegették a királyi adomány kérdéskörét, a *fideiussio* témája, mint római jogi kezességi forma.

Találhatunk olyan jogi munkákat is a feltárt anyagban, amelyek neves jogtudósokhoz fűződnek. Az alábbiakban csak az ilyen jellegű, könyvészetileg ismeretlen nyomtatványok címlírását adjuk, utána röviden ismertetve az érintett jogtudós jelentősebb életrajzi adatait.

FLEISCHHAKER, Ioann(es) Nep.: *Adsertiones ex iure universo quas auctoritate et consensu inclytae facultatis iuridicae terminatis ex omni iurisprudentia rigorosis examinibus pro consequenda doctorali iuris laurea in celeberrima Universitate Budensi publicae eruditorum disquisitioni subiicit* – in Regia Academia Tyrnaviensis iuris patrii, receptarum consuetudinum iuris item criminalis P.P.O. Disputatibus in Magno Universitatis Palatio anno MDCCLXXXI. Die [] mensis[] hora[]. Budae, 1781 typis Regiae Universitatis 11 p.–8° /Diss. 7./

Fleischhaker János jogi doktor, jogakadémiai tanár volt. 1740. március 20-án, a Nyitra megyében fekvő Galgócon született. 1777-től a nagyszombati jogakadémián, 1784 és 1800 között a pozsonyi jogakadémián oktatott magánjogot. Később dékán lett, 1803. január 17-én Ürményben meghalt.²⁴ Inkább jogtörténeti munkái tették nevezetessé.

BREZANÓCZI, Adamus: *Adsertiones ex iure universo quas auctoritate, et consensu inclytae facultatis iuridicae terminatis ex omni iurisprudentia rigorosis examinibus pro consequenda doctorali iuris laurea in regia ac celeberrima Universitate Budensi publicae eruditorum disquisitioni subiicit* – in Regia Academia Cassoviensi professor iurium extra-ordinarius. Disputatibus in Magno Universitatis Palatio anno MDCCLXXXI Die [] mense []. Budae, 1781 typis Regiae Universitatis 8 p.–8° /Diss. 8./

Brezanóczy Ádám jogi doktor, egyetemi tanár volt. 1751. november 4-én a Gömör megyei Jolsván született. 1768 és 1773 között a jezsuitáknál tanult. 1785. november 5-én jogi doktor, illetőleg korábban is ügyvédi praxist folytat. Pécssett gimnáziumban tanárkodik, majd 1780-ban a kassai jogakadémia rendkívüli tanára (erről

a fentebb közölt nyomtatvány is tanúskodik). 1784. december 17-től a pozsonyi jogakadémián a kánonjog rendkívüli tanára. Ugyanitt 1786. november 1. és 1807. október 31. között természetjogot tanít rendes tanárként. Ezután a pesti egyetemen lesz kinevezett oktató, ugyanitt 1817-ben rektor. 1822-ben az uralkodó nemeséget adományoz neki. 1827-ben nyugalomba vonult, és 1832. március 2-án Pesten meghalt.²⁵ Georch Illés négy kötetes *Honnyi törvény* című munkáját magyarról latinra fordította. Legnevesebb munkája az *Explanatio iuris naturae* 1795-ből.

KELEMEN, Emericus: *Assertiones ex iure universo quas auctoritate, et consensu inclutae facultatis iuridicae terminatis ex omni iurisprudentia rigorosis examinationibus pro consequenda doctorali iuris laurea in regia ac celeberrima Universitate Budensi publice eruditorum disquisitioni subiicit* – in *Regia Academia Jaurensi iuris patrii, receptarumque in patria consuetudinum professor regius publicus et ordinarius. Disputatibus in Magno Universitatis Palatio anno MDCCLXXXI Die[] Mense[]* Budae, 1781 typis Regiae Universitatis 8 p.–8°

/Diss. 9./–2 példány

A nevezetes szentkatolnai Kelemen Imre professzor jogi és hittudományi doktor volt. 1746-ban Zala megyében, Kozmadombján született. 17 évesen lépett a jezsuita rendbe. 1771 és 1773 között retorikát tanított. 1777-ben a győri jogakadémián a magánjog rendkívüli tanára, majd római jogot és a hazai jog elméletét tanította itt. 1793-tól a pesti egyetemre került, ahol háromszor volt dékán és kétszer rektor (1799 és 1809). Három vármegye táblabírája volt. 1791-ben nyerte nemesességét. 1819. március 26-án halt meg Pesten.²⁶ A kor neves magánjogásza volt, Szegedy Jánoshoz és Huszty Istvánhoz hasonlóan rendkívüli jelentőségű a jogirodalmi munkássága. Mint e két elődjéét, az ő nevét is egy nevezetes könyve tette naggyá, az *Institutiones iuris hungarici privati* amely Pesten, három kötetben 1814-ben jelent meg. Magyar fordítását Czövek István készítette el.

HORVATH, Ignatius Stephanus: *Assertiones ex universa iurisprudentia quas auctoritate atque consensu inclutae facultatis iuridicae ad consequendam lauream doctoralem pro more academico publice in Palatio Maiori discutiendas proponit nobilis hungarus* – in *Die 30 Mense Aprili Anno MDCCLXXXIII*. Budae, (1783) typis Regiae Universitatis 8 p.–8° /Diss. 15./

Horváth Ignác István a természetjog tanára volt Nagyszombatban, Győrött és Pozsonyban. Kőszegen táblabíró, királyi udvarnok, valamint császári és királyi udvari tanácsos. Egy időben könyvcenzorként működött. Születési idejét nem ismerjük. 1823. december 16-án halt meg Kőszegen.²⁷ Négy latin nyelvű munkája közül a legjelentősebb a méltatlanul elfeledett *Bibliotheca jurisconsultorum Hungariae* 4 kötetben (Pozsony-Bécs, 1786–1790).

REVITZKY, Josephus–BARITS, Adalbertus: *Materia speciminis publici quod ex praelectionibus scientiarum politicarum secundi semestris* – in *P.P.O. nec*

non ex praelectionibus statisticae utriusque semestris – *P.P.O. daturus est Kováts Emericus universae jurisprudentiae auditor emeritus Pestini in Sala Regiae Universitatis Mense Augusto Anno MDCCC*. Pestini, (1800) typis Francisci Josephi Patzko 16 p.–8° /Diss. 114./

Revisnye Reviczky József egyetemi tanár 1750. december 30-án született Derecskén, Bihar megyében. Nagyszombatban tanult, 1794. november 1. és 1805 között a pesti egyetemen politikatudományt tanított. 1790-ben névtelenül politikatudományi tankönyvet adott ki Budán. 1791-ben egy büntető törvénykönyv kimunkálásán fáradozott. Az 1802. évi országgyűlés naplójának szerkesztője. 1815. július 31-én Izsákon, Pest megyében halt meg.²⁸

Barits Adalbert jogtudós, statisztikus, a pesti egyetem tanára 1742-ben Újvidéken látta meg a napvilágot. Jogi és politikai tanulmányait Bécsben végezte, 1769-ben Varasdón, 1772-ben Zágrábban, 1776-ban Győrben jogot és politikatudományt oktatott. 1777-től a budai egyetemen államtörténetet oktatott. 1784-ben a pesti egyetemen az európai statisztikát magyarázta a hallgatóságnak. Hétszemélyes táblai jegyző, majd 1786-ban az egyetem rektora. 1804-ben nyugalomba vonult, Bécsbe költözött, ahol 1813. december 10-én meghalt.²⁹ Latin és német nyelvű jogi és statisztikai munkákat írt. Nagy híve volt az angol–magyar alkotmányhasonlításnak, összehasonlító államtörténetnek. E körből három műve is megjelent, ezek közül volt, amelyet latinul, németül és magyarul is publikált. Egy statisztikai műve névtelenül jelent meg, egy másik kéziratban maradt. Az egyetemi oktatásról szóló titkos nyomdahelyű, névtelenül megjelent munkájában (*Nonnihil de educatione juventutis scolasticae et studiorum reformatione in ditonibus Pannonicis Pampeloniae*, 1792)³⁰ a közigazgatási jog oktatásának szükségességéről írt.³¹ (Ennek a tudománynak a magyar megalapítója Récsi Emil, azóta sem felülmúlt négykötetes munkájával).

Összefoglalásul el lehet mondani, hogy e ritka nyomtatványtípusból az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara Kari Könyvtára egy 115 darabból álló kollektiót őriz, amelyből 66 könyvészetileg ismeretlen. Ennek a súlyát nem lehet eléggé érezni. Reméljük, hogy a könyvek olyan méltó körülmények közé kerülnek, hogy megőrződhetnek a jövő nemzedékek számára. E közlemény csupán gyorsmérleg kívánt lenni, az igazi kutatás csak ezután kezdődhet. Munkánk valódi haszna nem csak abban áll, hogy e nyomtatványokat megőriztük a feledés homályától, hanem abban is, hogy ezzel némi figyelem vetülhet e rejtett gyűjtemény további sorsára. A részletkutatások a könyvtörténet, nyomdászattörténet, a jogtörténet, a szakjogtudományok, az egyetemtörténet, és a peregrinációkutatás számára is haszonnal bírhatnak. Az 1775 és 1800 közötti korszak művelődéstörténete mellett Ausztria könyvésze is hiányosabb lenne a feltárt adatok nélkül, tekintettel a nagyszámú osztrák származású szerzőre.

AZ EÖTVÖS LORÁND
TUDOMÁNYEGYETEM
ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNYI KAR
KARI KÖNYVTÁRÁBAN LÉVŐ
1801 ELŐTTI, KÖNYVÉSZETILEG
ISMERETLEN NYOMTATVÁNYOK
1781–1800

1. FLEISCHHAKER, Ioann. Nep.: *Adsertiones ex iure universo quas auctoritate et consensu incltyae facultatis iuridicae terminatis ex omni iurisprudencia rigorosis examinibus pro consequenda doctorali iuris laurea in regia celeberrima Universitate Budensi publicae eruditorum disquisitioni subiicit* -- -- In Regia Academia Tyrnaviensi iuris patrii, receptarum consuetudinum Iuris item criminalis P.P.O. disputabitur in Magno Universitatis Palatio anno MDCCLXXXI. Die[] Mensis[] Hora[]

Budae, (1781) typis Regiae Universitatis
11 p.–8°
/Diss.7./

2. BREZANÓCZI, Adamus: *Adsertiones ex iure universo quas auctoritate, et consensu incltyae facultatis iuridicae terminatis ex omni iurisprudencia rigorosis examinibus pro consequenda doctorali iuris laurea in regia ac celeberrima Universitate Budensi publicae eruditorum disquisitioni subiicit* -- -- in Regia Academia Cassoviensi professor Jurium Extra-Ordinarius. Disputabitur in Magno Universitatis Palatio anno MDCCLXXXI. Die [] Mense []

Budae, (1781) typis Regiae Universitatis
8 p.–8°
/Diss.8./

3. KELEMEN, Emericus: *Assertiones ex iure universo quas avctoritate, et consensu incltyae facultatis iuridicae terminatis ex omni iurisprudencia rigorosis examinibus pro consequenda doctorali iuris laurea in regia ac celeberrima Universitate Budensi publice [] eruditorum subiicit[]* – in Regia Academia Iauriensi Iuris Patrii, receptarumque in patria consuetudinum Professor Regius Publicus, et Ordinarius. Disputabitur in Magno Universitatis Palatio anno MDCCLXXXI. Die[] Mense[]

Budae, (1781) typis Regiae Universitatis
8 p.–8°
/Diss.9./–(2 példány)

4. SZEDMAKI, Carolus: *Adsertiones ex universa iurisprudencia quas adnuente incltya facultate iuridica Regiae Universitatis Budensis pro consequenda suprema iuris laurea in Magno Regiae Universitatis Budensis Palatio publicae eruditorum disquisitioni subiecit nobilis hungarus* -- -- AA. LL. et Philosophiae Doctor. Nec non Professor in Facultate Iuridica extraordinarius Hora[] Die[] Mensis[] 1781.

Budae, (1781) typis Regiae Universitatis
6 p.–8°
/Diss.10./–(3 példány)

5. POMPER, Stephanus: *Adsertiones ex iure universo quas auctoritate et consensu incltyae facultatis iuridicae terminatis ex omni iurisprudencia rigorosis examinibus pro consequenda doctorali iuris laurea in regia celeberrima Universitate Budensi publicae eruditorum disquisitioni subiicit nobilis* -- -- de Felső Radessics, in Regia Academia Zagrabiensi Professor Iurium Extraordinarius. Disputabitur in Magno Universitatis Palatio anno MDCCLXXXI. Die[] Mensis Augusti Hora[]

Budae, (1781) typis Regiae Universitatis
14 p.–8°
/Diss.11./–(4 példány)

6. GALLIUFF, Ignatius: *Positiones ex universo iure quas terminatis ex omnigena iurisprudencia rigorosis examinibus auctoritate et consensu incltyae facultatis iuridicae pro consequenda doctorali iuris laurea in regia celeberrima Universitate Budensi publicae eruditorum disquisitioni subiicit* -- -- in Regia Academia Zagrabiensi Iuris Patrii, receptarum Consuetudinum, Iuris item Criminalis P.P.O. in Magno Universitatis Palatio anno MDCCLXXXI Die[] Mensis Augusti.

Budae, (1781) typis Regiae Universitatis
7 p.–8°
/Diss.12./–(2 példány)

7. BÁTTHAY, Ioannes: *Assertiones ex universa iurisprudencia quas auctoritate atque consensu incltyae facultatis iuridicae ad consequendam lauream doctoralem pro more academico publice in Palatio Maiori discutiendas proponit* -- -- Profes.[or] Iurium Extra-Ordinarius in Regia Academia Iauriensi. Et causarum advocatus. Anno MDCCLXXXIII. Die[] Mense Septemb. Hora[]

Budae, (1783) typis Regiae Universitatis
8 p.–8°
/Diss.13./–(3 példány)

8. MANIGAY, Paulus Thad.[daeus]: *Adsertiones ex universa iurisprudencia quas auctoritate, et consensu incltyae facultatis iuridicae ad consequendam lauream doctoralem pro more academico publice in Palatio Maiori discutiendas proponit* -- -- in Regia Academia Tyrnaviensi politiae, artium, & manufacturarum, commerciorum item, & rei aerariae P.P.[rofessor] O.[rdinar-]ius] et causarum advocatus anno M. DCC. LXXXIII. Die[] Mense Nov. Hora[]

Budae, (1783) typis Regiae Universitatis
8 p.–8°
/Diss.14./

9. HORVATH, Ignatius Stephanus: *Assertiones ex universa iurisprudencia quas auctoritate atque consensu incltyae facultatis iuridicae ad consequendam lauream doctoralem pro more academico publicé in Palatio Maiori discutiendas proponit nobilis hungarus* -- -- Die 30. Mense Aprili Anno MDCCLXXXIII.

Budae, (1783) typis Regiae Universitatis
8 p.–8°
/Diss.15./

10. SPACH, Iosephus: *Adsertiones ex iure universo quas auctoritate et consensu incltyae facultatis iuridi-*

cae terminatis ex omni iuris prudentia rigorosis exam-
inibus pro consequenda doctorali iuris laurea in regia
celeberrima Universitate Budensi publicae eruditorum
disquisitioni subiicit -- -- carinthus spitalensis dis-
putabitur in Magno Universitatis Palatio anno MDC-
CLXXXIII. Die[] Mensis[] Hora[]

Budae, (1783) typis Regiae Universitatis

[6] p.-8°

/Diss.16./

11. VALLENTSCHITSCH, Michael: *Positiones ex omnigeno iure quas annuente incl. facultate iuridica in celeberrima, ac regia Universitate Budensi pro summis in iure honoribus, privilegiisque doctoralibus legitime consequendis publice eruditorum disquisitioni submittit: -- -- carniolus prembiensis, disputatur in Palatio Universitatis Majori. Die Mensis Maji. M. DCC. LXXXIV.*

Budae, (1784) typis Regiae Universitatis

12 p.-8°

/Diss.17./-(4 példány)

12. KRASKOVITZ, Leonardus: *Adsertiones ex iure universo quas auctoritate, et consensu incl. facultatis iuridicae pro consequenda in omnigeno iure doctorali dignitate in regia, ac celeberrima Universitate Budensi publice defendendas suscepit -- -- carniolus laassensis. Disputabitur in Magno Universitatis Palatio Hora[] Die quinta mensis Septembris anno M.D. CC. LXXXIV.*

Budae, (1784) typis Regiae Universitatis

15 p.-8°

/Diss.20./-(7 példány)

13. RAMOR, Nicolaus: *Assertiones ex universo iure, auctoritate, et consensu incl. facultatis iuridicae pro consequenda in omnigeno iure doctorali dignitate in regia, ac celeberrima Universitate Budensi publice defendendas suscepit -- -- carniolus labacensis. Disputabitur in Universitatis Palatio Hora[] Die 5ta Mensis Septembris. Anno MDCCLXXXIV.*

Budae, (1784) typis Regiae Universitatis

8 p.-8°

/Diss.21./

14. ZINNER, Ioannes: *Adsertiones ex iure universo quas auctoritate, et consensu incl. facultatis iuridicae terminatis ex omni iuris prudentia rigorosis exam-
inibus pro consequenda doctorali iuris laurea in regia, ac celeberrima Universitate Budensi publicae eruditorum disquisitioni subiicit: -- -- presbyt. eccles. In Academia Cassoviensi professor Hist. Uniuers. Et Satuum [!] Reg. Publ. Ordin. In Magno Universitatis Palatio anno MDCCLXXXIV dies prima septembris.*

Budae, (1784) typis Regiae Universitatis

8 p.-4°

/Diss.22./-(2 példány)

15. PODOBNIK, Antonius: *Positiones ex universo iure, quas annuente incl. facultate iuridica in celeberrima ac regia Universitate Pestiensis pro summis in iure honoribus privilegiisque doctoralibus legitime consequendis publicae eruditorum disquisitioni submittit -- -- carniolus idriensis. Disputabitur in Aedibus*

*Universitatis mense Septembri Die[] Hora[] MDC-
CLXXXV.*

Pestini, (1785) ex officina Josephi Godofredi Lettner
ad forum Piscatorum in Domo Terpendina.

8 p.-8°

/Diss.27./-(2 példány)

16. CABALLINI, Vincentius: *Positiones ex universo iure, quas annuente incl. facultate iuridica in celeberrima ac regia Universitate Pestiensis pro summis in iure honoribus privilegiisque doctoralibus legitime consequendis publicae eruditorum disquisitioni submittit -- -- ab Ehrenburg iuris candidatus. Disputabitur in Aedibus Universitatis mense Septembris Die [] Hora[] MDCCLXXXV.*

Pestini, (1785) ex officina Josephi Godofredi Lettner, ad Forum Piscatorum in Domo Terpendina.

[8] p.-8°

/Diss.31./-(2 példány)

17. WREZL, Josephus Henric.[us]: *Theses ex universa iuris prudentia quas pro laurea doctorali consequenda in regia Universitate Pestiensis ad defendendas suscepit -- -- Die[] Mensis[] MDCCLXXXVI.*

Pestini, (1786) Litteris Trattnerianis

[8] p.-8°

/Diss.33./-(2 példány)

18. STERMOLLE, Michael: *Positiones ex universo iure, quas annuente incl. facultate iuridica pro consequenda laurea doctorali in celeberrima Universitate Pestinensi publice defendendas suscepit -- -- carniolus sitticensis. Disputabitur in Palatio Universitatis Die[] Mensis Augusti MDCCLXXXVI.*

Pestini, (1786) ex officina Josephi Godofr. Lettner, ad Forum Piscium in Domo Terpendiana.

[8] p.-8°

/Diss.34./

19. CYPRIANI, Josephus Laurentius: *Positiones ex universa iuris prudentia, quas pro consequenda iuris laurea in celeberrima Universitate Pestinensi publice defendendas suscepit -- -- . Disputabitur in Palatio Universitatis Die[] huius mensis [] MDCCLXXXVI.*

Pestini, (1786) ex officina Iosephi Godofredi Lettner, ad Forum Piscium in Domo Terpendiana.

[8] p.-8°

/Diss.36./-(2 példány)

20. POLSCHACK, Josephus: *Positiones ex universa iuris prudentia, quas pro consequenda doctorali laurea in celeberrima Universitate Pestinensi publice disquisitioni submittit -- -- . Disputabitur in Palatio Universitatis Die VIII. Mensis Augusti MDCCLXXXVI.*

Pestini, (1786) ex officina Iosephi Godofr. Lettner, ad Forum Piscium in Domo Terpendiana.

[8] p.-8°

/Diss.37./-(2 példány)

21. BITTERL, Ioannes Iosephus: *Positiones ex universo iure, quas annuente incl. facultate iuridica pro consequenda laurea doctorali in celeberrima Universitate Pestinensi publice defendendas suscepit -- -- . Disputabitur in Palatio Universitatis Die[] Mensis Iulii MDCCLXXXVI.*

Pestini, (1786) litteris Lettnerianis; ad For. Piscium in Domo Terpendina.

[8] p.-8°

/Diss.38./-(3 példány)

22. PANCERA, Ioannes Dominicus: *Positiones ex universa iurisprudentia, quas pro consequenda iuris laurea in celeberrima Universitate Pestinensi publice defendendas suscepit* -- -- . *Disputabitur in Palatio Universitatis mense Maio Die[] MDCCLXXXVI.*

Pestini, (1786) ex officina Iosephi Godofredi Lettner, ad Forum Piscium in Domo Terpendiana.

[8] p.-8°

/Diss.39./-(3 példány)

23. SCHNIDERSCHITZ, Antonius: *Positiones ex universo iure, quas in celeberrima Universitate Pestinensi pro obtinenda dignitate doctorali publice propugnandas suscepit* -- -- , *carniolus labacensis. Disputabitur in Maiori Universitatis Palatio anno MDCCLCCVI. Die[] April Hora[]*

Pestini, (1786) ex officina Iosephi Godofredi Lettner, ad Forum Piscium in Domo Terpendiana.

[8] p.-8°

/Diss.40./-(3 példány)

A nyomtatvány egy másik példánya az OSZK Régi Nyomtatványok Tára által ismert, ezt a Budapesti Evangélikus Könyvtár őrzi P 7237t jelzet alatt. A P.VII.-be nem került be, mivel akkoriban nem volt hozzáférhető és ellenőrizhető.

24. LUSNER, Iosephus: *Theses ex universo iure, quas annuente incl. facultate iuridica pro consequenda doctoratus laurea in celeberrima Universitate Pestinensi publice eruditorum disquisitioni submittit* -- -- *carniolus locopolitanus. Disputabitur in Palatio Universitatis Hora[]Die[]Mense Januarii MDCCLXXXVII.*

Pestini, (1787) ex officina Iosephi Godefredi Lettner, ad Forum Piscarium in Domo Terpendiana.

[8] p.-8°

/Diss.41./

25. RÁCZ, Petrus: *Positiones ex universa iurisprudentia quas annuente inclita facultate iuridica pro consequenda dignitate doctorali in regia, ac celeberrima Universitate Pestinensi publice defendendas suscepit*

-- -- *Disputabitur in Palatio Universitatis Die[] Oct.[] Anno MDCCLXXXVII.*

(Pestini 1787), litteris I. Michaelis Landerer.

[8] p.-8°

/Diss. 42./

26. VISINI, Ioannes Nep. de: *Positiones ex Universo iure, quas annuente incl. facultate iuridica pro consequenda doctoratus laurea in celeberrima Universitate Pestinensi publice defendendas suscepit* -- -- *goritiensis. Disputabitur in Palatio Universitatis Hora[] Die[] mense Julii MDCCLXXXVII.*

Pestini, (1787) ex officina Iosephi Godefredi Lettner, sub Nro. 139. ad Pileum Laminae.

[8] p.-8°

/Diss.44./-(3 példány)

27. MARKOVICS, Matthias (más): *Positiones ex*

universa iurisprudentia, quas pro consequenda doctorali dignitate in celeberrima Universitate Pestinensi publicae propugnandas suscepit -- -- ,

Maria-Theresiopolitanus. Disputabitur in Palatio Universitatis Die[] Mensis Junii MDCCLXXXVII.

Pestini, (1787) ex officina Iosephi Godofr. Lettner, sub Nro. 139. ad Pileum Laminae.

[8] p.-8°

/Diss.46./

Az 1787-ben nyomtatott munka szerzője, valamint az 1751. szeptember 4-én, Pesten született, hasonló nevű professzor azonossága legfeljebb akkor volna elképzelhető, ha a professzor itt praeseként lenne jelen. Azonban világos, hogy egy Markovics Mátyás nevű jelelt 1787-ben *Dissertatio Juridica de Iure principis secularis condendae legis Amortizationis ejusque aequitate tempore Dignitatis doctoralis absentiae per Matthiam Markovics confecta Anno 1787.* címen disszertációt nyújtott be a pesti egyetemre, melynek kézirata jelenleg is megtalálható. A *Positiones* szerzőjével kapcsolatosan a címlapról kiderül, hogy nem pesti születésű. Tény az is, hogy a jogtudós teljes neve Markovics Mátyás Antal volt, melyet a kollekcióban Diss.3. számon jegyzékbe foglalt, 1776-ban keletkezett *Dissertatio inauguralis iuridica de fontibus iuris hungarici* című, Nagyszombatban kiadott doktori értekezése (P. II.677.) is alátámaszt. Tehát a két személy azonossága kizárható. (Markovics Mátyás Antal életére: PAULER 1878 88.-97.) Egyébiránt Markovics Mátyás Antal családja a 17. század végén Boszniából költözött Magyarországra. A Maria-Theresiopolitanusból (ném. Maria-Theresienstadt-ból, azaz Szabadkáról) való Markovics Mátyás délvidéki kötődése is hasonló származást, netán rokoni szálakat sejtet.

28. LÉNÁRD, Martinus: *Positiones ex universa iurisprudentia quas supeatis [!] ex omni jure rigorosis examinibus annuente inclita facultate iuridica pro consequenda doctorali dignitate in celeberrima Universitate Pestinensi publice discutiendas proposuit* -- -- *Maria Theresiopolitanus. Anno MDCCLXXXVII. Mense Oct. 7 Die.*

(Pestini 1787), litteris I. Michaelis Landerer.

[8] p.-8°

/Diss.48./-(2 példány)

29. HLINICZKY, Iosephus: *Positiones ex universa iuris prudentia, quas annuente incl. facultate iuridica pro consequenda laurea doctorali in celeberrima Universitate Pestinensi publicae disquisitioni submitit* -- -- *nobilis ungarus ex comitatu posoniensi disputabitur in Palatio Universitatis Die[] Mensis Aprilis MDCCLXXXVII*

Pestini, (1787) litteris Lettnerianis in Domo Vincen-tiana ad Pileum Laminae.

[8] p.-8°

/Diss.49./-(2 példány)

30. SVABELY, Ioannes: *Positiones ex Universa Iurisprudentia, quas auctoritate et consensu incl. facul. iuridicae in celeberrima ac regia Universitate Pestinensi pro summis in iure honoribus privilegiisque doc-*

toralibus legitime consequendis publicae eruditorum disquisitioni submittit -- --, nobilis croata ex I. Com. Zagradiensi. Disputabitur in Palatio Universitatis Die [] Novembris Anno MDCCLXXXVII.

Pestini, (1787) ex officina Josephi Godofredi Lettner sub Nro. 139. prope Notre-Dames.

[8] p.-8°

/Diss.50./-(3 példány)

31. DAICHER, Aldobrandus: *Positiones ex universo iure, quas annuente inclita facultate juridica pro consequenda doctorali laurea in celeberrima Universitate Pestinensi publice defendendas suscepit -- -- fluminensis. Disputabitur in Palatio Universitatis. Die[] Mensis Maji MDCCLXXXVII.*

Pestini, (1787) litteris Trattnerianis.

[8] p.-8°

/Diss.51./-(2 példány)

32. MACULA, Michael: *Positiones ex universo iure, quas annuente incl. facultate iuridica pro consequenda doctoratus laurea in celeberrima Universitate Pestiensi publice defendendas suscepit -- -- carinthus clagenfurthensis. Disputabitur in Palatio Universitatis Hora[]Die[] Mense Oclobri[!] MDC-CLXXXVII.*

Pestini, (1787) ex officina Iosephi Godefredi Lettner, sub Nro. 139. prope Notre-Damas.

[8] p.-8°

/Diss.53./-(2 példány)

33. BURGER, Johann: *Sätze aus allen Theilen der Rechtsgelehrsamkeit und der politischen Wissenschaften, welche zur Erlangung der Doktorswürde öffentlich vertheidigte -- --.*

Pest, den 20 November 1788.

Pest, 1788 [Trattner]

16 p.-8°

/Diss.57./

A tipográfiai jellemzők alapján a Trattner-nyomda nyomtatványaként a szerző határozta meg.

34. FRANCHENFELD, Anton: *Sätze aus der sämtlichen Rechtsgelehrtheit, welche bey Gelegenheit der Erlangung der Doktorswürde auf der hohen Schule zu Pest zu vertheidigen unternimmt -- -- aus Laibach.*

Pest, 1788 gedruckt mit Patzkoischen Schriften.

19. p.-8°

/Diss.58./-(2 példány)

35. HOLLER, Ignatz: *Sätze aus der gesammten Rechtsgelehrsamkeit welche -- -- aus Steyermark in Graz gebürtig, zur Erlangung der Doktorswürde auf der hohen Schule zu Pest im Monat Novemb. 1788. öffentlich vertheidigen wird.*

(Pest 1788), gedruckt bei Matthias Trattner priv. Buchdruckern.

15 p.-8°

/Diss.60./-(3 példány)

36. KUGLMAYR, Antonius: *Positiones ex universo iure, quas annuente incl. facul. Iuridica pro consequenda doctoratus laurea in celeberrima ac regia Universitate Pestiensi publice deffendendas[!] suscepit -- --, styrys Mahrburgensis. Disputabitur in Palatio Univer-*

sitatis Hora[] Die[] Mense Martii Anno MDC-CLXXXVIII.

Pestini, (1788) ex officina Iosephi Godefr. Lettner sub Nro. 139. prope Notre-Damas.

[8] p.-8°

/Diss.62./

A mű a 3-6. oldalain latin, 7-8. oldalain német szövegű, bilingvis nyomtatvány.

37. CLEMENS, Ferdinandus: *Positiones quas exantlatis ex scientia iuris et civitatis examinibus rigorosis annuente inclita facult. Iuridica pro consequenda doctorali dignitate in celeberrima Universit. Pestana publice disquisitioni submittit -- -- Pisoniensis[!] disputabitur in Universitatis Palatio Hora[]Die[]Mensis[] Anno MDCCLXXXIIX*

Pestini, (1788) typis Matthiae Trattner.

15 p.-8°

/Diss.67./-(3 példány)

38. SIMONI, Franz Joseph v.[on]: *Sätze aus der sämmentlichen Rechtsgelehrsamkeit, und den politischen Wissenschaften, welche -- -- aus Görz gebürtig zur Erlangung der Doktorswürde auf der k. Hohen Schule zu Pest im Monate November 1789. öffentlich vertheidigen wird.*

Pest, (1789), gedruckt bey Franz Augustin Patzko.

13 p.-8°

/Diss.64./

39. LERCH, Guido: *Sätze aus der sämmentlichen Rechtsgelehrsamkeit, wie auch aus der Polizei, Handlungs, und Finanzwissenschaft zur Erlangung der Doktorwürde auf der k. Hohen Schule zu Pest öffentlich vertheidiget von -- --.*

Pest, [1789] gedruckt bey Franz Augustin Patzko.

8 p.-8°

/Diss.66./

Az évszám a nyomtatványon lévő, egykorú, „2/1789. sz.” jelzetből következtethető ki.

40. MAYERHOLD, Karl Engelbert: *Sätze aus der sämmentlichen Rechtsgelehrsamkeit, und den politischen Wissenschaften, welche -- -- von Marburg aus Steyermark gebürtig zur Erlangung der Doktorswürde auf der k. Hohen Schule zu Pest im Monate Oktober 1789. öffentlich vertheidigen wird.*

Pest, (1789), gedruckt bey Franz Augustin Patzko.

14 p.-8°

/Diss.68./-(2 példány)

41. PEBALL, Franz Xav.: *Versuch über die frage: Ob der Vater seiner ohnehin reichen Tochter ein heuratgut von seinem eigenen Vermögen verbunden sen? nach dem römischen Rechte behandelt, und bey Gelegenheit der feyerlichen Vertheidigung aus den sammentlichen Rechten, und politischen Wissenschaften auf der k. Hohen Schule zu Pest um Erlangung der Doktorswürde herausgegeben von -- --.*

Pest, [1789], gedruckt bey Franz Augustin Patzko.

[10], 52 p.-8°

/Diss.71./

Évszám a szerző által kikövetkeztetve.

42. PEBALL, Franz Xav.: *Sätze aus der gesamten Rechtsgelehrsamkeit und politischen Wissenschaften, welche -- -- aus Steyermark in Graz gebürtig, zur Erlangung der Doktorswürde auf der k. Hohen Schule zu Pest im Monat Juni 1789 öffentlich vertheidigen wird.*

Pest, (1789) gedruckt bey Franz Augustin Patzko.

[8] p.-8°

/Diss.72./

43. GUM, Franz Seraph.: *Sätze aus der sämmentlichen Rechtsgelehrsamkeit, und den politischen Wissenschaften, welche -- -- aus Steyermark in Oberburg gebürtig zur Erlangung der Doktorswürde auf der k. Hohen Schule zu Pest im Monate Oktober 1789. öffentlich vertheidigen wird.*

Pest, (1789) gedruckt bey Franz Augustin Patzko.

13 p.-8°

/Diss.73./-(3 példány)

44. ZOPPOLATTI, Paul: *Sätze aus den sämmentlichen Rechtswissenschaften, welche -- -- aus Kormons gebürtig zur Erlangung der Doktorswürde auf der k. Hohen Schule zu Pest im Monathe[!] Hornung öffentlich vertheidigen wird.*

Pest, 1790 gedruckt bei Franz Augustin Patzko.

[8] p.-8°

/Diss.81./

45. JURMANN, Leopold: *Sätze aus der sämmentlichen Rechtsgelehrsamkeit, und den politischen Wissenschaften, welche zur Erlangung der Doktorswürde auf der k. Hohen Schule zu Pest öffentlich vertheidigen wird -- -- .*

(Pest), 1790, gedruckt bey Franz Augustin Patzko.

8 p.-8°

/Diss.82./-(2 példány)

46. SEMEN, Anton: *Sätze aus der sämmentlichen Rechtsgelehrsamkeit, wie auch aus der Polizei, Handlung, und Finanzwissenschaft zur Erlangung der Doktorswürde auf der Hohen Schule zu Pest öffentlich vertheidiget von*

-- -- .

(Pest), 1790 gedruckt, bey Franz Patzko.

8 p.-8°

/Diss. 82/a./-(2 példány)

47. HOMANN, Johann: *Sätze aus allen Theilen der Rechtswissenschaft, wie auch aus der Polizei- Handlung und Finanzwissenschaft zur Erlangung der Doktorswürde öffentlich vertheidiget von -- -- .*

Pest, 1790 gedruckt bei Franz Augustin Patzko.

8 p.-8°

/Diss.83./

48. THOMANN, Joseph: *Sätze aus der sämmentlichen Rechtsgelehrsamkeit wie auch aus der Polizey, Handlung, und Finanzwissenschaft, zur Erlangung der Doktorswürde auf der k. Hohen Schule zu Pest öffentlich vertheidiget von -- -- Steinbüchel aus Krain.*

(Pest), 1790 gedruckt bey Franz Augustin Patzko.

8 p.-8°

/Diss.84./

49. JAHNEL, Anton: *Sätze aus der sämmentlichen Rechtsgelehrsamkeit, und den politischen Wissenschaften, welche -- -- aus Böhmen gebürtig zur Erlangung der Doktorswürde auf der k. Hohen Schule zu Pest in Monat July öffentlich vertheidiget hat.*

(Pest), 1790 gedruckt bey Franz Augustin Patzko.

8 p.-8°

/Diss.85./-(2 példány)

50. KODERITSCH, Aloysius: *Assertiones ex universa jurisprudentia atque scientiis politicis auctoritate inclutae facultatis iuridicae pro consequenda doctorali dignitate publicae disceptationi propositae ab -- -- Styr. Pettov. Disputabitur in Universitatis Palatio Die[] Mensis[] anno MDCCXC.*

[Pestini] (1790) [Trattner]

12 p.-8°

/Diss.87./-(3 példány)

A hely és nyomda meghatározása V. Ecsedy Judit által, a tipográfiai jellemzők alapján történt.

A mű 3-9. oldalain latin, 10-12. oldalain német nyelvű, bilingvis nyomtatvány.

51. CHRISTAN, Franz Rudolf: *Sätze aus der sämmentlichen Rechtsgelehrsamkeit, wie auch aus der Polizey, Handlung, und Finanzwissenschaft, zur Erlangung der Doktorswürde auf der k. Hohen Schule zu Pest öffentlich vertheidiget von -- -- von Laybach aus Krein.*

(Pest), 1790 gedruckt bey Franz Augustin Patzko.

8 p.-8°

/Diss.89./

52. LUSNIG, Mathias: *Sätze aus der sämmentlichen Rechtgelehrsamkeit, wie auch aus der Polizei, Handlung, und Finanzwissenschaft[!] zur Erlangung der Doktorswürde auf der hohen Schule zu Pest öffentlich vertheidiget von -- -- .*

(Pest) 1790 [Patzko]

[8] p.-8°

/Diss.90./-(2 példány)

A nyomda meghatározása a tipográfiai jellemzők alapján történt, V. Ecsedy Judit által.

53. FINK, Johann: *Sätze aus der sämmentlichen Rechtsgelehrsamkeit und den politischen Wissenschaften, welche*

-- -- von St. Morein in Herzogstume Krain gebürtig zur erlangung der Doktorswürde auf der k. Hohen Schule zu Pest öffentlich vertheidiget hat.

Pest, 1790 gedruckt bei Franz Augustin Patzko.

[8] p.-8°

/Diss.91./

54. MALLY, Anton: *Sätze aus der sämmentlichen Rechtsgelehrsamkeit, wie auch aus den politischen Wissenschaft zur Erlangung der Doktorswürde auf der k. hohen Schule zu Pest öffentlich vertheidiget von -- -- .(Pest) 1790 [Patzko]*

14 p.-8°

/Diss.92./

A nyomda meghatározása a tipográfiai jellemzők alapján történt, V. Ecsedy Judit által.

55. DELLEFONT, Franz Xav.: *Sätze aus der sämtlichen Rechtsgelehrsamkeit, wie auch aus den politischen Wissenschaften zur Erlangung der Doktorwürde auf der k. Hohen Schule zu Pest öffentlich vertheidiget von -- -- von Steyermark gebürtig.*

(Pest) 1790 [Patzko]

7 p.-8°

/Diss.93./

A nyomda meghatározása a tipográfiai jellemzők alapján történt, V. Ecsedy Judit által.

56. REICH, Niklas: *Sätze aus der sämtlichen Rechtsgelehrsamkeit, wie auch aus der Polizey, Handlung, und Finanzwissenschaft, zur Erlangung der Doktorswürde auf der k. Hohen Schule zu Pest öffentlich vertheidigen von -- -- .*

(Pest), 1790 gedruckt bey Franz Augustin Patzko.

8 p.-8°

/Diss.94./-(2 példány)

57. PERLAKY, Stephanus: *Positiones ex universa iurisprudentia atque scientiis politico-cameralibus, quas pro legitime consequendo axiomate doctorali in celeberrima ac regia Universitate Pestinensi publice propugnandas suscepit -- -- de eadem anno M.DCC.XCIII. Mense Oct.[obris]*

Pestini, 1793 typis Matthiae Trattner

24 p.-8°

/Diss.98./

58. KOHLER, Joseph: *Sätze aus allen Rechtstheilen wie auch aus den politischen Wissenschaften welche -- -- aus Kärnten gebürtig zu Erlangung der Doktorswürde auf der k. Hohen Schule zu Pest öffentlich vertheidigen wird.*

Pest, 1794 gedruckt[!] mit Trattnerischen Schriften.

16 p.-8°

/Diss.99./-(2 példány)

59. WINKLER, Martinus: *Positiones ex universa iurisprudentia quas in celeberrima Universitate Pestinensi pro summis in iure honoribus privilegiisque doctoralibus legitime consequendis publicae eruditorum disquisitioni submittit -- -- . Disputabitur in Palatio Universitatis Mense Octobri An. MDCCXCV.*

Pestini, (1795), typis Mathiae Trattner.

12 p.-8°

/Diss.100./

60. MOLNÁR, Ioannes: *Adsertiones ex universa iurisprudentia et scientiis politicis, quas auctoritate, atque consensu illustris iurisconsultorum ordinis in celeberrima, ac regia scientiarum Universitate Pestana superatis rigorosis examinibus pro summis in iure honoribus, privilegiisque doctoralibus legitime consequendis publicae eruditorum disceptationi submittit -- -- . Disputabitur in Palatio Universitatis Die[] Mensis Septembris MDCCXCVI.*

Budae, (1796) typis Regiae Universitatis.

/Diss.102./-(2 példány)

Jegyzetek

ⁱ MADAS Edit-MONOKI István: A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1800-ig. (Bp., Balassi Könyvkiadó, 2003. 120 p.); A magyar jogászok peregrinatio academica terén betöltött szerepére összefoglalásként lásd: SZABÓ Béla: Magyarországiak

61. MIHÁLÓTZI, Georgius: *Positiones ex universa iurisprudentia, atque scientiis politicis, quas pro legitime consequendis in iure honoribus privilegiisque in regia ac celeberrima Universitate Pestinensi publice propugnandas suscepit -- -- anno MDCCXCVII. Mense Octobri.*

Pestini, (1797), typis Francisci Augustini Patzko.

14 p.-8°

/Diss.103./

62. PREDANÓCZY, Petrus: *Positiones ex universa iurisprudentia atque scientiis politicis quas consensu inclutae facultatis iuridicae in regia, ac celeberrima Universitate Pestinensi pro summis in iure honoribus, privilegiisque doctoralibus legitime consequendis publice propugnandas suscepit -- -- inclutae Tabulae Regiae Judicariae juratus notarius. Anno 1799 mense Martio.*

Pestini, (1799) typis Matthiae Trattner.

12 p.-8°

/Diss.108./

63. HOFBAUER, Franciscus: *Positionis ex iure publico universali et gentium. Quas terminato semestri secundo in reg. scient. Universitate Pestinensi anno MDCCXCIX. Mense Augusto publice propugnandas suscepit -- -- juris in annum primum auditor.*

Pestini, (1799) typis Francisci Josephi Patzko.

16 p.-8°

/Diss.111./

64. HOFFMANN, Ignatius: *Positiones ex universa iurisprudentia atque scientiis politicis quas consensu inclutae facultatis iuridicae in regia ac celeberrima Universitate Hungarica Pestinensi pro summis in iure honoribus, privilegiisque doctoralibus legitime consequendis publicae eruditorum disquisitioni susternit -- -- Hungarus Alba-Regalensis. Disputabitur in Palatio Universitatis mense Februario 1799.*

Pestini, (1799) typis Mathiae Trattner.

8 p.-8°

/Diss.113./-(3 példány)

65. REVITZKY, Josephus -BARITS, Adalbertus: *Materia speciminis publici ex praelectionibus scientiarum politicarum secundi semestris -- -- P: P: O. nec non ex praelectionibus statisticae utriusque semestris -- --*

P: P: O. daturus est Kováts Emericus universa iurisprudentiae auditor emeritus. Pestini in Sala Regiae Universitatis mense Augusto anno MDCCC.

Pestini, (1800) typis Francisci Josephi Patzko.

16 p.-8°

/Diss.114./

66. SLACHTA, Franciscus: *Propositiones ex universo iure ecclesiastico et Ungarico quas in Reg. Scient. Universit. Ungar. Publice propugnandas suscepit -- -- de Zadjel Stipend Reg. juris in annum tertium auditor emeritus anno MDCCC. Mense Augusto.*

Pestini, (1800) typis Francisci Josephi Patzko.

jogi stúdiumai külföldi egyetemeken 1520-1800. (Kandidátusi disszertáció (kézirat), 1993.), (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában).

ⁱⁱ KISS József-SZÖGI László-UJVÁRY Gábor: Az Eötvös Loránd

- Tudományegyetem levéltára 1635–1975. (Bp., ELTE, 1988. 9. p.).
- iii PAULER Tivadar: Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez. (Bp., MTA, 1878. 2–3. p.)
- iv ZLINSZKY János: A magyar jogtudó értelmiség a 18. századig. In: MEZEY Barna (ed.): Magyar jogtörténet. (Bp., Osiris, 1997. 38. p.)
- v A jogakadémiák nézve elsőrendű forrás: A magyar királyi jogakadémiák és joglyceumok története. Hivatalos adatok alapján. (Kluy. a Budapesti Közlönyből, Pest, Athenaeum, 1873.).
- vi PAULER Tivadar: A budapesti Magyar Királyi Tudományegyetem története. (Bp., Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomda, 1880. 24. p.)
- vii PAULER, 1880. 23. p. Sok kérdést vet fel a hazai jog oktatásának az európai horizonton való elhelyezése. Az bizonyos, hogy viszonylag korainak tekinthető, mivel Ausztria hazai jogának oktatása 1753-tól kezdődik. Német földön az első német közjogi tanszék ugyan Ingolstadtban már 1636-ban létrejött, de itt még a romanista szellem és a partikularizmus jelenlétével kellett számolni, és igazában 1707-ben Wittenbergben Georg Bayer tartotta az első előadást a német hazai jogról. Franciaországban XIV. Lajos törvényben szabta meg, hogy minden francia egyetemen a hazai jogot franciául adják elő a professzorok (akiket nemzeti nyelvű előadásai miatt a latin nyelven előadó jogászprofesszorok megvetéssel sújtottak.) Angliában William Blackstone volt az első, aki hazai jogot tanított, mégpedig 1758-tól Oxfordban. Az osztrák hazai jog tanítására: PAULER, 1878. 8. p.: Az első német közjogi tanszék: CSEKEY István: Nagy Ernő és a magyar közjogírás új iránya. (Bp., Franklin Társulat 1926. 164. p.); Georg Bayer működésére: PAULER, 1878. 9. p.; A francia, valamint az angol hazai jog tanítására: RUSZOLY József: Európa jogtörténete. (Bp., Püski 1996. 140. és 182. p.)
- viii PAULER, 1880. 24. p.
- ix PAULER, 1878. 43–44. pp. A mű címe: *Conclusiones Patrio-Juridicae ex consuetudinario iure Incltyi Apostolici Regni Hungariae*. (Tyrnaviae, 1691)
- i ECKHART Ferenc: *A Jog-és Államtudományi Kar története 1667–1935*. Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1936. 45. p.
- 2 ECKHART i.m. 353. p.
- 3 PAULER, 1880. 79. p.
- 4 PAULER, 1880. 79–80. p.
- 5 ECKHART i.m. 103. p.
- 6 ECKHART i.m. 44. p.
- 7 ECKHART i.m. 353. p.
- 8 ECKHART i.m. 150. p.
- 9 ECKHART i.m. 149. p.
- 10 Ez ügyben Mártonffy Károlyra hivatkozik: HORVÁTH Pál: *Egyetemi jogi művelődésünk fejlődéstörténetéhez*. Bp., ELTE ÁJK, 1979. 16–17. Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történetéből 4. A magyarnyelvűségnek a korban csupán egyetlen nyomát leltük a fennmaradt kéziratosszertartások között, az is korábbi. NAGY Ferenc: *Törvényes vetekedés arról: Tartozik-e valaki hazánk törvénye szerint az oltalmat fel vállalni? Mellyet az egész törvénybeli tudományból hozzá adott tételekkel együtt a kemény vizsgálásokon által esvén a legnevezetesebb T. Királyi Magyar Ország Pesti mindenneműleg T. Törvényes Tehetőségnek leendő meg vizsgálására, s helybe hagyására bé mutat*. Pest, 1788 (Kéziratosszertartás az ELTE ÁJK Kari Könyvtár gyűjteményében. Jelzet nélkül, az 1788. évi disszertációk iratcsomójában).
- 11 ECKHART i. m. 104. A jelöltek utóéletére lásd az alábbi műben lévő rektori *archontológiái* táblázat: PAPP József: *Hagyományok és tárgyi emlékek az Eötvös Loránd Tudományegyetemen*. Bp., ELTE, 1982. 301–302. Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történetéből 7.
- 12 A szíves figyelemfelhívást Dr. Takács Péter Dékánhelyettes Úrnak, az ELTE ÁJK Állam-és Jogelméleti Tanszék egyetemi docensének itt köszönöm meg.
- 13 Az előbbiekben idézett Nagy Ferenc az egyetlen magyar nyelvű kéziratosszertartás szerzője. Van egy Nagy Ferenc névvel fémjelzett 1786-os, Pesten, Letternél nyomtatott *Positiones*, ez ismert, (lásd: Petrik V.403), az általam szerkesztett leírásban Diss.33. számon szerepel; van ugyanakkor a jelzett 1788-as évből is egy Nagy Ferenc *Positiones*, ezt Pesten Patzko nyomtatta, szintén ismert: (lásd: Petrik V. 402), az általam szerkesztett leírásban a Diss.61. számon szerepel nem kizárólag ez utóbbi szerző, és az értekezést író Nagy Ferenc azonossága.
- 14 A témához tartozó valamennyi kérdés feldolgozása részstanulmányokat igényel.
- 15 Annak illusztrálására, hogy a régi nyomtatványok fűzőanyagként történő „hasznosítása” előforduló jelenség a Kárpát-medencében, csak az Erdélyben fekvő dévai Ferences Rendház közelében található vajdahunyadi rendház könyveinek esetét idézném fel. Itt egyesek a könyvek egy részét a Marosba dobták, más részét eltűzelték. SZABÓ Henriette: *A dévai Ferences Rendház 1850 előtti könyvei*. Bp., OSZK–Osiris 2002. 14.
- 16 V. ECSEDY Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajító korában 1473–1800*. Bp., Balassi kiadó, 1999. 367–373. A könyv jelzett részlete a *Magyarországi nyomdák és nyomdászok 1473–1800* címet viseli. Itt megszámlálható, hogy a tárgyalt időszakban 465 nyomda működött Magyarország területén (ideértve Erdélyt és Szlavóniát, valamint 1779-től Fiumét is). Az összefoglalásból kiviláglik, hogy az Egyetemi Nyomda az egyetlen ezek közül, amelyik ma is fennáll.
- 17 Az Egyetemi nyomdától való elpártolás feltehető oka az lehetett, hogy II. József az 1777-ben Nagyszombatból Budára költözött egyetemet 1784-ben Pestre helyezte át, így több esélye volt egy pesti nyomdásznak az alkalmi nyomtatványok kinyomtatására.
- 18 Az alábbi művekről van szó: DELLEFONT, Franz. Xav.: *Sätze aus der sämtlichen Rechtsgelehrsamkeit, wie auch aus den politischen Wissenschaften zur Erlangung der Doktorswürde auf der k. Hohen Schule zu Pest öffentlich vertheidiget von -- -- von Steyermark...* (Pest), 1790 [Patzko] 7 p.–8° /Diss.93./ LUSNIG, Mathias: *Sätze aus der sämtlichen Rechtsgelehrsamkeit, wie auch aus der Polizei, Handlungs und Finanzwissenschaft [!] zur Erlangung der Doktorswürde auf der hohen Schule zu Pest öffentlich vertheidiget von -- --*. (Pest) 1790 [Patzko][8] p.–8° /Diss.90./ MALLY, Anton: *Sätze aus der sämtlichen Rechtsgelehrsamkeit, wie auch aus den politischen Wissenschaften welche -- -- aus Kärnten gebürtig zur Erlangung der Doktorswürde auf der k. hohen Schule zu Pest öffentlich vertheidiget von -- --* (Pest) 1790 [Patzko] 14 p.–8° /Diss. 92./
- 19 KODERITSCH, Aloysius: *Assertiones ex universa jurisprudentia atque scientiis politicis...publicae disceptationi propositae ab -- -- Stry. Petto. Disputatur in Universitatis Palatio die [] mens[is] anno MDCCXC.* [Pestini] (1790) [Trattner] 12 p.–8° /Diss.87./
- 20 A téma egyik legjobb összefoglalása: BORSA Gedeon: *A régi nyomtatványok anyaga*. Bp., Borda Antikvárium 1992. Borda Antikvárium könyvészeti kiadványai 1. A régi nyomtatványok méretével kapcsolatosan nagy segítségünkre volt: BORSA Gedeon: *A régi nyomtatványok mérete*. Bp., Borda Antikvárium 1994. Borda Antikvárium könyvészeti kiadványai 2.
- 21 A téma hazai irodalmához: RÓZSA György: *Thesenblätter mit Ungarischen Beziehungen*. (Acta Historiae Artium 33. évf. 3–4.sz. 257–289.) BORSA Gedeon: *Selyemre készült hazai nyomtatványok*. Magyar Könyvszemle (108. évf. 3.sz. 264–269.) BORSA Gedeon: *Ismét a selyemre készült hazai nyomtatványokról*. (Magyar Könyvszemle 109. évf. 4.sz. 440–441. pp.)
- 22 A Rózsa által ismertetett hazai nyomtatott tézislapok (köztük több selyemre nyomtatott) szinte kivétel nélkül filozófiai vagy logikai tárgyúak. A magyar, selyemre nyomtatott jogi tézislapról: HORVÁTH J. József: *Még egy selyemre nyomtatott tézislap*. (Magyar Könyvszemle 111.évf. 4.sz. 436–438.) Rövidített címmel a *Selectae juris positiones* című, 24 pontból álló, feltehetően 1744 előtti, impresszumadatok nélküli, a közlemény szerzője által nagyszombati nyomdahelyűnek tekintett, Josephus Zlinszky által Joannes Josephus Rende praeses előtt letett vizsga téziseit tartalmazó, halványasárga selyemre nyomtatott 550x700mm-es nyomtatvány. A vizsgázót a szerző Zsilinszky Józsefként azonosítja be. Tudjuk, hogy Rende József János római jogász volt (vö.: PAULER, 1878

53-54.). Nem zárom ki, hogy a vizsgázó helyes azonosítása a Zlinszky családnév lenne, még úgy is, hogy magam a rendelkezésre álló lexikonokban Zlinszky József névze adatot nem találtam. A család a 18. századtól jogászdynasztia, ma is élő jeles tagja Zlinszky János római jogász, jogtörténészprofesszor.

²³ MAFRA et GOROZABEL, Joannes Josephus: *Theses utriusque iuris*. Mexico, 1769 Zuniga et Oniveros Philipp(us). A vizsgáztató Josephus Antonius Ximenes et Frias volt. Forrás: *A Központi Antikvárium 79. aukciója*. 58. tétel. Bp., Kner, 2001. 26.

²⁴ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái* III. Bp., Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülete, 1980–1981 557–558. pp.

²⁵ SZINNYEI i.m. I. 1341–1342. pp. PAULER 1878. 98–102. pp.

²⁶ SZINNYEI i.m. V. 1363–1364. pp.

²⁷ SZINNYEI i.m. IV. 1204–1205. pp.

²⁸ SZINNYEI i.m. XI. 906–907. pp.

²⁹ SZINNYEI i.m. I. 582–583. pp.

³⁰ A nyomtatvány valójában Pozsonyban, Webernél nyomtatták. Ma 12 példány ismeretes. A V. Ecsedy Judit-féle bibliográfiában a 169. számot viseli. V. Ecsedy Judit: *Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek*. Bp., Borda Antikvárium 1996 157.

³¹ A 12 példányban ismert hamis pamplonai nyomdahelyű könyvvel kapcsolatosan azt a kiegészítést kívánom tenni, hogy magángyűjteményemben lévő 13. példány Fáy András névaláírását viseli. Példányunk Fáy András, valamint Ernst Lajos műgyűjtő példány volt.

A székely katonai rendszer és a jobbágyság története hosszú ideje foglalkoztat, és ezekről a fontos, de bonyolult kérdésekről több tanulmányt közöltem.

A sajátosságokat próbáltam tetten érni, hiszen ezek teszik az említett kérdéseket különösen érdekessé.⁶ A legfontosabbika – amellet, hogy a feudalizmus itt csak későn, jószerint csak a 16. sz.-ban vált számottevő társadalmi jelenséggé,¹ és sohasem tudott olyan uralkodó formává válni, mint a vármegyékben – véleményünk szerint, az volt, hogy a székelyföldi földtulajdon-viszonyokat a székely örökségnek nevezett tulajdonforma határozta meg, amely családi tulajdonként, apáról fiúra öröklődött, s már a 14. sz. végétől lovas katonai szolgálat kötelezettsége terhelte.² Ennek következtében viszont mentesült mindenféle úrbéri-feudális jellegű függőségtől. Még a ius regium, a királyi adományozási jog sem érintette. Ennek a sajátos székely földtulajdon-formának nem kis szerepe volt abban, hogy a jobbágyviszonyok a székely székekben a vármegyékhez viszonyítva csak több évszázaddal megkésve terjedtek el. A fordulat egyértelműen az 1562-es nagy székely felkeléshez köthető, mivel ezt követően a fejedelmek igyekeztek – nem minden siker nélkül – meghonosítani a királyi adományozási jogot a székelység körében is, ami ellen a székelység mindig erősen tiltakozott.³ Ez is hozzájárult ahhoz, hogy a székely örökségnek nevezett földtulajdon-forma a helyi örökösödési szokásjogban sohasem veszítette el érvényességét, szabályozó szerepét.⁴ Erről szól Szép Mihályné, született Szép Klára csíkszentsimoni jobbágyasszony 1848. július 16-án kelt levele. A levél⁵ fontosságára, dokumentumjellegére való tekintettel alább egészében közöljük, hogy aztán elemzését is elvégezhesük.

„Szép Mihályné, Szép Klárának levele báró Vay Miklóshoz.
Főméltóságú királyi biztos úr!
Kegyelmes Uram!

Csíkszentsimoni székel katona néhai Szép Antalnak ötön maradtunk fiú-leányai, én egyedül közadózó Szép Mihályhoz költem férjhez; özvegy édesanyánk megegyezett abban, hogy atyánkról maradt kevés Székel örökséget öt egyenlő részre osszuk. E szerint magam is bírtam illető ötöd részemét múlt 1847-ig, ekkor Erdély részére kiadott 5.555 szám alatti szabály értelmében ekivalens becs szerint részemét Gyalog Székel Katona Szép

Egyed Ákos:

A „székely örökség” és a „fiú-leány” intézmény

Tamás és Kerekes János törekedtek kifizetni és elvenni, s evégett a csíkszéki tekintetes tisztség és az ezred biztosokat bocsátottak ki. Én édesanyám engedelményéből birhatván részjóságomat, de annak árát soha a biztosoktól el nem vettem; mi októl viseltettek mégis [így] az említett Gyalog Katonák [akik] részjóságomat jelen 1848-ba kezemből önkények szerint kifoglalák, úgy nyilatkoztak mintha erre ezred hatalmazta volna fel. Én úgy tudom, hogy a tekintetes tisztség rendelete szerint is a biztommányi munka sincs bévégezve és semmi szín alatt míg én a jószág ártá fel nem vettem részjóságom aránt, joga rendelkezni teljességgel nem volt.

Könyörgök azért, méltóságodnak, méltóztassék az ezredhez részjóságom visszaadattatása aránt szükséges rendelést bocsátani és minden káraitam megtéríteni rendelni, mélységes tisztelettel lévén fő méltóságodnak alázatos szolgája.⁶

Szép Mihályné, Szép Kéára Csíkszentsimon, 1848 július 16-án.”

Amint a levélből kiderül, a csíkszentsimoni Szép Antal öröksége körül olyan részesedési nézeteltérések merültek fel, amelyek messze meghaladják egyediségüket, mély történeti vonatkozásaik miatt érdemelnek figyelmet. Nevezetesen azért, mert általuk a székely rendiség néhány alapvető jogtörténeti vonatkozására mutathatunk rá.

Először is lássuk, hogy milyen kulcsszavakkal, sajátos kifejezésekkel találkozhatunk Szép Mihálynénak báró Vay Miklós erdélyi királyi biztoshoz intézett levelében. Ime: „fiú-leány,” „székel[y] örökség,” „gyalog székel[y] katona.” Vegyük sorra ezeket a szavakat.

„Fiú-leány”-nak a székely jog azokat a személyeket ismerte el, akik olyan szabad székely családban születtek, ahol nem volt fiú örökös. Ebben az esetben a „fiúsított” lányok örökölték a családi földet. Az 1555-ben összeírt székely törvények 20. paragrafusa szerint ugyanis: „Valamely embernek fia, leánya vagy, az örökség a fiút illeti,” de ha „valamely embernek két

[vagy több] lánya vagyon, fia nincsen, attyoktól maradt örökségek egyáért illetik őket”⁷ Ismételjük, utóbbiakat nevezték fiú–leányoknak.

A székely örökségnek nevezett földtulajdonról röviden már szóltunk. Itt pontosításként legyen szabad az előbbiekhöz hozzátennünk: a székely örökség, családok által erdőirtással szerzett, illetve a korábbi ősi közföldből örökletes családi tulajdonba került földet jelentette. Amint Sándorfy Kamill találóan írja: „A székely örökség maga az ősköztől megszerzett székely föld, illetőleg ennek egy–egy családot illető ősi része.”⁸ Az ilyen székely örökségeket – amint említettük – lovas katonai szolgálat kötelezettsége terhelte. Nyilvánvaló, hogy ez esetben a kialakuló székely lőfőrendről van szó. Ugyanakkor, vagy valamivel később, a gyalogrendű közszékeleknek is sikerült öröklődő családi birtokokat kialakítaniuk, ha ezért „székely módra” katonai szolgálatot teljesítettek.

Hogy a két katonai rend szolgálatképességét megőrizhesse, a közjognak kellett gondoskodnia a katonai szolgálat anyagi alapját képező családi földvagyon megőrzéséről, azaz meg kellett akadályozni a székely örökségnek átkerülését katonai szolgálatra nem kötelezett rétegek kezébe.⁹ Ez különösen a jobbágyság székelyföldi fokozódó terjedése miatt vált időszerű feladattá. Az 1653-ban összegyűjtött Approbata Constitutio gyűjtemény pontosan előírta: azokban a szabad lőfő- és darabont családokban, amelyekben „fiúágon defectusok [magvaszakadásuk] volna, azokat leányi [fiú–leányi] jussal jobbágyörökséggé a tisztek semiképen ne engedjék tenni és lenni.”¹⁰

Világos tehát, hogy törvény tiltotta a szabadrendű katonáskodó székelység földjeinek az átruházását jobbágyok használatába.

A „gyalog székely katonák” fogalmával a levél egyértelműen az 1764-ben Mária Terézia rendeletére szervezett I. székely gyaloghatárőr ezredhez tartozókat jelölte.

Egészében figyelve a közölt levél tartalmára, megállapíthatjuk, hogy benne a székely jog és rendi világ néhány tipikus intézményének szerepét tanulmányozhatjuk.

A levél pontosan leírja a helyzetet. Eszerint néhai Szép Antalnak, aki bizonyosan a gyalog határőr–katonai rendhez tartozott, öt leánya volt, s a megözvegyült anya szétoztotta lányai között a „kevés székel[y] örökséget.” Az anya, eljárását teljesen jogosnak tudhatta, hiszen a lányok a székely jog szerint „fiú–leány”-oknak számítottak. Ez az örökösödés négy lány esetében valóban a székely jog szerint teljesen törvényes eljárásnak minősült, mivel ők minden bizonnyal székely katonai család sarját választották férjül. De az egyik, akit Klárának kereszteltek, jobbágyfiúhoz bátorkodott nőül menni, s emiatt öröksége megtámadható volt. És az ellenakció nem is maradt el, mert a két (feltehetően) legközelebbi vérro-

kon székely katonafi: Szép Tamás és Kerekes János szerették volna kifizetni a rokon jobbágyasszony földje részének árát, de ő nem fogadta el az ajánlatot.

A levélíró úgy tudta, hogy rokonai csak az 1847. évi szabályozás alapján tették meg ajánlatukat, amely (ti. az 1847. évi szabályozás) valójában egy ősrégi székely jogszokást elevenített fel (anélkül persze, hogy arra hivatkozott volna). Emlékeztetünk az előbb már idézett jogszokás azon kitételére, amely megtiltotta a katonai család birtokának jobbágyi kézre jutását. Nos ugyanez a paragrafus viszont előírta, hogy a jobbágyhoz ment lőfő és darabont lányuk örökségét „jó lelki ismertetű hites emberek becsüljék meg, s igazán böcs (becsü) szerint való árát a leánynak vagy asszonyembernek közelebbvaló férfiúi-ember zászló alatt szolgáló atyafia tegye le, s lészen azé a jószág.”¹¹

A két katonafi tehát egészen pontosan járt el a régi székely jog értelmében, amikor a rokon jobbágycsaládtól vissza akarta szerezni a székely örökséget, hiszen ilyen birtokot úrbéres nem bírhatott. S mivel ezt békésen nem sikerült elérni, „az említett gyalogkatonák részjóságomat jelen 1848-ba[n] kezemből önkények szerint kifoglalák.” A foglalók úgy nyilatkoztak „mint-ha erre az ezred hatalmazta volna fel,” de erre – ha tette is – az ezredparancsnokságnak joga nem volt – állítja a jobbágyasszony.

Sajnos az ügy kimenetelét illetően írásos forrással nem rendelkezünk, azonban az általános körülmények ismerete alapján további magyarázatot fogalmazhatunk meg – természetesen hipotézisként.

Az a levélből kiderül, hogy 1847-ben az ügy nem fejeződött be, s nem érdektelen kérdés, hogy miért bátorkodott a két rokon 1848-ban erőszakkal fellépni székely joguk érvényesítéséért. Annak, hogy az ezred biztatta e lépésre vagy sem, alapjában véve nincsen fontosabb jelentősége. Tény viszont, hogy 1847-ben az ezred „biztosokat” küldött ki, akik a pénzváltást a jobbágyasszonynak az említett két katona nevében felkínálták. Annál inkább figyelniünk kell arra, hogy 1848 nyarán Erdélyben, június 6-án Kolozsvárt elfogadott jobbágyfelszabadító törvény kimondotta, hogy a tiszta székely örökségnek nevezett tulajdonforma nem lehet jobbágy tulajdonná.¹² Tehát nagy a valószínűsége annak, hogy az erdélyi országgyűlési törvény megjelenése bátorította cselekvésre a csíkszentsimoni két katonát is a vitatott székely örökség elfoglalására.¹³

Összegezeként megállapítható, hogy a közölt levél jelentős történeti dokumentum, amely több ősi intézménynek a továbbélését bizonyítja egészen a rendszerváltozást hozó 1848-as évig. Ezek közt a székely örökség mint földtulajdonforma, a fiú–leány–intézmény, az örökösödés ősi szokása kivételes figyelmet érdemel.

Jegyzetek

* EGYED Ákos: A székely hadkötelezettség és hadszervezet, különös tekintettel a XVI. Századra. In: A korszerűsödő és hagyományörző Erdély. (Csíkszereda, 1997. 36–46. pp.); Uő.: Vázlatok a jobbágyfelszabadítás és zsellérkérdés történetéről a Székelyföldön. In: Falu, város, civilizáció (Bukarest, 1981. 102–147. pp.);

Uő.: A jobbágyfelszabadítás sajátos ágai Erdélyben. In: Debreceeni Szemle, VII. évf. I. sz. 1999. márc., 9–13. pp.

¹ Bár az előzményei is figyelemre méltóak!

² BÓNIS György: Magyar jog – székely jog. Kolozsvár, 1942. 97. p.

³ Bővebben: EGYED Ákos: Falu, város, ... i. m. 121–122. pp.

- ⁴ Ennek lett aztán a következménye az is, hogy az 1848. január 6-án Kolozsvárt elfogadott úrbéri törvény hatálya a székely örökségeken lakó jobbágyokra és zsellérekre nem terjedt ki. [Vö.: Corpus Juris Hungarici. Erdélyi törvények. (Bp. 1900. 674. p.)]
- ⁵ A levél írója, aki megbízott vagy jegyző, esetleg ügyvéd is lehetett, láthatóan jól ismerte a székely jogot.
- ⁶ A Kolozsvári Történelmi Intézet Fotótékája. 17449–17451/1848.
- ⁷ KILYÉNI SZÉKELY Mihály: A nemes Székely Nemzetnek Constitutiói. (Marosvásárhely, 1818. 40. p.)

- ⁸ SÁNDORFY Kamill: Erdély reformkorszakának jogtörténete. (Bp. 2000. 85. p.)
- ⁹ A közsékeket csak általános felkelés esetén szolgáltatták fegyverbe.
- ¹⁰ Corpus Juris Hungarici 1540–1848. évi Erdélyi törvények (Bp. 1900. 145. p.)
- ¹¹ KILYÉNI SZÉKELY Mihály im. 228 p.
- ¹² EGYED Ákos: Az utolsó erdélyi rendi országgyűlés. (Marosvásárhely, 2001. 120–125; 237–239. pp.)
- ¹³ Ebben az időben gyakoriak voltak az önkényes földfoglalások.

Hagyományörző módon 2005. február 1-jén találkoztak a tudomány képviselői, hogy a jeles évforduló napján megvitassák a történelmi tradíciók fényében a köztársaság intézményének mai magyarországi helyzetét. A rendezők – az MTA Politikai Tudományok Intézete, az ELTE Bölcsészettudományi Kar Történelmi Intézete és a Politikatörténelmi Intézet – választása a helyszínt illetően a Néprajzi Múzeum alkalomnak megfelelő és kellően impozáns Dísztermére esett. A Miniszterelnöki Hivatal és a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma által támogatott konferenciát illetően *Hiller István* kulturális miniszter köszöntőjében nagy örömmel üdvözölte a kezdeményezést, majd pedig az ilyen jellegű találkozók fontosságát hangsúlyozva utalt a tudományos élet és a politika képviselőinek a felelősségére a köztársaság eszméjének közkinccsá tételével kapcsolatban. A miniszter úr a politika oldaláról az első meghatározó lépésként ígéretet tett arra, hogy kezdeményezni fogja február 1-jének, a *köztársaság napjaként* történő parlamenti elfogadását. Így reményei szerint ezen jeles napot 2006-ban már – az 1946. évi I. tc. hatályba lépésére emlékezve – nemzeti ünnepként tarthatjuk majd számon.

Ezen köszöntőt követően *Földes György* nyitotta meg a konferencia-napot. A Politikatörténelmi Intézet főigazgatója elsőként *Kende Pétert* kérte fel „A köztársasági gondolat magyarországi állásáról” szóló előadásának megtartására. Kende a kérdéskör megfelelő behatárolása érdekében a definiálási lehetőségekkel vezette fel mondandóját, majd kitért a jelenkori köztársasági gondolat megítélésének egyik meghatározó szempontjára, azaz a királyság szimbólum-rendszerének és a köztársasági kormányforma sajátosságainak jellegzetes szimbiózisban való együttélésére. Végül azzal a megállapítással zárta előadását, hogy a magyar republikánus hagyomány – egyfajta koherens eszmerendszer hiánya ellenére – tényszerűen dokumentálható, és kezdete gyakorlatilag az 1848-ban már megvalósuló parlamentális kormányzás és a kormányzati felelősség intézményére nyúlik vissza. Ezen fejtegetésekhez kapcsolódóan – egyébiránt a programfüzetből lehangzott *Kende Péter* helyén eredetileg feltüntetett – *Bayer József* is a republikánus eszme jelenkori fontosságát hangsúlyozta hozzászólásában. Véleménye szerint ezen kormányforma jelentőségét napjainkban a legitimitás kérdése veti fel, így szerinte kulturális és politikai cél egyfajta köztársasági-kultusz kialakulása.

Pölöskei Ferenc „A köztársasági eszme a XX. száza-

SZEMLE

A köztársaság és a XX. századi Magyarország

EGY KONFERENCIA MARGÓJÁRA
2005. FEBRUÁR 1.

di Magyarországon” címmel Kendéhez hasonlóan a királyság és a köztársaság hazánkban megvalósuló konfúz jellegét emelte ki. Előadásában a republikánus eszmeiség hagyományainak hiányát nyomatékosította. Ennek indokát abban látta, hogy az 1989-ben kikiáltott, első tartós köztársaságot megelőzően létrejött „formációk” rövid fennállásuk okán számottevő hagyomány kialakulását nem tették lehetővé.

Ezen általános jellegű, a kérdéskör egészét megragadó felszólalásokat követően *Hajdú Tibor* az 1918-as népköztársaság elemzése kapcsán – meglehetősen nehezen alátámasztható érvek segédelmével – arra a megállapításra jutott, hogy Magyarországon 1946-ban nem valamiféle király nélküli királyság rendszerét szüntették meg, hanem mindössze az addigi „zavaros köztársaság”-ot állították helyre. Ezen érvelés talán legkézenfekvőbb gyenge pontja, hogy azzal kívánta alátámasztani a köztársaság 1919-től számítható folytonosságát, hogy – többek között *Horthy* kormányzói jogkörének hiányosságait felhozva – cáfolta a királyság tényleges fennállását.

Hubai László az 1946. évi I. tc. vonatkozásában a rendkívül rövid időre korlátozott polgári demokrácia által meghatározott történelmi feltételeket, a jogszabály megszületésének körülményeit és végül pedig a szabályozás tartalmi értékeit vázolta fel előadásában. A törvényhozás legjelentősebb érdeméeként a királyságtól, a király nélküli királyságtól és végső soron a csak nevében népköztársaságtól történő elszakadást megvalósító jellegét emelte ki. *Hubai* ugyan egyetértett Kendével abban, hogy a köztársasági gondolatnak hazánkban nincs – más országokhoz hasonló – koherens eszmerendszere, mégis hangsúlyozta, hogy jelen történelmi helyzet kiváló lehetőség arra, hogy egy „új” magyar köztársasági tudat alapjává váljon.

Ezen kérdéskörben vizsgálta *Föglein Gizella* előadá-

sában az 1944–1949 közötti időszakra vonatkozóan az államfő intézményének szabályozási és tartalmi kérdéseit. Ezen elemzés eredményeképpen megállapítható, hogy a megjelölt terminus folyamán a jogszabályváltozások a pártközi megállapodások egyre szélesebb körben való térnyerése mellett az államfői pozíció ellehetetlenítéséhez vezettek. A jogkörök folyamatos szűkítése végül az elnöki tanács felállításával a teljes a tisztség megszűnéséhez vezetett, és végső soron maga a köztársaság sem „élte meg” a négyéves ciklus végét.

Ezt követően *Feitl István* az 1946-os köztársaság eszméiségének az 1956-os forradalomban való megjelenését elemezte. Arra a kérdésre, hogy vajon volt-e az 1956-os eseményeknek alkotmányos berendezkedésre vonatkozó gondolatossága, a kézenfekvő nemleges válasz mellett még felvetett az előadó néhány említésre méltó lehetőséget. Ez esetben tehát el kell tekinteni a rendelkezésre álló idő rövidségétől. Egy ilyen megközelítés alapján *Feitl* szerint az mondható, hogy „a levegőben mégis benne volt” valamiféle republikánus irányultság. Ezt támasztja alá a szabadságjogok megteremtésének célkitűzése mellett az a tény is, hogy a forradalom részesei nem az ideiglenesség érzésével gondolkodtak saját pozíciójukról, és ennek jegyében az 1946–1949-es szisztéma szerint kívántak egyfajta új pártstruktúrát létrehozni, új alkotmány alkotni és ennek kapcsán a népköztársasági kormányformát köztársaságira változtatni.

Ez a némileg vitatható érvelés – a többi előadó hasonló fejtegetéseivel egybecsengő módon – egy nehezen körvonalazható és gyenge lábakon álló (jog)-folytonosság nyomainak hangsúlyozásával kívánta alátámasztani azt az előzetes felvetést, hogy mégis felle-

dezhető 1918-tól (vagy adott esetben 1848–1849-től) Magyarország történelmi és jogi tradíciójában a köztársasági tudat.

Az előadások sorát *Ripp Zoltán* zárta az 1989-es köztársaság létrehozásával kapcsolatos elemző bemutatásával. Ebben *Ripp* először a legitimációs kérdés szerepét elemezte; majd a köztársasági alkotmány létrejöttének körülményeit, koncepcióját és tartalmi sajátosságait foglalta össze; végül pedig a hatalmi-politikai harcoknak a köztársaság létrehozására gyakorolt befolyását ismertette. Mindezek alapján leszögezhető, hogy egy a korábbi berendezkedéstől elszakadni kívánó, de a politikai-történelmi feltételek korlátai közé szorított erősen kompromisszumos megoldás született 1989-ben. Mégis ezen időszak és törvényhozás elvitathatatlan érdeme, hogy megteremtette hazánkban egy modern köztársaság jogi és politikai alapjait.

A rendelkezésre álló idő rövidsége miatt a kérdéskör részletes és hosszas megvitatására már nem kerülhetett sor, mégis megállapítható, hogy az adott témák méltán elismert kutatóitól gondolatébresztő előadások hangzottak el az érdeklődő közönség előtt. *Izsák Lajos*, az ELTE rektor-helyettese zárszavában az előadók méltatása mellett hangsúlyozta az ilyen jellegű tudományos találkozókat jelentőségét, és ezen összeövetel legfőbb céljának a jövő évi, az 1946-os köztársaság 60. évfordulóján esedékes konferenciára való felkészülést jelölte meg. Mégis megjegyzendő, hogy remélhetőleg jövőre már – ilyen alapvető jogi kérdéseket is érintő témakörök kiválasztása esetén – a történészek mellett jogtörténészek, jogászok is helyett kaphatnak az előadók sorában.

Davidovics Krisztina

Elpusztult és pusztuló falvak

2003 nyarán alakult Az Elpusztult és Pusztuló Magyar Falvakért Egyesület, amelynek szülőatyja *Dr. Kovácsics József* professzor volt. A szervezet célja a XVII. század végéig az ország területén elpusztult falvak emlékének megőrzése, és a XVIII. század végi népességszámhoz képest 50%-nál nagyobb mértékben fogyó falvak sorsának segítése.

Az Egyesület feladatának tekinti az elpusztult faluról, mint Kulturális Örökségről való megemlékezést, illetve a leépülő, visszafejlődő községek népességtörténetének bemutatását, ezzel felhívva a figyelmet a sokszor már az alapellátásra és népességreprodukcióra is képtelen településekre. A feladat végrehajtásának eszközeként emléktáblák állítását, illetve helyi és országos szintű konferenciák szervezését jelölte meg az alapszabály.

Az Egyesület 2005. február 8-án tartotta köz-

gyűlését, ahol az éves beszámoló után elnökválasztásra került sor, az alapító-elnök halála miatt. A közgyűlés *Dr. Blazovich László* egyetemi tanárt választotta elnöknek.

A választás után rövid tudományos ülésre került sor, amelyen *Dr. Blazovich László* a történelmi helységnévtárak szerepét ismertette a falukutatásban. Előadásában a magyar falvak változásának történelmi tendenciáiról és a névrendezés szabályozásának fejlődéséről tartott rövid ismertetőt. A történelmi helységnévtárak kutatásban való jelentőségét a Pesti Frigyes és Fényes Elek általi összeírásoktól kezdve, az 1913-ban kiadott helységnévtáron keresztül, a *Kovácsics József* által szerkesztett Történelmi Statisztikai Helységnévtárig mutatta be az előadó, majd megemlékezett az utóbbi években elterjedő megyei helytörténelmi lexikonok kiemelkedő szerepét.

Az ülés zárásaként *Hárshegyi József*, Monostorapáti polgármestere, a 850 éves Almádi Apátság romjainál 2005. május 16-án tartandó emléktábla-avatás és tudományos ülés előkészületeiről számolt be a hallgatóságnak.

Pafféri Zoltán

2005. március 21–23-án a győri Széchenyi István Egyetem Gazdaság- és Jogtudományi Karán gyűltek össze 9 egyetem és 3 főiskola hallgatói, hogy az állam- és jogtudományok körében írott dolgozataikat megvitassák és megmértessék. A 30 tagozatban 281 dolgozatot jegyeztek a diákok, ebből a magyar állam- és jogtörténet, valamint az egyetemes jogtörténet területére esett 29. A 3 tagozatban megvitatott munkákat a 3 zsűri szekciónként 4–4 díjjal jutalmazta. Az egyetemes jogtörténet és római jog szekciójának első díját Szabó Krisztina: *Fenus nauticum* című dolgozata nyerte (Pázmány Péter Katolikus Egyetem). A magyar állam- és jogtörténet I. tagozatban Kiss Bernadett (Eötvös Loránd Tudományegyetem) munkája hozta el az első díjat: a somlói szőlő- és bortermelés szabályozásának jogi keretei a kezdetektől napjainkig. A magyar állam- és jogtörténet II. tagozat első díját a zsűri Mohácsi Barbarának ítélte oda: a büntető törvénykezés és a büntetés-végrehajtás Debrecenben a

Országos Tudományos Diákköri Konferencia Győrben

18–20. században, különös tekintettel a debreceni királyi törvényszéki fogház működésére című dolgozatáért (Eötvös Loránd Tudományegyetem). A zsűrik vélekedése szerint kiváló dolgozatok születtek, és nemcsak a díjazottak, hanem a szabályok szerint kényszerűen díj nélkül maradtak is megállták a helyüket. Nemi bonyodalmat okozott a római jogászok és az egyetemes jogtörténészek tagozatának egységesítése, de a zsűri korrekt mérlegelés eredményeképpen megelégedésre okot adó értékelést hozott.

Ivan Kostajnički, azaz Kitonich János (1561–1619) *Directio methodica processus iudiciarii iuris consuetudinarii, inclyti regni Hungarie*, (első kiadás: 1619, Nagyszombat) magyar fordításban *A nemes Magyarország igazságügyi eljárásának elvei* címmel megjelent alapvető perjogi kézikönyvének elsőként napvilágot látott, latin-horvát, kétnyelvű kiadása, forrásértékű munka, amely jelentős hiányt pótol a horvát és a magyar jogtörténet és a forráskutatás számára egyaránt. A most megjelent kétnyelvű kiadás horvát fordításának alapjaként szolgáló latin szöveg – a későbbi kiadásokat kísérő egyre terjedelmesebb jegyzetapparátus és a bizonytalan eredetű megjegyzések miatt – elsősorban a *Directio* 1634-ben Bécsben megjelent második kiadásán alapul, amely a nagyszombati kiadás változtatás nélküli utánnyomata. (Mindkét kiadás két részből állt: tartalmazta Kitonich másik jelentős munkáját, a Werbőczy *Tripartitumából* vett száz vitás, ellentmondást tartalmazó és kétséget keltő jogi tételt és az ezekre adott megoldást, a *Centuria certarum contrarietatum et dubietatum ex Decreta Tripartito desumptum et resolutum* címmel írt munkát.) A *Directio* szövegközlésében a fordító csupán néhány apró, technikai változtatást eszközölt (interpunkciós jelölések stb.). A kötet szerkesztési munkálatait a zágrábi egyetem jogászokból, történészekből és filológusokból álló alkotóközsége végezte, Davor Krapac büntetőjogász-jogtörténészprofesszor vezetésével.

A horvát jogtörténetírás számára Kitonich munkája a perjogi kézikönyv jellegén túl különös kultúrtörténeti jelentőséggel bír, ahogyan ezt Mirjan Damaška a kötet előszavában kifejti, hiszen a *Directio* az első, jogász tollából megjelent munka, amely nyomtatást kapott. (A második Werbőczy István *Tripartitumának* horvát fordítása: Ivanuš Pergošić *Decretuma* azonban csak 1574-ből való.) A *Directio Methodica* ugyanakkor a magyar jogtörténet alapvető forrását képezi, segítségével képet alkothatunk a Magyar Királyság szo-

Directio methodica

IVAN KOSTAJNIČKI (KITONICH JÁNOS):
DIRECTIO METHODICA PROCESSUS
IUDICIARII IURIS CONSUETUDINARII, INCLYTI
REGNI HUNGARIE

Methodična uputa u sudbeni postupak po običajnom pravu
slavnog Ugarskog Kraljevstva, latin-horvát kétnyelvű kiadása,
Zagreb, Pravni fakultet Sveučilišta, 2004. 764 p.

kásjogi, római jogi és kánonjogi alapokon nyugvó, peres eljárásjogi rendszerének általános menetéről a XVII. század elején. Mivel a korabeli horvát területek a Magyar Királysághoz hasonlóan hosszú ideig a török fennhatóság alatt álltak, a két nemzet társadalmi és politikai elitje összefonódott, ami a jogélet területén is jelentkezett. Kitonich *Directiojának* egyébként 1650-ben kitűnő magyar nyelvű fordítója is akadt Kászoni János személyében.

A kötet tartalmi beosztását tekintve három alapvető részből áll. A bevezető rész *Mirjan Damaška* tanulmányát tartalmazza a *Directionak* a horvát jogtörténetben betöltött szerepéről. (I–XXIV.). Ezt követi *Davor Krapac* tanulmánya a latin szöveg sajtó alá rendezéséről és a fordításról. A rövid bevezető tanulmány elsősorban a kötet megjelentetésének aktualitásával foglalkozik. Krapac szerint Kithonich *Directiojának* aktualitása elsősorban abban rejlik, hogy mivel Horvátország a tárgyalt korszakban egyrészt a török uralom alatt, másrészt pedig a rendi monarchiából az abszolút monarchia felé vezető „államjogi átmenet” és átalakulás időszakában volt, egy ilyen korszak jogász elmélete és gyakorlata pedig mindig különösen jelentős mértékben alapul a jogon, mint társadalmi és morális szabályozórendszeren. Kitonich munkájának a fentiekben megfogalmazott, általános jogtörténeti jelentőségét tehát – a kötet szerkesztője-

nek gondolatmenete szerint – munka összefoglaló, kézikönyv-jellegű haszna egészíti ki, utalva itt arra is, hogy a mintegy száz évvel korábbi *Tripartitum* a korabeli peres eljárás gyakorlati aspektusait nem tárgyalja, Kithonich munkájába azonban saját bevallása szerint is a korabeli ítélkezési gyakorlat egyes esetei, szakmai tapasztalatai kézzelfoghatóan beépültek. (XXV–XXXI.) Könyve elején maga írta erről latinul: „Mindazt, amit itt a nyilvánosság elé és hasznára bocsátok, ő császári és királyi felsége alatt a királyi táblán, Thurzó György nádor és királyi helytartó idejében, 1610-ben és 1612-ben a pozsonyi, 1611-ben pedig az eperjesi oktavális törvényszékeken, továbbá az említett rendkívüli bírások során a magam tapasztalatából gyűjtöttem.” (Kászoni János fordítása). A kötet két bevezető tanulmánya után következik a *Directio* kétnyelvű szövegközlése. A horvát fordítás Neven Jovanović, a Zágrábi Egyetem Bölcsészettudományi Kara klasszika-filológusának munkája. (Praefatio: LXII–LXXXIII., *Directio* szövege 1–571. p.) A szöveget egy latin-horvát terminológiai szótár, a *Glossarium*, a Kithonich szövegben előforduló nevek jegyzéke és egy Bibliográfia (Neven Jovanović ld. 573–592. pp., ill. Mirela Krešić ld. 593–640. pp.), valamint a Kithonich életrajzát érintő korabeli földrajzi nevek jegyzéke (u.ö. 641–660. pp.)

egészíti ki. (A szerzőt Pálffy Géza segítette a korszakhoz szükséges magyar nyelvű történeti források megismerésében.) A kötet harmadik része egyrészt Kithonich horvát szempontból megírt életrajzát tartalmazza (Marino Jureković tollából, ld. 661–707. pp.), másrészt pedig Kithonich jelentőségéről és a *Directio* magyar recepciótörténeti hátteréről a magyar jogtörténetben András Dorottya tanulmányát. (709–712. pp.) A Kithonich-életrajz többek között a *Directio* szerzője életrajzában egyes pontjaival, így pl. a szakirodalomban vitatott származási hely kérdéskörével foglalkozik: ld.: „*nekom hrvatskom selu u okolici Pandorfa ili Požuna*” (ld. Meršić, 663. p.). A kötetet két függelék zárja, amelyek közül az egyik a szerző üdvözlésére készült alkalmi verseket, a másik pedig a *Directio* ezen szövegének és a Nagyszombatban 1751-ben kiadott *Corpus Iuris Hungariciben* szereplő *Directio*-szöveg eltéréseit tartalmazza.

A megjelent kötet a *Directio* kiadásán túl egy határon átívelő tudományos együttműködés sikeres megvalósulását jelzi egy olyan szerző esetében, akit a tárgyalt korszak sajátosságainál fogva több nemzet tudományos közléte is magáénak vallhat, és akinek munkássága az elmélet és a gyakorlat szintjén egyaránt hatott.

András Dorottya

Kórház vagy fogház?

A PÁRIZSI HÔPITAL GÉNÉRAL TÖRTÉNETÉBŐL

MICHEL FOUCAULT:
A BOLONDSÁG TÖRTÉNETE
A KLASSZICIZMUS KORÁBAN (KÍSÉRTÉSEK)

Atlantisz könyvkiadó, Bp., 2004, 770 p.
ISBN 962 9165 76 X

Rendhagyó könyvismertetésre készül a recensens, amikor Michel Foucault kiváló munkájának csupán egy fejezetére kívánja felhívni az olvasók figyelmét. Oka megvan rá: ez az a fejezet, mely a büntetés-végrehajtás történetével foglalkozó szakemberek érdeklődését felkeltheti. Ez a rész *A nagy elzárás* címet viseli.

Nyomban le kell szögeznünk persze, hogy ez a fejezet olvashatatlan a többi nélkül. Nem arra bízhatjuk tehát az olvasót, hogy rögtön a második fejezethez lapozzon. Foucault gondolkodása integráns egészet alkot, kiemelt elemei elvesztik értéküket, értelmetlenekké válhatnak, vagy eleve érthetetlenek a korábbi következtetések ismerete nélkül.

A francia filozófus az Editions Gallimard jóvoltából 1972-ben publikált munkája jelent most meg magyarul Sujtó László értő tolmácsolásában. Az elmebetegség

kezelésének néhány évszázados históriájáról szól maga az egész könyv, beigazítva a jelenséget a különböző egyéb társadalmi devianciák körébe (és ezzel jelezve, a korszak megközelítését is: a bolondság, a téboly évszázadokon át nem a betegség, hanem a nem-értelem határmezsgyéjén mozgott, hogy rövid időre büntető üggyé is átváltozzon).

A 17. és 18. század Európában a büntetések forradalmának kora. Ebben a két évszázadban terjed el futótűzként a kontinens térképén a fenyítőházi modell, mely a kriminálisok nagy tömbjéről kisebb-nagyobb sikerrel megkísérli leválasztani a kiskriminálisok (kistolvajok, szajhák), a deviánsnak tűnő magatartást tanúsítók, (engedetlenek és szófogadatlanok, herdálók és dorbézolók,) valamint a szegények rétegeit. Ezeknek a társadalmi elemeknek „önállósítása” van napirenden, a közép-kor sommásan kezelt bűnelkövetői köréből egyfajta rendészeti kaput nyitva. A protestáns társadalmak a fenyítőházba terelnék a „haszontalan,” de nem javíthatatlan elemeket, a nevelés és a társadalom számára történő visszaszolgáltatás céljával. A protestáns munkaéthosz bűnnek tekintette a tétlen szegénységet, ugyanakkor a jobbítás, nevelés, visszatérés eszméje megakadályozta a bezártak kriminális bűnözőként kezelését: a házak „becsületes jelleget” viseltek magukon.

Franciaországot a fenyítőházi mozgalom elkerülte. Ennek sokak szerint fő oka a francia protestantizmus erőtlensége és térvessztése, a katolicizmus koncentrált befolyása, de akadályozta az Európában egyedülálló módon megerősödött centralizált abszolutizmus is. A

kialakult tömlöc-és börtönhálózat mellett létrejött a fogvatartó intézmények egy sajátos válfaja: az hôpital is. „Kívánjuk és elrendeljük” – szölt a Párizs városa és külvárosai koldus szegényeinek elzárására szolgáló köz-kórház létesítését 1647 áprilisában előíró királyi ediktum – „hogy a mindkét nemhez tartozó, munkára képes és arra képtelen személyek kórházban tartassanak, s képességeik szerint építkezéseken, manufaktúrákban és más munkákban alkalmazzassanak, ...melynek formai és tartalmi végrehajtását előírjuk.” A preambulum indoklása szerint Párizsban a koldusok oly mértékben elszaporodtak, hogy a közbiztonság lényegében megszűnt. A bűnözés megnövekedett, gyilkosságok, rablások, lopások és erőszaktevések jellemezték az utcát; a koldusok népe nem ismert sem vallást, sem fölöttes hatóságot, sem rendet, feslettség, élvhajhászat és istentelenség uralkodott el a városban. Az uralkodó a dolog lényegéhez nyúlt: a koldulást korbácsolás majd gályarabság terhe mellett tilalmazta. A koldulásból élőknek felajánlotta, hogy beköltözhetnek az hôpital générálba (köz-kórházba) vagy el kell hagyniok Párizst. Az előzetes elgondolás bevált: a közel negyvenezer koldusból mindössze négyezer kívánt a városban maradni és a köz-kórház lakójává válni, a többiek visszaszivárogtak tartományaikba. A köz-kórház maga egy közös igazgatás alá vont épületkört jelentett. Ide tartozott például a Salpêtriére és a Bicêtre is.

Ezzel a francia kormányzat lényegében hasonló módon kezelte a szegényügyet, mint a németalföldi: külön intézetet létesített a szegény társadalmi rétegek ellátására, gondozására, munkáltatására, ellenőrzésére és mindenekelőtt elzárására. A kiindulópontban volt azonban egy lényeges különbség: míg Amsterdamban a büntetés/fegyelmezés és megnevelés volt a fő cél, addig Párizsban az egyházi karitatív gondoskodó tevékenység állami hasznosítása, gondoskodás a szegények gondozásáról. Nem kevésbé kemény eszközökkel, mint Németalföldön. Foucault erről azt írja, hogy „egyszerre érvényesül az egyház ősrégi jótékonyági és menedéknújtási privilégiuma, és a nyomor világában rendet követelő polgári igyekezet, a megsegítés szándéka és az elnyomás igénye, a könyörületesség feladata és a megtorlás akarata.” Az út azonban a későbbiekben nagyon hasonlóan bizonyult a német-alföldihez: az intézeteket a kriminalizálódás felé igazította.

Az hôpital générál mellett nyitották meg a Könyörületesség nagy és kis Házát (La Pitié) és kórházát, az ún. Menedéket (Refuge), továbbá a Scipion-Házat és kórházat, valamint a szappangyár Házát (Savonnerie). Az Intézetek élén élethossziglan kinevezett igazgatók álltak, üzleti, rendőri, igazságszolgáltatási (büntető és fenytő) hatalmat gyakorolva, nem csak a Házak lakói felett, hanem az egész városban (tehát a potenciális bekerülők vonatkozásában is). Az igazgatók büntető hatalmát a Házak területén létesített földalatti tömlöcök és felállított akasztófák, pellengérek jelképezték. Ezek a Házak, és különösképpen a köz-kórház rendészeti intézmények, melyeket az uralkodó a törvény határára telepített. Hatékonyaságuk jele, hogy 1676-ban már rendelet

kötelezett valamennyi francia várost ilyen intézmény létesítésére.

Foucault felhívja arra a figyelmet, hogy a 17. században szerte a kontinensen hatalmas „elzárási intézmények” létesültek, melyekbe azokat zsúfolták össze, akikkel nem tudott mit kezdeni az aktuális hatalom. Azaz, akik még nem nyerték el végső helyüket a társadalmi struktúrában, a gondoskodás, ápolás vagy büntetés szektoraiban. Ezzel két évszázadra közös otthont jelöltek ki a szegényeknek, a munkanélkülieknek, az elítélt bűnözőknek – s nem kevésbé az elmebajosoknak.

A bekerülés Franciaországban a „lettre de cachet,” a király pecsétetes parancslevele által történhetett: Többek között például, ha a családok meg akartak szabadulni „botrányos” magaviseletű tagjaiktól, ilyen parancsot eszközölve juttathatták be rokonukat valamelyik hôpital falai közé.

Az hôpital nem volt gyógyintézmény. Jellegét inkább közigazgatási, kevésbé igazságszolgáltatási karaktere határozta meg. Jellegzetes bizonyítéka ennek a szerző szerint, hogy a Pitiében (Könyörületesség Házában) székelő megbízott orvos a Házakba csak hívásra érkezett meg, ha ott a kórházigazgatók valami problémát tapasztaltak volna. Az intézmények feladata volt falaik között tartani a szegénység veszélyesebb rétegét. Franciaországban azonban – szemben a protestáns németalfölddel – hosszú ideig föl sem merült a munkáltatás, különösen annak nevelő funkciója, ez hiányzott a célok közül. Amikor előkerült, akkor is inkább csak hasznossági kategóriaként: a tétlenség elleni szerként alkalmazták. Colbert szerint persze az sem probléma, ha némi finansziális hasznot is hoznak a Házak konyhájára, de az ő felfogása nem vált általánossá.

A belső rend egyik forrása a tény, hogy a legtöbb hôpitalt egyházi (többnyire rendi) kezelésére bízta az uralkodó. Ennek megfelelően a kolostorok mintájára szervezett belső élet a rendházak működési rendje szerint funkcionált. A kolostorok sajátos, a középkorból fennmaradt feladatát jelentették a kolostortömlöcök, börtönzárkák vagy fogházi körletek, melyeket állami célokra tartottak fenn. Az állam királyi parancsra vagy bírósági ítélettel beutalt rabok után rabtartási díjat térített a rendeknek.

Önmagában már ez is biztosíthatta volna büntető jellegét, de ennél fontosabb az a tendencia, amelyet a „rossz szegények” (az ellenszegülők, munkamegtagadók, kocszmázók) elleni retorzió jegyében megfogalmazott a hatalom: ezeket a törvényeknek megfelelően meg kell büntetni, és elzárni a vonatkozó intézetekben. Ettől a felfogástól pedig már csak egy lépés az elkriminalizálódás: az ellátó-gondoskodó intézmények, az hôpitalok hasonlóan a németalföldi és észak-német fenytőházakhoz, elkriminalizálódtak. Útjuk a börtön felé vezetett.

*

A kötet a Francia Külügyminisztérium, a Francia Köztársaság magyarországi Nagykövetsége, a magyarországi Francia Intézet által támogatott Kosztolányi Könyvtámogatási program keretében jelent meg.

Magyar történelmi dokumentumok 1944–2000

Szerkesztette: Izsák Lajos és Nagy József
Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2004,
614 p., ISBN 963 19 4587 1

Alig egy éve jelent meg a „Magyarország századai” című dokumentum-válogatás, amely a magyar történelem és jogfejlődés Szent Istvántól 1956-ig terjedő majd ezer évéből válogatott. A legújabb, a Nemzeti Tankönyvkiadó gondozásában megjelent összeállítás történelmünk utolsó, a második világháború végétől napjainkig terjedő időszakának, döntően politikai, diplomáciai forrásait gyűjtötte össze. Az *Izsák Lajos és Nagy József* által szerkesztett kötet a tárgyalt időszakot kronológiai felosztásban kilenc fejezetre bontja. Az egyes fejezeteket a korszak legfontosabb eseményeinek összefoglalója vezeti be, ezt követik az egyes korszakok válogatott forrásai, amelyek között találhatunk az egyes korszak politikai berendezkedése szempontjából meghatározó törvényeket, pártprogramokat, politikai beszédeket, diplomáciai tárgyalásokról szóló és egyéb dokumentumokat.

Az első fejezet a második világháborút követő három év koalíciós kormányzásának korszakát, a többpárti polgári demokrácia kommunista párt által szovjet segítséggel való folyamatos felszámolásának történetét mutatja be. A korszak legfontosabb törvényei közt megtaláljuk az 1945-ös választójogi törvényt, a köztársasági államformát bevezető 1946: I. törvényt, valamint a Rákosiék által a többpártrendszer szétverésére használt köztársaság védelméről szóló 1946: VII. törvényt. A külpolitikai eseményeket tárgyaló források között megemlítendő a moszkvai fegyverszüneti egyezmény, a párizsi békeszerződés, a tragikus magyar–csehszlovák lakosságcsere-egyezmény, valamint szovjet vezetők titkos jelentései a magyar belpolitikai helyzetről. A belpolitikai források között megtalálhatók az Ideiglenes Nemzetgyűlés és Ideiglenes Nemzeti Kormány iratai, néhány politikai párt választási programja, és Nagy Ferenc memoárjának egy részlete is. Talán egyedül az 1947-es választásokra, a hírhedt kékcédulás csalásra utaló dokumentumok hiányolhatók e kor forrásai közül.

A második fejezet a totális diktatúra, a Rákosi korszak forrásait tárgyalja 1948-tól 1956-ig. A pártállami rendszer jellemzője, hogy bár ekkor is születtek törvények, a tényleges politikai döntéseket a pártközpontban, illetve Moszkvában hozták meg. Ezért e kor dokumentumai között a Magyar Dolgozók Pártjának határozatait, illetve vezetőinek a szovjet vezetéssel folytatott levelezése, és a Szovjetunióval kötött külpolitikai szerződések, így a szovjet megszállást legitimáló Varsói Szerződés tekinthetők a legfontosabb forrásnak. Emellett persze találunk fontos, a diktatúrát igazoló törvényeket is,

köztük a pártállami alkotmányt vagy az iskolák államosításáról szóló jogszabályt. A korszak utolsó éveinek enyhülő diktatúráját tükrözi az írók és művészek pártvezetéshez írt memorandumai.

A harmadik fejezet az 1956-os forradalom dokumentumaiból válogat. A forradalom forrásai közt kiemelt jelentőséggel bírnak a politikai beszédek, nyilatkozatok, újságcikkek. A forradalom miniszterelnökének, Nagy Imrének nyolc beszéde mellett Mindszenty bíboros, Bibó István beszéde, kormány- és pártnyilatkozatok, tudósítások, és újjáalakuló pártok programjai találhatók e fejezetben.

A negyedik fejezet a forradalmat követő megtorlás 1956-tól 1963-ig tartó korszakának dokumentumait mutatja be. A fejezetben tárgyalt időszak legfontosabb forrásai az SZKP vezetőinek, valamint a hazánkban tartózkodó szovjet tábornokoknak jelentései, a Kádár-kormány megalakulása, az immár MSZMP-nek nevezett állampárt központi bizottsági határozatai és jegyzőkönyvei, továbbá a megtorlást szolgáló rendkívüli kormány- és törvényerejű rendeletek. A kor dokumentumaiban bemutatását a megtorlásnak véget vető, az 1963-as általános közkegyelemről szóló rendelet zárja.

A konszolidált Kádár-rendszer korszakát a forrásgyűjtemény három szakaszra bontva tárgyalja. Az ötödik fejezet az 1968-ig tartó időszak, a hatodik az 1968–1981 közötti évek, a hetedik pedig a pártállami rendszer gazdasági, majd politikai hanyatlásának korát tárgyalja 1981-től 1988-ig. Az ötödik és hatodik részben található dokumentumok többségét az MSZMP KB gazdasági és szakpolitikai tárgyú határozatai, értékelései alkotják, de megtaláljuk a Varsói Szerződés hadseregeinek 1968-as csehszlovákiai bevonulásáról szóló közleményt, a helsinki záróokmány alapelveit, vagy Cyrus Vance-nek a Szent Korona hazatérésekor mondott beszédét. A pártállami rendszer hanyatlásáról szóló hetedik fejezet KB-és minisztertanácsi határozatait mellett megtaláljuk a kötelező kettős jelölést bevezető 1983-as választójogi törvényt, valamint a rendszerváltás néhány fontos forrását, így a Beszélő Társadalmi Szerződését, vagy a Lakitelki Nyilatkozatot.

A nyolcadik fejezet a rendszerváltás három évét tárgyalja. A kor legfőbb forrásai között első helyen a rendszerváltó, alkotmányos kérdéseket szabályozó törvényeket, illetve az azokat előkészítő, a politikai reformokat lehetővé tevő párthatározatokat kell említeni. Ebben a fejezetben találhatjuk az újonnan alakult pártok programjait, a Nagy Imre temetésén elhangzott gyászbeszédeket, valamint a szovjet csapatok kivonásáról szóló egyezmény. A fejezetet az első szabadon választott magyar miniszterelnök programbeszéde zárja. Az utolsó fejezetben a magyar többpárti demokrácia első tíz évének néhány jelentősebb törvényeit találjuk, így a kárpótlási, vagy a NATO-csatlakozási törvényt. A dokumentumválogatást mind történelem- és joghallgatóknak és oktatóknak, mind az elmúlt 60 év történelme iránt érdeklődőknek bátran ajánlhatjuk.

Magyar Attila István

Egy hosszabb lélegzetű sorozat első három kötete előtt tisztelgünk, amikor ezzel egy időben a munka folytatását is nagy érdeklődéssel várjuk. Ez a nagyszabású munka először egyszemélyes vállalkozásnak indult Égető Melinda tudományos főmunkatárs részéről 1982-ben, az MTA Néprajzi Kutatóintézetében a Kulturális és történelmi emlékek feltárása, nyilvántartása és kiadása elnevezésű kutatási főirányhoz kapcsolódva. Ennek első gyümölcse még 1985-ben érett meg, amikor megjelent az első kötet első kiadása, az MTA Könyvtárának gondozásában. Az eltelt másfél évtized alatt a kutatott anyag mennyisége megnövekedett, valamint a kutatási eredmények jelentős fordulatot hoztak a téma feldolgozottsága terén, ezért vált szükségesé a jelenlegi sorozat első köteteként az előd munka újrapiublikálása, immár bővített és javított változatban, felhasználva a modern szövegszerkesztési- és nyomdatéchnika által nyújtott lehetőségeket.

A második kötet a ma már nehezen elérhető könyvekben, kis példányszámú folyóiratokban és helyi kiadványokban – a 19–20. század folyamán – szétszórta közreadott régi hegytörvényeket gyűjti egy csokorba, és teszi hozzáférhetővé mind a szűkebb szakmai, mind az érdeklődő nagyközönség számára. Mint a kötet bevezetőjéből megismerjük, a források eredeti közzétételét a történelmi szemlélet változásai alapozták meg.

A feudális rendszer bomlását követő átmeneti időszakban beálló borgazdasági válság komoly problémákat hozott felszínre, és az első hegyközségi törvény is viszonylag későn, csupán 1894-ben jelent meg. A jogalkotás vitái magával hozták a múlt kutatását is. A Magyar Gazda-

ságtörténelmi Szemle az említett 1894-es évben indult útjára, és máris három hegyközségi szabályzatot hozott le hasábjain. A tizenhárom évfolyamot megért szaklap megtartotta ezt a szokását, de más forrásközlő művek is – például a jogtörténészek által jól ismert Kolosvári – Óvári szerkesztőpáros által gondozott Corpus statutorum – számos szabályozást tett közzé. A 2002-ben megjelent kötet tehát az 1848 előtt keletkezett és egészen 2000-ig valahol nyomtatásban megjelent anyag – lehetőség szerint – teljes körű közzétételét igyekezett megvalósítani. Mivel így is igen nagy volt a terjedelem, a kötet csupán a logikailag egységes és kizárólagosan a tárgyra vonatkozó szabályokat közli. A művet forgató kutatók számára külön előny, hogy a facsimile forrásközlés, illetve a szkennelt anyagok rendelkez-

Szőlőhegyek története

ÉGETŐ MELINDA (sorozatszerk.):
SZŐLŐHEGYEK
TÖRTÉNETÉNEK FORRÁSAI I–III.

SZŐLŐHEGYI SZABÁLYZATOK
ÉS HEGYKÖZSÉGI TÖRVÉNYEK
A 17–19. SZÁZADBÓL

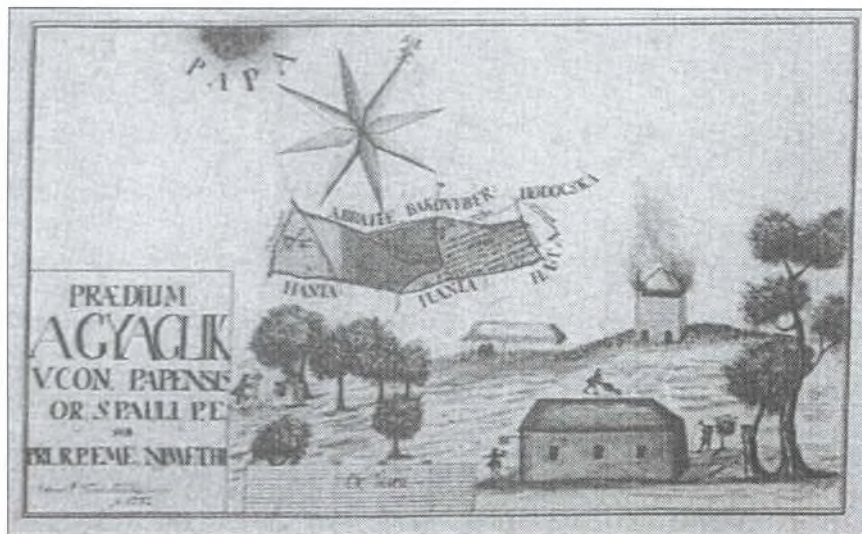
L' Harmattan Könyvkiadó, Bp., 2001. 250. p.
ISBN 963 86187 0 1 – második, javított kiadás

HEGYTÖRVÉNYEK FORRÁSKÖZLÉSEINEK
GYŰJTEMÉNYE (1470–1846)

L' Harmattan Könyvkiadó, Bp., 2002. 336. p.
ISBN 963 9457 05 1

HEGYTÖRVÉNYEK ÉS SZŐLŐTELEPÍTŐ
LEVELEK GYŐR ÉS SOPRON VÁRMEGYÉKBŐL
(1551–1843)

L' Harmattan Könyvkiadó, Bp., 2004. 262. p.
ISBN 963 9457 79 5

kezésre állása meggyorsítja a kutatómunkát és annak eredményességét.

A harmadik kötet komoly mérföldkőnek számít, és így recenziónk aktualitását a sorozat ezen darabja adja. Az első két kötet célja ugyanis az 1997 előtt napvilágot látott publikációk egy

közös adatbázisba gyűjtése volt, a kutatandó anyag hozzáférhetőségének megkönnyítése érdekében. A harmadik kötet viszont az 1997 óta működő kutatócsoport által feltárt anyagot adja már közre. Az 1997 óta elvégzett munka első egysége a Győr és Sopron vármegyék területén keletkezett hegytörvények és szőlőtelepítő levelek ismertetésére vállalkozik.

Mindhárom kötet felépítése és megjelenése azonos, az egységes kialakítás egyértelműsíti, hogy egy sorozat integráns részeivel állunk szemben. A köteteket a sorozatszerkesztő által írt, bevezető tanulmányok nyitják, amelyek önmagukban is igen értékes, gazdagon lábjegyzetelt tudományos alkotásoknak számítanak. Az első kötet ezen kívül tartalmaz egy részletes térképet is, amely a levéltári forrásokban szereplő hegyköz-

ségek elhelyezkedését mutatja. Az említett kötet forrásai hármas tagolást nyernek: először a hegyközségek törvényei, majd a megyei statútumok, végezetül a földesúri rendtarások következnek. A második kötet forrásközlése szigorú kronológiát tart. A harmadik kötet is kronologikus felépítésű, de külön hozza Győr vármegye, majd Sopron vármegye hegytörvényeit és kontraktusait. A legutolsó kötetnél a legnagyobb munkát a szerkesztő számára a vármegye területén lévő összes levéltár számba vétele jelentette, hiszen a teljességhez át kellett fésülni az állami és egyházi levéltárak teljes anyagát. Így összesen 31 hegytörvényt és 7 kontraktust tartalmaz a kötet. Ebből 26 magyar, 2 latin, 9 német, 1 pedig horvát nyelvű. A munkában itt már Dominkovits Péter főlevéltáros komoly segítsége is elkelt, aki a soproni anyag kutatásában nyújtott pótolhatatlan segítséget.

Mindhárom – eddig megjelent – kötetet bőséges mutatók és jegyzékek zárják.

A közlésre érdemes számos forrástípus közül a legfontosabb a hegytörvény, amely lényegét tekintve írásba foglalt szokásjog. Tematikájuk szerint ezek az okiratok a szőlőbirtoklás jogi vonatkozásait, a szőlősgazdák termelő tevékenységét, személyes magatartását érintő, kötelező erejű és szankcionált normáit, illetve azok módosulásait tartalmazzák. Tartalmilag ezen is

túlmutatnak a források, mivel a paraszti életmód mindennapjaiba nyerhet betekintést az olvasó. A jogtörténetészeket természetesen inkább az előbbi foglalkoztatja.

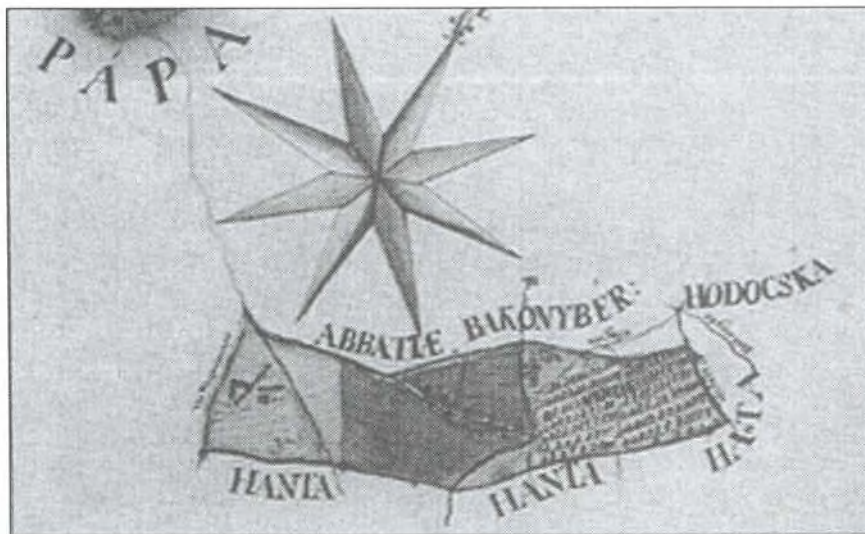
Bár a mű történeti jellegű, a jelenkor számára is nélkülözhetetlen. A szőlőművelés és a borászat mindig is

külön állt az általános mezőgazdasági művelési ágaktól, így a feudális világot szemlélve is egyértelműen látszik, hogy erre a művelési ágra az általánostól eltérő jogi szabályozás vonatkozott. A 20. századi szocialista termelési módot mára ismételtelen a hegyközségi igazga-

tási rendszer váltotta fel. A ma működő és újjáalakuló hegyközségek számára is fontossá vált saját múltjuk, illetve a régió vonatkozó szabályozástörténetének megismerése, a történelemben rejlő tanulságok leszűrése. Ez adja a sorozat létjogosultságát és időszerűségét.

A kötetek létrejöttének anyagi háttérét az OTKA és a Hegyközségek Nemzeti Tanácsa biztosította. Ez a kiadvány nyilvánvaló és örömteli példája a tudományos kutatás és a közvetlen szakmai képviselő együttműködésének. Ez a gyümölcsöző kapcsolat a garanciája, hogy a munka folytatódik, és nemsokára a következő kötetben a jogtörténészek számára újabb fontos jogforrásokat ismerhetünk meg a többi vármegye hegyközségi szabályozásának bemutatásán keresztül.

Völgyesi Levente

Pályázat

A Nizsalovszky Endre Emlékalapítvány és a Jean Monnet Centre of Excellence az ELTE ÁJK Nemzetközi Magánjogi és Európai Gazdasági Jogi Tanszéke és Diákköre támogatásával esszéíró pályázatot hirdet a hazai és határon túli jogász-, történelem- és politológus-szakos, felsőoktatási intézményekben tanulmányokat folytató hallgatók számára

Az EU csatlakozás hatása a magyarság helyzetére címmel, az alábbi témakörökben:

- A kettős állampolgárság kérdése az EU illetve tagállamai jogának tükrében
- Az EU jog, illetve az európai integráció hatása a nemzeti kultúrára

- Az EU új szomszédságpolitikája és annak hatása a közép- és kelet-európai országok életére/jövőjére
- Az EU és az Európai Gazdasági Térség államainak (pl. Izland, Norvégia) különleges kapcsolatai
- Az európai gazdasági integráció hatása a közép- és kelet-európai országok gazdaságára/gazdasági jogának fejlődésére
- Az európai gazdasági jog érvényesülése Közép-Európában. A jogközelítés bemutatása egy választott területen
- Az európai integráció hatása a határmenti települések, régiók együttműködésére. A határokon átnyúló regionális együttműködés lehetőségei
- Az egyházak helyzete az Európai Unióban
- EU és a felsőfokú oktatás, felsőfokú intézmények
- Hazafiság és otthon tudat az EU-ban és az EU-n kívül,

az anyaországgal való kapcsolat alakulása. Nemzettudat az EU-ban, nemzeti érzések. Nemzeti sérelmek és azok feldolgozása az EU-ban és az EU-n kívül

- Kisebbségi jogvédelem. Az EU 15 régi tagállama és a 10 új tagállama által biztosított jogvédelem
- Megváltozik-e a magyarság helyzete az EU 2004-es bővítésének hatására?
- Nemzetiségek védelme, kisebbségek és az EU jog
- Régiók közötti együttműködés, illetve több tagállamot érintő régiók az Európai Unión belül (például Lappföld helyzete)

A pályázók egy-egy rész-témakör feldolgozására is vállalkozhatnak, például az Európai Unió egy választott tagállamára összpontosítva kutatásukat.

Formai követelmények: a dolgozatokat 15-20 oldalas terjedelemben, A/4 méretben, 1,5 sortávval,

(1500-1800 leütés/oldal), 12-es betűmérettel, Times New Roman betűtípussal kérjük.

Beérkezési határidő 2005. március 6. 24 óra.

A dolgozatok benyújthatók magyar, angol vagy német nyelven.

Pályázati díjak: I. díj 50.000 Ft

II. díj 30.000 Ft

III. díj 10.000 Ft

A dolgozatokat postán vagy e-mail-en várjuk. Eredményhirdetésre **2005. május 13-ig** kerül sor.

Címünk:

ELTE ÁJK Nemzetközi Magánjogi és Európai Gazdasági Jogi Tanszék

1053 Budapest, Egyetem tér 1-3.,

1053 Budapest, Pf.: 109

E-mail: erikamelko@ajk.elte.hu

- A Szemere Bertalan Társaság Csendőrségi Szakosztálya Kaposváron február 14-én tartotta ülését. Előadást tartottak: *Feyerer August*: Osztrák csendőrség a II. világháború után; *Kálmán Zsolt*: Csendőrség Somogyban 1849-től 1867-ig; *Tóth János*: Dél-Dunántúl közbiztonsága és a csendőrség a XIX. század második felében; *Davola József*: Csendőrségi lapok az 1930-as években; *Illésfalvi Péter*: Tábori biztonsági szolgálat 1944. október 15-e után; *Csóka Ferenc*: Magyar csendőrség Moldova György *Bűn az élet ...* c. könyvében; *Parádi József*: Csendőrségtörténeti kutatások a Szemere Bertalan Társaságnál.

- A Magyar Történelmi Társulat 2005-ben is folytatja MŰHELYBESZÉLGETÉSEK c. vitasorozatot az MTA Székházának (Bp. Roosevelt-tér 9) II. emeleti előadótermében. Február 26-án A Honfoglalás címmel Rónai Tas András és Bálint Csanád akadémikusok, valamint Mende Balázs Gusztáv, az MTA Régészeti Intézetének tudományos főmunkatársa tartotta. Március 9-én, az MTA Roosevelt téri székházában A rendszerváltás okai címmel tartottak előadást *Romsics Ignác*, *Debreczeni József* és *Bozóki András*. A következő előadásra 2005. április 16-án, az MTT éves közgyűlése után – kivételesen – az MTA Kongresszusi termében (Bp. Országház u. 28.) kerül sor 1945. Felszabadulás?, Megszabadulás?, Megszállás? Témában. Előadók *Szerencsés Károly*, *Ungváry Krisztián* és *Vida István*. A tavaszi évadot május 18-án a Trianon okai c. előadás zárja. Előadók: *Ormos Mária*, *Jeszzenszky Géza* és *Zeidler Miklós*.

- Március 12–július 30 között rendezi meg az Országos Széchényi Könyvtár a PANNÓNIAI FÉNIKSZ, avagy hamvából feltámadott magyar nyelv címmel az első tudományos könyveink (16–19. sz.) c. kiállítását.

HÍREK

- „*Mohács előtti oklevelek*” címmel 2005. március 17-én nyílt kiállítás az Egyetemi Könyvtár dísztermében. A vendégeket *Klinghammer István* az ELTE rektora és *Szögi László* a könyvtár főigazgatója köszöntötte, a kiállítást *Gecsényi Lajos* a Magyar Országos Levéltár főigazgatója nyitotta meg. A kiállítás abból a többszáz középkori oklevélből válogatott, amelyet egykor a történészhallgatók gyakorlati oktatására gyűjtöttek össze, majd az Egyetemi Könyvtár levéltárába kerültek. Az évszázadok alatt megrongálódott oklevelek restaurálását a Magyar Országos Levéltár restaurátorműhelyében végezték, igen magas színvonalon.
- Március 18-án nyitották meg az Országos Széchényi Könyvtár és a Lázár Deák Térképészeti Alapítvány Kuratóriuma rendezésében a Szép magyar térkép – 2004 és a Digitális Magyar Térkép – 2004 című kiállításokat. A kiállítás megtekinthető április 30-ig. A rendkívül gazdag, újszerű és érdekes kiállítás nemcsak a szakemberek érdeklődésére számíthat, de jó szívvel ajánljuk a térképekben csak gyönyörködni akaró laikus közönség számára is.
- Május 9-én az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Magyar Jogtörténeti Tanszéke rendezi – az Országos Tudományos Kutatási Alap T043 731 számú kutatás keretében – a jogi kultúra, processzusok, rituálék és szimbólumok című konferenciáját. Az érdekesnek ígérkező, egyedülálló témaköröket felsorakoztató előadásnapon tizenöt előadásra kerül sor.

Andrási Dorottya, PhD, mestertanár, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog és Államtudományi Kar; **Bódiné Beliznai Kinga**, egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Állam és Jogtudományi Kar, Magyar Jogtörténeti Tanszék; **Davidovics Krisztina**, PhD hallgató, az Igazságügyi Minisztérium előadója; **Egyed Ákos**, akadémikus, egyetemi tanár, Kolozsvár; **Hamza Gábor**, akadémikus, DSc, tanszékvezető egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Római Jogi Tanszék; **Izsák Lajos**, DSc, intézetigazgató, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történeti Intézet; **Kelemen Miklós**, ösztöndíjas PhD hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Egyetemes Jogtörténeti Tanszék; **Koi Gyula**, egyetemi tanársegéd, Corvinus Egyetem, Államigazgatási Kar, Államigazgatási Tanszék/MTA Jogtudományi intézet tudományos segédmunkatársa; **Magyar Attila István**, ösztöndíjas PhD hallgató, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Jog- és Államtudományi Kar, Jogtörténeti Tanszék; **Mezey Barna**, CSc, tanszékvezető egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam és Jogtudományi Kar, Magyar Jogtörténeti Intézet; **Nótári Tamás**, PhD, egyetemi adjunktus, Károli Gáspár Református Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Római Jogi tanszék; **Pafféri Zoltán**, egyetemi hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar; **Pálvölgyi Balázs**, egyetemi adjunktus, Győri Széchenyi István Egyetem Jogi Intézet; **Révész T. Mihály**, CSc, tanszékvezető egyetemi docens, Győri Széchenyi István Egyetem Jogi Intézet, Jogtörténeti Tanszék; **Szente Zoltán**, PhD, az Eötvös Loránd Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Karának tiszteletbeli tanára, tudományos főmunkatárs, Magyar Közigazgatási Intézet; **Varsányi Péter István**: CSc, főiskolai tanár, Berzsenyi Dániel Főiskola, Szombathely; **Völgyesi Levente**, egyetemi tanársegéd, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Magyar Jogtörténeti Tanszék

E lapszám megjelenését a Győri Széchenyi István Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara támogatta

Tisztelt Szerzőink!

A Jogtörténeti Szemle Szerkesztőbizottsága a szoros szerkesztési határidőre tekintettel kéri, hogy a szerkesztés és a nyomdai előállítás megkönnyítése érdekében írásait e-mailen két címre (katat@axelero.hu; agihorvath@ajk.elte.hu) küldjék meg WORD 6 formában. Kérjük, hogy a szerzők nevük feltüntetése mellett közöljék beosztásuk és munkahelyük pontos és teljes megnevezését is!

A szerkesztőség legfeljebb 1 íves (40 000 n) tanulmányokat fogad el!

Kérjük szíveskedjenek a következő jegyzetelési előírásokat figyelembe venni:

Nem végjegyzetet, hanem lábjegyzetet kér a Szerkesztőség.

Az irodalomban közölt szerző(k) teljes nevét kérjük feltüntetni, ugyanez vonatkozik az idézett mű címére is.

A megjelenés helyét (rövidítés nélkül), évét, oldalszámát, kiadóját, ha folyóirat, annak címét, évfolyamát, számát, megjelenési évét zárójelben kell megadni.

Az oldalszámot a magyaros „o” helyett „p” (pagina) jelzéssel kérjük ellátni.

A rövid kötőjel (-) helyett hosszú kötőjelet (—) használjanak az oldalszámok közötti megjelölésre.

A már említett művek jelzése: vezetéknev + im. + oldalszám

Kérjük, hogy hosszú kötőjelet (—) használjanak a születési, halálozási évszámok között is!

Az illusztrációkat digitális (min. 300 pixel/inch, 300 dpi) formában e-mailen a fent megadott címekre két példányban vagy fénykép (nem fénymásolat) formájában postán kérjük megküldeni!

Köszönettel a Szerkesztőbizottság

JOGTÖRTÉNETI ELŐADÁSOK – RECHTSGESCHICHTLICHE VORTRÄGE

A Jogtörténeti Előadások (Rechtsgeschichtliche Vorträge) az Eötvös Loránd Tudományegyetem – Magyar Tudományos Akadémia Jogtörténeti Kutatócsoportjának kiadványsorozata, amely 1994 óta német nyelven jelenik meg, melynek célja, hogy az utóbbi évtizedben öröndetesen megélénkült nemzetközi kapcsolatok keretében, a hazai és külföldi oktatók által, idegen nyelven megtartott előadásokat rögzítse, a tudományos élet és az oktatás számára összefoglalja.

ISSN 1218 - 4942

Az utóbbi két esztendő terméséből ajánlunk most négy számot az érdeklődők szíves figyelmébe.

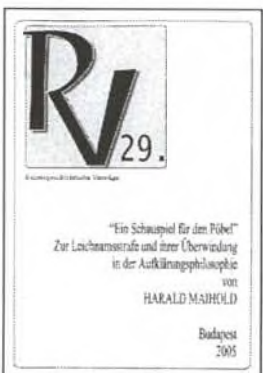
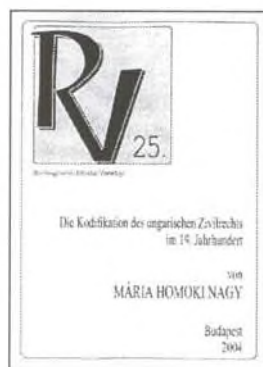

A Jogtörténeti Előadások 18. kötetében jelent meg, *Kurt Seelmann* professzor, a Baseli Egyetem Büntetőjogi és Jogfilozófiai Tanszék vezetőjének 2003. március 28-ai budapesti Gaetano Filangieriről szóló előadása. Az előadás részletesen bemutatja Filangieri munkásságát, a bűncselekmény és a büntetés arányosságának filozófiai megközelítését, a beszámítási, valamint a bűnelkövetőkkel kapcsolatos lélektani elméletének legfontosabb elemeit, és annak hatását a német felvilágosodás jogtudományára.

Budapest, 2003, 26 p.

A Jogtörténeti Előadások 25. kötetében *Homoki-Nagy Máriának*, a Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Jogtörténeti tanszék docensének 2003. szeptember 19-én Tallinban megtartott előadása olvasható. A magyar magánjog 19. századi kodifikációjának történetét tárgyaló munkában a szerző, arra keresi a választ, hogy az 1848. évi XV. törvénycikkkel elrendelt magánjogi törvénykönyv megalkotását célzó munkálatoknak volt-e előzménye, ha igen, akkor azok mennyiben táplálkoztak a magyar jogfejlődés sajátosságaiból, végezetül pedig miként alakult a század második felének magánjogi kodifikációja.

Budapest, 2004, 12 p.

Harald Maihold a Baseli Egyetem Büntetőjogi és Jogfilozófiai Tanszékének oktatója „Színjáték a csöcseléknék” – adalékok a holttesteken végrehajtott büntetések történetéhez és azok felvilágosodás-filozófiai meghaladásához címmel adta közre értekezését, az Előadások 29. kötetében. A szerző részletes képet alkot a halottakon végrehajtott büntetések sajátosságairól és történetéről, részletesen bemutatva a felvilágosodás korának tárgykörben alkotott kritikai gondolatait, egészen ezen büntetési forma megszüntetéséig.

Budapest, 2005, 41 p.

Mezey Barna a Rechtsgeschichtliche Vorträge 30. kötetében publikálta négy előadását, amelyek a Rákóczi-szabadságharc időszakának alkotmány- és államjogi fejlődésével foglalkoznak. Az előadások felölelik II. Rákóczi Ferenc jogi tanulmányait, a felkészülés éveit, bemutatják a Fejedelem állampolitikai elképzeléseit, terveit, a „confoederatio” fogalom használatát és jelentésváltozásait, illetve a Rákóczi-korszak erdélyi országgyűléseinek történetét.

Budapest, 2005, 66 p.

